ن. أ. خەلفین

خەبات لە ری ی
کوردستاندا

وەگیری لە رووسیەوە

جەلال تەقی

ن . أ . خەلفین

بە یارمەتی وەزارەتی کاروباری ژووروو
لە چاپ دراوە

وەرگێڕی لە رووسیەوە
جەلال تەقی

سلیمانی ١٩٧١

چاپخانەی ڕاپەڕین سلیمانی شەقامی کاوە ت ٢٠٩

Посвящаю этот перевод первой моей преподовательнице по русскому языку Головановой Людмиле Захаровне.

Джалал Салих
Богдад

خویندەواری بەریز :

ئەم پەراوە نایابەی [ئەفتولا ئەدۆنە ڤیچ خەلفین] ت پیشکەش ئەکەم بەبی هیچ پیشەکیەك چونکە ئەوەی کە پیویستە لەم پەراوەدا نووسەر دەری بریوە و بە پیویستم نەزانی هیچی لە سەر بلیم ، بە تایبەتی سەرەتاکەی نووسەر هەموو کەلو قوژبنیکی گرتۆتەوە .

وەرگیر

بەغدا / مایسی / ١٩٦٩

ئەو نیشانە کورت کراوانەی لەم پەراوەیەدا بـــەر چاوت ئەکەویت :

١) ئا . ح . ج . س ی : ئارشیڤی «١» ناوەندی حوکومی جەنگی و سیـاسی سوڤیت .

٢) ئا . ج . م . ی : ئارشیڤی ناوەندی حوکومی میژوویی یەکیەتـی ســـوڤیەت .

٣) ئا . ح . م . ج : ئارشیڤی ناوەندی حوکومی جورجیا .

٤) ئا س . د . ر : ئارشیڤی سیاسەتی دەرەوەی روسیـا .

٥) ب . ك ج . ر : بلاوکراوەی کۆمەلی جوغرافی ئیمپراتوریەتی روسیا

٦) ب . ك . ج . ق : بلاوکراوەی کۆمەڵەی جوغرافی ئیمپراتوریەتی روسیا ـ بەشی قەفقاس .

٧) گ . ك . ج . ل گۆڤاری کۆمەڵەی جوغرافی شاهانەی لەندەن

٨) ب : بەشی بەرگ ٩) ف : فـایل ١٠) ژ : ژمارە ١١) ل : لاپەرە	بەشەکانی ئارشیڤەکان

١٢) ك . ك . ئا . ق : کارو چاپ کراوەکانی کۆمیتەی ئارخیۆلوجی قەفقـــاس .

«١» ووشەیەکی لاتینیە Archivum : کۆن ؛ کۆگـای پاراستنی (وەسائقی) کۆن و میژوویی .

سەرەتای نووسەر

هەتا ئێستا مێژووی کورد لە مێژووی زۆربەی نەتەوەکانی تری ئاسیا کەمتر باس کراوە ، ئەمەش بێ هۆ نیە . لە بەر زۆر باری تایبەتی کورد نەیتوانیوە حوکومەتی خوی دروست بکات . هەر لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە لە نێوان ئێران و ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا دابەش کرابوو . لە سەرەتای سەدەی نۆزدە هەمدا بەشێك لە خاکی کوردان کەوتە ژێر دەست ڕوسیاوە ، وە پاش شەڕی (١٩١٤- ١٩١٨) ش بەشیك لە کوردستان کەوتە ژێر دەست عیراق و سوریاوە . ئەم دابەش کردنەش بێ گومان تەگەرە وگرانی خستوتەوە ، ئەیخاتە ڕێی لێ کۆڵینەوەی مێژووی کوردەوە .

مێژووی تازەی کوردستان هەر بە جارێك لاواز باس کراوە ٠ نووسەرە بۆرجوازیەکان دەها پەڕاو دەربارەی هاتنی (دە هەزار - یۆنانیەکان) بە ناو کوردستاندا ، ودەر بارەی شەڕو شۆڕی ئەلەکسەندەری مەکدۆنی ئەنووسنەوە ، بەلام لە هەمان کاتدا زۆرکەم گوێ ئەدەنە خەباتی پاڵەوانانەی گەلی کورد لە سەدەکانی(١٩-٢٠) هەمدا دژی چەوسینەرەوەکانی .

مێژوو نووسەکان ، بە تایبەتی ڕۆژئاواییەکان ، لە ڕیو ڕایەکی تەسكو ڕەگەزایەتیەوە باسی گەلی کوردیان کردوو . (کۆرزۆن) کە سەر دەمیك نوێنەری پاشای ئینگلیز بوو لە هندستان نوسیویەتی : (مێژووی

کورد لێله ؛ کورد گەلێکی بێ ویژەو بێ مێژووە کورد بەرێ لەو پێکی ئەیتوانی بژی ئەگەر بکەوتایە ژێر دەستیکی بە هێزو بە سادلوە .) «۱»

دیارە کورزۆن مەبەستی لە [دۆستیکی بە هێز وبەداد ئینگلیزە داگیر کەرەکانە . « ۲ »

« کۆرزون » دوو بارە ئەلێ : کورد هەتا بلێی (بێ ئوسوڵە) وگەلیکی گێلە . نازانیت بەراو ، قوتابخانە ، وزانیاری چیە . لەدە هەزار کەسدا بە هەزار شەرە شەق یەکێك ئەدوزیتەوە کە خویندە ـ واری هەبیت (۳] . [

دەر بارەی هوزەکانی کوردەکان « کۆرزون » ئەلی : « بە بێ

«۱» کۆرزۆن ئیران وە مەسەلەی فارسی . بەرگی (۱) لاپەرە (۵۵۰ـ۵۵۲) .

(۲) سەیر ئەوەیە کە کۆرزۆن بە هەمان جور باسی ناوچەکانی تری روژ هەلات ئەکات . بو وێنە لە توێ ـ کردنەوەی ووتارەکەی کۆلۆنێـل (ما کما هۆن) دا دەر بارەی گەشتەکەی بە (سیستان) دا کێرزۆن لە کۆمەلەی جوغرافی شاهانەی لەندەندا سالی ۱۹۰٦ ووتی : زانیـاری بـاری ئابوری ئەم ناوچەیە زور گرنگە لای ئینگلیزە . بەتایبەتی کـە پـاش ئەوەی کەوتوتە ژێر دەستیکی باشەوە دوو بارە بەرەوپیشکەوین ئەروات (گ . ك . ج . ل : بەرگی « ۲۸ » لاپەرە [۳٤۲]

[۳] سەر چاوەی یەکەم . ل [۵۵۳] ۱۹۰٦ « .

بەزەیی ، فێڵبازی و بێ یاسایی ناسراون . !

لەگەل ئەمەشدا « کۆرزۆن » ی زاناو لۆزد چاو لە ژیانە پڕ ناسورو سەختەکەی گەلی کورد ئەپۆشێت کە داگیرکەرانی ئینگلیز دەوریکی بالایان هەبوو لە دروست کردنیدا لە کاتی تالان کردنی سامانی نەتەوایەتی گەلانی ئیران و ئیمپراتوریەتی عوسمانیدا .

دیارە رێی تی ناچیت کە کورزۆن ئاگای لە نووسینەکانی « هێزی ترۆتێر » نەبوو بیت دەربارەی ژیان و نەریتی کورد لە کوتایی سەدەی نوزدەهەمدا کونسۆلی ئینگلیز بوو لە کوردستاندا . « ترۆتێر » لە نوسراوەکەیدا کوردەکانی ئاسیای بچوك] دا ئەلی : « هەفدە پیشەوای کورد کە سەروکی چل هەزار کەسی (وان) و دەورو پشتی بوون مەزبەتەیەکیان دا بە نوینەری سولتانی عوسمانی کە نیرابوو بۆ ریك خستنی کاروباری ئەو ناوە لەم مەزبەتەیەدا داوای کردنەوەی قوتابخانەیان کرد وە بە ناوی هەموو دانیشتوانەوە ئامادەیی خویان پیشان دا کە خەرجی ئەم قوتابخانانە لە سەر خویان بیت . هەر وەها داواشیان کرد « ئیجباری »یان لی نەگرن وە بو ئەمە ئامادەن کە لە گاورەکان پتر باج بدەن «٤» .

«ترۆتێر » نووسراوەکەی بەم جورە کوتایی پێ دینێ :

« ئاوا دوژمناتە کوردەکان سەیری یاسای رەقی سەربازیان ئەکرد » .

دیارە کۆنسۆلی ئینگلیز نایەویت پێ لەوە بنیت کە کوردەکان بەمە

«٤» ترۆتێر : کوردەکانی ئاسیای بچوك ـ لە [ب . ك . ج . ق] دا بەرگی (٧) لاپەرە (١١)

نارمزابیان دەر ئەبری و نەیان ئەویست خزمەتی ئەو رژیمە بکەن کە ئەیچەوساندنەوە .

هەرچەندە ژمارەیەکی زور پەراو لە ئەنجامی گەرانی سەر کردە جەنگیەکان و دیپلوماسی و راربەرە مەسیحیەکانی ئینگلیز ، ئەمەریکا . روسیا ، ئەلەمانیا بە کوردستان دا نووسرایەوە لەگەل ئەوەشدا میژوو نووسە بورجوازیەکان نەك هەر بناغەی نووسین میژووی کوردیان دا نەنا بەلکو هیچ هەولیکیشیان نەدا بۆ روون کردنەوەی .

کوردۆلۆگی « ١ » بە ناو بانگی سوڤیتی (ڤیلچیڤسکی) راست ئەکات کە ئەلی : « هەر کەسە توزیك خەریکی کورد بوو بویە کەس بەتەواوی هیچی بو نەکرد » « ٢ »

روژ هەلات نا-ەکانی روژ ئاوا و سوڤیتیش پتر لە رووی ئارخیلوجی«٣» ئیتنوگراڤ «٤» ، و لینگڤیستیەوە «٥» باسی کوردستانیان کردوە بەرزترین

«١» کوردۆلۆگ : زا دەربارەی میژوو ، وە زبانی کورد . وەرگیر

«٢» ڤیلچیڤسکی : دەربارەی میژووی زمان لە کوردستاندا .

«٣» ئارخیولوجیا : ووشەیەکی یونانیە زانیاری میژووی رابووردووی گەلان بە هوی هەلکەندنی بەجیماویانەوە رازی ئیش کردن ، چەك ، خانو ، گوړ و هتد وەرگیر .

«٤» ئتنوگراف : ووشەیەکی یونانیە ، ئەو زانیاریە کە بەئەنجامی تاقـــی کردنەوە هاتنە کایەو گورین و پیشکەوتنی گەلان دەر ئەخات و باری کومەلایەتی ئابوری دەروونی وپەیوەندی نیوان گەلان روون ئەکاتەوە وەرگیر

«٥» لیکڤیست :ووشەیەکی لاتینیە واتەرمانەوان ، شارەزا لەزماندا . وەرگیر

دەرەوەی ڕوسیار ئەمەی پیویست بوە ووتار نووسین دەربارەی کورد بە تایبەتی لە ڕووسیدا لە سەرەتای ررابورد وو«وە دەستی پی‌کرد لە سالانی) ۳۰ ــ ٤) ی سەدەی نوزدە هەمدا نووسراوەکانی فرۆ ــ نچینکو دەربارەی «ئاسیای بچوك » بلاو بووەوە «۱» . پاش چەند سالیك بەردی بناغە دەر بارەی دانیشتوان پەیوەندی ناو خوی‌تیرەکان میژوو ، وە زمانی کوردی لەلایەن (لێرخ) ی زانای پیتەر بورگەوە دار ڕیژا (۱۱) .

پاش ئەمە کورد دولوکی ڕوسی (أ ۰ ژابا) ئەو نووسراوە کورد نیانەی لە چاپ دا لەکاتی کارە دیپلو ماسیەکانیدا لە ئاسیای بچووك دوزیبوو نیەوە ۰ (ف . ب . شاروما) ش شەرەفنامەی بە فەرەنسی ئامادە کرد بو لە چاپ دان ، ئەو شەرەفنامەیەی کە **کونکترین** سەر ــ چاوەی میژووی کوردی سەدەکانی ناوەڕاستە .

بەم جورە کوردولوگی ڕوسی لە ســـەرەتای دامەزراندنیدا زانیاری دەربارەی کورد پیکەیاند و دەولەمە ندی کرد و بوە بەردی بناغەی روژ هەلات ناسی پاشە روژ . زانایانی رووسی وەك « ن یا . مار»، « ی . أ . ئەربیللی »، ف . أ ۰ گەرد لیفسکی » ، . . هتد ؛ ئارادەیەکی

«۱» م . ن . فرۆنچینکو : دەر بارەی ئیستای ئاشیای بچووك .

بەرگی « ۱ــ۲ »

«۲» لێرخ : دەر بارەی کوردەکانی ئیران و خالیدیە باکوریـــەکانی باپیرانیان ، بەرگی (۱ ــ ۳) .

زور دەربارەی روون کردنـــەوەی زیـا نی گـــە لی کورد تیکۆشاون .

نووسراوی زور بە نرخ لەلایەن (پ • ی . تەڤریانۆڤ) ، [أ • م• کەلیوماکین] ، [ڤ • ف . میتورشکی] . ـ أ . کارتسوق ـ و گە لیکی تر لە سەر کردە جەنگی و دیباو ماسیەکانی رووسیای قەیســـەریەوە نووسراوون کە نرخیکی میژوویی ئەوتو یان هەیە هەتا ئیستاش هەتـا ماویانە و کون نە بوە .

بەلام روژ هەلاتناسی ڕاستەقینە دەربارەی کورد ئەو کا تە بە تـەواوی پەرەی سەند کە میژوو نووسە سوڤیەتیەکان لە سەر پەیرەوی مار کسیزم ـ لینینیزم بەشداریان تیدا کرد . لە سا لا تی [۳۰] ی سەدەی بیست هەمدا لەلایەن « ف • روستو پچین » ەوە یەکەم بیبلیو گرافی (۱] کوردستان لە چا پ درا ، زور سەر چاوەی بە نرخ دەربارەی میژوو ئابوری ، ڤیلولوگ و ئیتنو گرافی کورد بلاو وەوە دەر بـارەی روون کردنەوەی جوولانەوەی نەتەوایەتی ، ئابووری ، میللی ، وباری سیاسی ناو خوی کورد . سەر کەوتووانە کوردناسە سوڤیەتیەکان : « ك • ك ـــ کوردویـڤ » ، « و • ل ڤیلچیڤسکی » ، « ر . ق قازی » ، گ . ت • ـ ئاکو پوڤ » ـــ م • أ • ئەسـراتیان ـــ ، ـــ ی • فارزوڤ ـــ ، (م ۹ ی . لازاریڤ) ، [و • جـــە جەلیلو ڤ] ، جەلیـلی جەلیـلی

ـــ ۱ ـــ نـاوی ئەو سەر چاوانە کە لە زووەوە نووسراونەتەوە دەر ـ بـارەی کوردستان .

وە زوری تر لە خەباتدان . لەگەل ئەوەشدا بە داخەوە هەتا ئیستاش لە ویژەی سوڤیتیشدا نووسراوی تەواو دەربارەی میژووە دەولەمەندە پر کارەساتەکەی گەلی کورد نیە «١»

نووسەری ئەم پەرراوە هەوڵ نادات ئەم رچەیە یەکالا بکاتەوە ئەیەویت لەمە تەسکتر و ئاسانتر بگریت : دەرخستنی رچەی کوردی لە پەیوەندیە جیهانیەکانی سەدەی نوزدەهەمدا « هەتا گوڕینی پیشەسازی « سەر بەستی » کە پیتالیزم بو کەپیتالیزم لە سالانی نەوەدی سەدەی رابوردوودا » وە روون کردنەوەی خەباتی کوردەکانی سەر سنوری ئیران و تورکیا و خوتێ هەلقورتاندنی ئیمپراتوریەتی بەریتانی و رووسیەی قەیسەری لەم خەباتەدا . هەر وەها نووسەر هەوڵ ئەدات جوولاندنەوەی هوزە کوردەکانیش روون بکاتەوە کە نەك هەر دەرەبەگ و سولتانەکانی تورك و شاکانی ئیران ئەیانویست بەلای خویاندا دایان شکینن ، بەلکو وولاتە کەپیتالیستەکانیس هەولی ئەمەیان ئەدا • دیارە لە روون کردنەوەی ئەم باسانەدا دەربارەی ژیانی ئابووری و سیاسی گەلانی تری کوردستانیش نووسەر ئە بێ بدوێ •

لەبەر ئەوەی باسەکانی ئەم پەرراوە زور کەم لەوەپیش دەرخراون نووسەر پتر لە شیوەی ووتاردا هینایە کایەوە ، بو ئەمەش لە

«١» هەرچەندە لە « ١٩٦١ » دا پەرراوەکەی « و٠ ل٠ ڤیلچیڤسکی » « کورد » چاپ کرا بەلام ئەم پەرراوە دەربارەی میژووی کونی کوردە .

نووسراوە رووســــی و زبـانە ئەوڕپیە روژ ئاواییە کان کە لك وەر گیراوە .

گرنگترین سەر چاوە ئارشێفە رووسیە کانە وەك : ئارشیفی سیاسەتـی دەرەوەی روسیا ، ئارشـــیفی ئاوەندیی مێژووی و جەنگی یەکیتی سۆڤیت ، ئارشیفە مێژووییەکانی یەکیەتی ســــوڤیەب ، و جوور جیـای سۆڤیق و هتد ..

نووسراوی سەر کردە جەنگی و دیبلوماسیە رووسی و عوســـمانی و ئیرانیەکان زور شتی بەنرخی دەربارەی دانیشـــتوە کوردەکانی ئەم وولاتانەی تیدایەئەم نووسراوانە بەراستی سیاسەتی رووسیای قـەیسەری ئەوسـا دەربارەی کوردستان ئاشکرا ئە کات (هەر چەندە نابیت ئەوەمان ا بـیر بچیت کە ئیمپراتوریەتی رووسیا بە درێژایی سەدەی نوزدە هەم هیچ پیلانیکی دیاری کراو ، و سیاســـەتیکی چەســـپاوی لـە نـاو کوردا نەبوە .) .

ڕاپورت و نووسراوێ باڵوێزە رووسەکان لە ئەســــتەموڵ و تـاران ، هەر وەهاکونسوڵ و شابەندەرەکان لە تەوریز و ئەرزروم ، بەغدا ، وان ، و دیاربەکر ، باسی چونیەتی پەیوەندیان لەگەل کار بە دەستان و پیلانی وولانە کاپیتالیستە کانی لەناو کوردا ئەکرد .

نووسراوی ئارشیفە جەنگیە رووسیەکان دەربـارەی هەولدانی ئیران و ئیمپراتوریـەتی عوســـمانی بو یە کار هینانی کوردە کان لە جەنگدا ئەدوێ.

نووسراوەکانی قەفقاس یارمەتی داین کە دەر بارەی ناوچە دراوسیەکانی ئەودیو قەفقاســـی روسیاوە لە ئیران و تورکیا زور شت ڕ وو ن بکە ینەوە .

نووسەر لەسەر چاوە ئینگلیزیەکانی وەك « بڕیارەکانی پەرلەمـان » و (پەڕاوە شینەکان) کە باسی هەرای سەر سنووری تورکیا و ئیران ئەکات کە رووسیا و ئینگلترەش تیایدا بەشدار بوون ، وە هەر وەهـا دەربارەی نەتەوە کەمایەتیەکانی روژهەلاتی ئیمپزاتوریەتی عوسـما نیش دواوە کەلکی وەرگرتوە ، هەر وەها لە یـادداشتەکانی مایۆری‌ئینگلیزی « میلنگتۆن » کە بە کوردســـتان‌دا گەراوە وە پەیامەکانی روژ نامە نووسی ئینگلیزی [ولیامسی] کە لە کا تی شەڕی (١٨٧٧ــ ١٨٧٨)دا ناردوویەتی ، وە بـیرەوەریەکا نی جەنەڕاڵ « چێسـنی » دەربـارەی دروست کردنی رێگای تازە لە ئینگلترەوە بو هیندستان بە ئەنادۆل»دا، وە هەر وەها ڕاپوری ئەفســـەر و دیپلوماسیە ئینگلیزەکان کـــە بە کوردستان‌دا گەرراون وە لەلایە ن« کومەڵەی جـــوغرافی لەندەن »ەوە چا پ کراوە کەلك وەرگیراوە

نووسراوە رووسیەکا نیش ، بەتایبەتی ئەوانەی کە دەربا رەی شەڕی رووسی و تورك لەلایەن کومیتەی سەر سنوورەوە کە « چیریکو ف » و (گەمزاتو ف) تیا یدا بەشدار بوون‌نووسراوەتەوە کەلکیکی باشـیان لە نووسینی ئەم پەڕاوەدا گەیاندوە بو کا تی شەرەکانی « ١٨٧٧ـ١٨٧٨» لە نووسراوە رەســـمیە تورکیەکان کە بو رووسی وەر گیررا و ن

« موز : کەمەی فایەق پاشا » و هتد . . کەڵـــك وەرگیراوە دیارە بیروڕای نووسەری ئەم بەراوانە لەگەڵ بیروڕای کاربەدەســــتانی وولاتەکانی خۆیاندا بوە و چاویان لە سیاسەتە چەوسینەرەوە کەیان نوقاندوە کە دەربارەی کوردستان نواندوویانە ، بویەش ئەبیت لە کاتی کەڵك وەرگرتن لەم نووسراوانە زور بە دوودلی ئاگاداریەوە سەیریان بکرێت .

هوزه کوردەکان لەسەرەتای سەدەی نوزدەهەمدا

لە سەرەتای سەدەی نوزدەهەمدا کوردستان لە نیوانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی و ئیران دا دابەش کرابو . ئەم دابەش کردنەش لە سەرەتای سەدەی شازدەهەمەوە دەستی پێ کرد کە روژ ئاوای کوردستان لەلایەن سولتان سەلیم یاوزەوە داگیر کرا، وەروژهەلاتی کوردستان شا ئیسماعیل سەفەوی یەکەم دەسەلاتی بەسەرا کێشا .

کوردستان ولاتیکی شاخاویە ، لە ناوەندیا « شاخەکانی کوردستان بەرز بونەتەوە ، لە روژ هەلاتەوە شاخەکانی ئەرمینیا و ئیران لە روژ ئاواوە زنجیرە شاخەکانی کوردستان و گۆمی «وورمێ» و « وان» لە خوارووی روژهەلاتەوە جزیرە « میسۆپوتامیای سەروو» و شاخە نزمەکانی (ماردین) لە ژووروی روژئاواشەوە بەشیك لە چیاکانی « زاگرۆس » دەوریان داوە ، ئەو زنجیرە شاخانەی کە بەرزاییان (١٥٠٠ ـــ ٢٠٠٠) مەترزیاترە وە بەرزترین لوتکەی «ریشکۆ» یەکە لە ناوچەی [جیلۆداغ] دایە و بەرزاییەکەی « ٤١٦٨ » مەترە ، لقەکانی رووباری دیجلە [بوتان و زێی گەورە و هتد ...] دایان ئەبرێت ، شاخەکان بە دارستانی چر داپۆشراون ؛ ئاو و هەوای کوردستان لە ووشك و قاریەوە لە ناوچە شاخاویەکانی ناوەراستەوە ئەگۆرێت هەتا [ژوور ئیستوائی] و باران زوری لە دامێنی شاخەکان و دەرەوەی زنجیرە شاخەکانی خواروودا .

له « ٤ ـ ٥ » مـــليون كوردا « ١ » نزيكەی ١/٥ مليون له ئيران‌دا ئەژين (له روژئاوای وولاتدا ــ كوردستا نی ئيران » ، وه هەر وەها له ناوچەی [گۆچان] و « دەريگەزی » و خوراسانی ژوورو ودا كه له سەدەكانی (١٦ ــ ١٧) دا لەلايەن سەفەويەكانەوه نـێرران بـــو پـاراستنی سنوور ، ئەوانی تری له ئيمپراتوريەتی عوسمانـی دا دابـەش بوو بوون ؛ (ژووروی روژهەلات) و روژهەلاتی ئيمـــپراتوريەتی عوسمانی ــ كوردســـتا نی توركيا) وه هەر وەها لەگەل تورك و ئەرمەنيشدا تيكەل بوو بوون له ناوچەكانی « هەكاری » « ئەرزوروم » (ئەرزنجان] وهتد ... وه له پەرئەوەی له ناوچەكانـــی ژووروی كوردستانی نور كيادا ئەرمەنی ئەژی زور جار ئەم ناوچانه ئەرمه ـ نستانی روژئاوا ناو ئەبرين .

ژوو رووی رووژ ئاوای كوردستان نيشتەجی‌ی ئەم هۆزانەيه :ـــ زيليان ، سيپكی ، جەلالی ، ميلان ، زازا و هتد .... لەناوچەكانی ناوەراستی كوردستان‌دا : بادينان ، زێرزا ، شوكاك هەركی‌وهتد ..، له خواروی روژهەلات دا بارزان ، بابان ، جاف ، سنجابی ، پەرزنجی ، هەمەوەند ، هەورامی ،باباس و هتد . . . , له ناوچه كورد ـ يەكانی خوراســـانی ژووروو هوزی جـافەران لوو ، وه شـا دوولوو ئـــەژی [٢] ،

---

(١) نەئەوسا و نەئيستاش ژمارەيەكی تەواوی كورد نـازانرێت .

[٢] گەلانی ئاسيای نـزيك لاپەرره ٢٤٣ ــ ٢٤٤ .

داگیر کردنی کوردستان و دابەش کردنی لە نیوان ئیران و ئیمپراتوریەتی عوسمانیدا هەرگیز ئەوە ناگەیەنیت کە لەسەرەتای سەدەی نوزدە هەمدا توانییتیان بەتەواوی کوردەکان بخەنە ژیر رکیفی خویانەوە ، لە راستیدا فەرمانرەوایی راستەقینەی هوزەکان هەر سەر داری هوزەکان خویان بوون ، وە بە دریژایی ئەم سەدەیە دەسەلات رەوایی حوکومەت بەسەر کوردەکاندا تەنها هەر بە ناوبو ٠

بەم جورە لە سەدەی هەڤدە هەمدا بە دریژایی سنوری ئیران و تورکیا فەرمان رەواییە دەرەبەگیە نیمچە سەربەخوکەی سەرداری موکری پەیدا بوو ، کە نیشتەجیگەی (ساوغ بولاق) بوە وە سەدە و نیویك ژیا ، وە پەیوەندی و یەکگرتنیکی پتەوی هەبوو لەگەل کوردی باباندا هەرچەندە خوشی لە کوردی موکری پیك هاتبو . ئەم فەرمان رەواییە لە ناو خویاندا بوو بوو بەچەند فەرمان رەواییکی بچوکەوە کە هەربەناو لەژیر رکیفی ئیراندا بوون «١»

لە (بتلیس) و تاوچەکانی دەوروپشتیشدا هەتا گومی « وان » لە روژئاوادا هەموو نیوەی یەکەمی سەدەی نوزدەهەم حوکم بەدەست (شەریف بەگی) سەرداری کوردەوە بوو کە هەتا سالی « ١٨٤٩» سەرکەوتوانە خەباتی سەربەخویی دژی لەشکری عوسمانی

---

(١) و ٠ ل فیلیچیفسکی : کوردی موکری ٠ [گوڤاری نیتنوگرافی ئاسیای نزیك] بەرگی «٧ ل ١٨٢» .

کرد « ١ » . هەر وەها فەرمان ڕەوایی دەرەبەگیەتی نیمچە سەر بەخویی کورد لە رەواندوز؛ هەکاری ، بادینان ، بۆتان ، و ناوچەکانی تردا پەیدا بوون « ٢ » .

هوزە کوردەکان لە ژیانیکی دەرەبەگایەتی و [گویێ ڕایەڵی] دا بوون بو سەرەك هوزەکان ، خەریکی کشتوکاڵ و مالأت بە خێو کردن بوون ، زوربەی زەوی و مالاتیان لە ژێر دەسەلاتی دەرەبەگەکاندا بوو . ناکۆکی و ناڕێکی لە نیوان هوزەکاندا کە هەتا ئیستاش نیشانەی هەر ماوە ، کاریکی گرانی کردبوە سەر ژیانی ئەم گەلە . بەشیك لە هوزەکان نیشتەجێ بوون و بەشیکی تریان هەر بەکوچەری مابوونەوە ، یشتە جیکان پتر لە ژێر دەسەلاتی سولتانەکانی غوسمانی و شاکانی ئیراندا بوون وەك لە کوچەر و نیمچە کوچەرەکان کە دەوریکی بالأیان هەبو لە ژیانی سیاسی و ئابووری کوردستاندا .

مایۆری ئینگلیزی « رۆلینسۆن » سەرکردەیەکی سوپایی بو لە لەشکری شاهەنشای ئیراندا لە « ١٨٣٩ » دا نووسی : « کوردە موکریەکانی ناوچەی (سۆلدز) کە کەوتنە ژیر دەسەلاتی تورك و ئیرانەوە زور لەو سەر بەخوییەیان دوراند کە هەیان بوو . وە وایان لی هات کە لە جوتیارە تورك و ئیرانیە کان جیا نەئەکرانەوە «٣» ئەو کوردە کوچەرانەش

«١» لینچ گەشتیك بە ئەرمەنیادا ل . [١٩١ــ١٩٢]

[٢] ئەدمۆنس : کورد و تورك و عەرەب ل . « ٨ » ،

« ٣ » ن ، س رۆلینسۆن : گەشتیك لە تەوریزەوە . گ ، ك ، ج ل بەرگی (١٠) ، ل . « ٦٥ » سالی ١٨٤٠] .

که پارێزگاری نەرێت و ســـەربەخویی خویان کردبوو پتر گیرودەی چەوساندنەوەی دەرەبەگە کورد و تورك و ئیرانیەکان بوو بوون ٠

لەم روەوە روژ هەلات ناسی روسی شارەزا لە ژیان و نەریـــق کوردەکانی ئیمپراتوریەتی عوســـماني « أ ٠ کارتسۆف » لەکونـایی سەدەی نوزدەهەمدا نووسی : (کوردە نیشـــتەجێ خاوەن مالات و زەویەکانیش کە لە نزیك دۆلەکانەوە ئەژیان بەتەواوی لە ژێر دەسەلاتی عوسمانیەکاندا بوون وە هەموو باجیکیان ئەدا ، هەتا سەربازیش ، لـە چارەنوسی کوردستاندا تیشتەجیکان هەرگیز دەنگیکی ئەوتویان نەبوە وە هەمیشە دەنگی برریاردان لە دەست سەروکی هۆزە کو چـەر و نیمچە کوچەرەکاندا بوە) «١» ٠ کوچەریی و نیمچە کوچەریی وای لە کورد کردوە کە رێك وپیـــکی لە ژیانیاندا پەیدا ببیت ، هەز وە هـا نیازی پاراستني مـالاتە و زەوی و کەلوپەلیان بەهوی هەراو ئاژاوەی هەمشەییەوە وای لی کردوون کە پتر گوێ هەلدێر و یە ئاگابن بوبـە هەر لە مندالیەوە ئامادەی کاروبـاری جەنگ ئەکـران . هەر لە بـەر ئەمەش برو کە عۆسمانی وئیران لەکاتی هەموو جەنـگیکدا ئەیانویست کوردەکان راکیشن بولای خویان .

سیاسەتی ناوەوەی کوردستان بە پیی زوریی و جیاوازی بیروباوەری ئاینی ئەگوررا ٠ لە ناو کوردا نەك هەر ئیسلام و لقەکانی سونی و

«١» ئا کارتســـوف : یـادداشـــت دەربـارەی کـورد ل٠ (٢٢ ــ ٢٣) ٠

شیعه هەیە . بەلکو زور ئاینی تریش وەك یەزیدی و هتد ... بلاو بوتەوە . ئەو ئاینانەی کە ئاینی نەژادی روژهەلاتەو نەریق ئیسلامی و عیسایی تیکەلاو بوە و لە هیچ جیگایەکی تری جیهاندا نابینریت .
زوربەی دانیشتوانی کوردستان ئاینی پیشوویان عیسایی و لقە کانی بوە وەك « ئەرمەنی ، ئاسوری و هتد » ، ئاسوریەکان لە ناوچەی چیا سەختەکانی سەر سنووری تورکیا و ئیراندا ئەژیان وەك : جولامیرگ ، گیڤار . مەرگەوەڕ ، تەرگەوەڕ . تیاری و هتد .. سەروکی راستەقینەی ئەماتە نەوەکانی « مارشەمعوون » ە . کە جێ نشینی هەتا سەرەتای جەنگی جیها نی یەکەم لە «هەکاری» بوو ، پاش لەناوبردنی و لێدانی ئاسووریەکان لەلایەن کار بە دەستا نی تازەی تورکیاوە ناچا ر بوون کە هەل بێن لە تورکیاوە بو ژووررووی ئیران ، بەم جوزە نیشتەجێی « مارشەمعوون » یش گوێزرایەوە بو ئەوێ .
لەم ناوچانەدا هەمیشە ئاژاوەی سەر سنوور لە نێوانی ئیران و عوسمانیدا هەبوو ، ئەو سنوورەی بە کوردستاندا تێ ئەپەڕێ و هەتا سەرەتای سەدەی رابووردوو هێشتانیشانە نەکرابوو ، بەلام پاش دیاری کردنی سنووریش کوردە کوچەرەکان هەرگوێیان نەئەدایە بونی سنوور و ددسەلاتی کام لایان بەدل بوایە ئەچوونە ئەوێ .
« تێیلەر »ی کونسولی ئینگلیز لەروژهەلاتی تورکیادا لەم روەوە نووسی : [تیکەلی ژێر دەستەی دوو وولات و نەچەسپاندنی سنوور هەمیشە بوتە هوی ئاژاوە و ناریکی لە نێوانی عوسماني و ئیرا ندا ،

کورد کەیەم دیو و ئەو دیو بە مالی خوی ئەزانی کەی بیەوێ و بەباشی بزانێ لەم لاوە ئەگوێزیتەوە بو ئەولا «١» .

لەم کاتەدا کوردەکان لە کاروباری ژیان و بەرهەمیاندا بێ لایەن بوون . لەچنینی ئیشی خوری و مافووروا دەستیکی بالایان هەبوو ، هەر وەها لە نەخش کیشان و ڕازاندنەوەی تیشی مس و زیو و ئاسندا زور شارەزا بوون

هەر چەندە شاخەکانی کوردستان زور دەوامەندە لە کانی [نەوت : خەڵوزی بەردین ، مس و ئاسن ، کرۆم ٠٠ هتد ٠٠ » دا لەگەل ئەوەشدا کەلکیکی ئەوتویان لی وەرنەگیراوە وە دەرنە ئەهینران ، مەگەر لە پەروەردە کردنی مازوو و دەرهینانی کەتیرە کەلکیان وەرگرتبێ .

دووری کوردستان ا ریگای بازرگانێ دەرەوە ، سەختی ناوچەکە وە نەبوونی ڕیگاویانی باش بوو بە هوی پیش نەکەوتنی بازرگانی لەگەل دەرەوەدا . لە کوتایی سەدەی نوزدەهەمدا « پەناڤرین » ی کونسولی روسیا لە « تەوریز » نووسی : « هەر چەندە موکریان (ساوغ‌بولاق » کە « ٧٥٠ » دێی تیدایە بەپیت ترین ناوچەی ئیرانە لەگەل ئەوەشدا لەبەر نەبوونی ریگا وبان ناتوانێت بەروبوومی کشت وکالی خوی پەرە پێ بدات ٠ خاوەن زەویەکان نا چار بەنرخیکی وا بەروبوومەکانیان لە جێی خویدا بفروشن کە مایەکەی خوی

«١» سەیری کوردەکانی ئاسیای بچوکی ترۆتیر بکە ٠ل٠«١٢»

نا گرێتەوە » « « ٠

« م ٠ یا کیمانسکی » کونسۆلی ڕووسیاش لە دیاربەکر هەمان قسەی دەربارەی کوردستانی تورکیا کردوە (دووری ناوچەی دیاربەکر لە بەندەرەکانی زەریای ڕەش و سپی ناوەراست و نەبوونی ڕێگای خراپ بو گەیاندنی کەلوپەل و بەروبووم ، یان بەتێکڕایی نە بوونی ڕێگا بو ئەم بەندەرانە بوتە هوی گزی بەروبوومی کشتوکاڵ لە ناو هۆزەکاندا) «٢» ٠ وەنەبێ تەنها باری دیاربەکر و ساوغ بولاق وابوبێت بەلکو ناوچەکانی تری کوردستانیش هەمان باریان هەبوە ، ئەسولتانەکانی عوسمانی و ئیران هەولی چاك کردنی ڕێگاوبانی کوردستانیان نەداوە کە حالی کوردستان لە کوتایی سەدەی نوزدەهەمدا ئەمەبووبی دیارە لە سەرەتای سەدەکەدا لەمە خراپ تر بووە .

هویەکی تریش هەبوە نەیهێشتوە باری ئابووری و ژیانی کوردستان پەرە بسەنیت ٠ ئیران و تورکیا بەهەموو جورێك تەگەرەیان ئەخستە ڕێی پێشکەوتنی باری ئابووری ، کۆمەلایەتی ، سیاسی و وێژەیی کورد و گەلەکانی تری ژێر دەستیانەوە ٠

«١» ئا ٠ س ٠ د . ر = (١ــ٩) ژ «٨» ، ف (٢٠) و ؛ ل [١٧ات٢٠] سالی ١٨٨٧ .

«٢» ئا ٠ س . د ٠ د ٠ ب «٢٠» ، ژ « ٥١٧ » ف[١٧٩٨] ل « ٩ » راپورتی یاکیمانسکی بو لۆبانۆف ـ رەستۆف لە ١٨٧٩/٦/٣ ع .

چەوساندنەوەی سەختی کاربەدەستانی سولتان و شا و دەرەبەگە « خومالیەکان » هێزی بەروبووم و پەرەپیدانی کوردی تیك شکاند وە نەیهێشت پێش بکەوێت : زوربەی ئەو ئەوروپیانەی بە کوردستاندا تیپەڕیون یا تیایدا ژیاون بەم جورە لەم باسە دوواون : لەناو چەکانی تورکیادا نەرێك وپێکی هەیە نە ئاسایش وە نەپەوەندەی توزێك هاو ـ وولاتی یەکسانی هەست ئەکرێ [۱] .

کە پاش چەند سالێك ، واتە لە ۱۸۷۹دا لە دیاربەکر کونسولیەتی رووسیا کرایەوە (یاتیمانسکی) کونسول بو [لوباناوف ـ رەستو ڤسکی) بالویزی نووسی لە ئەستەمول : (هەر چەندە ناوچەکانی دیاربەکر زور بە پیتن دانیشتوانی ناتوانن بەروبوومی باش بەکاربهینن چونکە نە لە ژیانی خویان ئەمینن ، وە نەلەکاتی تەنگانەدا کەسێك هەیە بیان پارێزی ، رژێمی دەرەبەگایەتی و تایینی و چەوساندنەوەی سەردارەکان وایان لی ئەکات کە ئەوەندەی توزێك هێزی پەرپیدانی زەویەکەی نەبیت و هەول نەدات پاشە روژی باشتر بکات ،چونکە هەتا ژیانی خوشیان و خێزانیشیان لە چنگی سەروکەکانیاندایە) .«۲»

کونسولی ئینگلیز لە دیاربەکر « د . برانت » کە لە سالی ۱۸۳۸ دا هات بو کوردستان ، نووسی : « فەرمان رەوایی خراپ و نەبوونی ئاسایش

«۱» ی . بیریوزین : ریگای سەخت . لە گوڤاری « بیبلیوتیکا دلیاچتینیا » دا ل (۱۱) سالی ۱۸۵۸ .

«۲» سەز چاوەی ژمارە [۱۰] . ل «۸-۹» .

و ئەمینَ نەبوون لە ژیـان یەکەمهون بو پەرەنەسەندنی باری ئابووری ناوچە بەپیتەکەی [وان] «١» .

بەرتیل و دەم چەور کردن و دزی نیشانەی ئاشکرای ئیمپراتور — یەتی عوسمانیَ و ئیران و کار بەدەستە کانیان بوو ، وە ئەمانە کاریکی کوشندەیان کردبوە سەو ژیانی دانیشتوان ؛ زور جـــار ئەو هەولَ و تەقەلایەی هەندێك لە پیاوە دانا سیاسیەکانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی و ئیران ئەیان دا بو چاك کردنی باری ژیانـی دانیشتوان هەر بە قسـە ئەمانەوە و ئەوەندەی توزیك کاری نەئەکردە سەر رژێمە چەوسینەرە- وەکەیان ، زور جاریش ئەوەی ئەیویست باری ژیانی وولاتەکەی لە تاریکی دەربهێنیت سەری تیا ئەچو • [کارل مارکس] زور بەووردی هوی بیَهیزی ئابووری و باری سیاسی ئیمپراتوریەتی عوسمانی ئاشکرا کردوە کە چون بوە بە وولاتیکی نیمچە کە پیتالیزم • هــەر ئەویش نووسی « تورك لە کاتی پیویستی حویدا لە ئەستەمولَ شۆرشیان بـەر پـا نەکرد « ٢ » باری ئیرانیش هەر وەکو باری ئیمپراتوریــەتی عوسمانی بو ،

شارەزای رووسی (ف • دیَتیَل) کە سالانی چل هەمیَ سـەدەی

«١» برانت : گەشتیك بەکوردستاندا لە سەرەتای هاوینی ١٨٣٨ دا گ.ك، ج • ل : بەرگ « ١» بەشی «٣» ل ٣٩٦ سالی ١٨٤٠

(٢) کارل مارکس : دەربارەی روژهەلاتی (نووسراوەکانی مارکس و ئەنکلز ، بەرگی ١٥، ل (٣٨٠) .

نوزدەهەمدا سەرێ لە ئیراندا نووسی : (رەش و ڕووتی قایشی سپی بەسەر شاندا هاتووە خوارەوە — ئەمەیە لەشکری وولات ، ئەمەیە سەر بازی هەرگیز نەشکاو ا . ئەم پارێزەری ئیمپراتوریەتانە هەموو مافیکیان هەیە : بازرگانی ، دزێ کردن ، تالان کردنی دانیشتوان کە لەم جیگاوە ئەگوێزنەوە بو ئەو جیگا ، بە کورتی هەموو شتیك ئەکەن کە هەژاری ، ئارەزوو ، وە (سزا نەدان) ناچاریان ئەکات (ئەتوانم بلیم برسیتیش . خەلفین) ، کە دانیشتوان ئەم لەشکرە ترسناکە ئەبینن لەترسا هەر چیەکیان بێ هەلبگیرێت ئەیبەن و بۆیدەر ئەچن بەو نیازەی کە هەندیك لە مالەکەیان لە دەست ئەم پۆلە برسیە ترسناکە رزگار بکەن . ئەوەی کە ئەشمینیتەوە وەك ، کەپر ، کۆخ ، کیلگە، و بیستانی میوە زور بەخیرایی لە ناو ئەچێت و بەتاڵ ئەکرێ . (۱) .

لەشکرەکەی سولتانیش لەم لەشکرەی ئیران باشتر نە بووە ، وەك هەمان نوودەر ئەنووسیت : (لە تورکیادا سەر باز ناتوانیت بە بێ زور داری بژی . سەربازی توورکیا داوای هیچ شتیك ناکات بەلکو پەلاماری هەموو شتێك ئەدات و ئەیبات) «۲» گەڕۆکی ئینگلیزی « ف . رامزای » بە خوشیەوە باسی ئەو کردەوە دڕندانە ئەکات کە

«۱» ف . دیتێل : گەشتێك بە روژ هەلاتدا (۱۸٤۲ ـ ۱۸٤٥) لە (بیبلیتێکا دلیا چتینیا] دا بەرگ «۹۵» ، بەشی «۱» ، ل . «۱۱» سالی ۱۸٤۹

(۲) سەر چاوەی پێشوو ، ل (۳۰) .

به هویەوە قایمقامی تورکی ئاسایشی خستوتە ناو کوردەوە » هەرچەندە قایمقام مافی سەر بڕینی خەلکی نەبوو ، لەگەل ئەوەشـــدا هەر کەسێکی بکەوتایە ژێر دەســـت زۆر جار درندانە لە ژێر داردا ئەی کوشت «١» .

(ف دێتێل) کە لە سالانی چلی ســـەدەی رابووردوودا چوو « موسڵ » نووسی (لە چەقی شاردا کوردەکان بە تاوانی هەستان دژی حکومەت ئەبەســـترانەوە وە خەنجەرێك لەبەر چەناگەی توند ئەکرا ، بەم جۆرە بە سزایەکی بێ سنوورەوە گیانی دەر ئەچوو .)

کار بەدەستانی ئێران بۆر بۆرینیان لەگەل کاربەدەستانی تورکیادا ئەکرد لە سزادان و رەقیدا . هەمان « ف دێتێل » لە کوردستانی ئێراندا بە چاوی خوی دیبووی کە چۆن کوردێك بە تاوانی هەستان دژی کار بەدەستان بەزیندوویەتی لە ناو مەنجەلیکدا کولێنرا . «٢»

بە ناوی خەباتەوە دژی « یاخی بووان » کار بەدەستانی عوسمانی و ئێران هەمیشە سزای خەلکی بێ تاوانیان ئەدا و تالانیان ئەکردن . ئاشکراشـــە ئەو زورداری و بێ دادیەی بالی کیشا بوو بە ســـەر

«١ کردەوەی تورکیا لەماوەی دوازدە سالی عەنتیکەدا ل٠(١١٥] (ف . م . رامزای) .

« ٢ » دێتێل گەشـــتیك بە روژهەلاتدا ـــ کورد و بەدرخان لە گزفاری (بیبیل‌ۆتیکا دلیا چتێنیا) ، بەرگی « ٩٥ » ل ـ ٢٠٠ ـ سالی ١٨٤٩ .

ئیمپراتوریەتی عوسمانیدا ئەبوە هوی دواخستنی باری ئابووری وولات ، ژیانی دەرەبەگایەتی و ئاژاوەی نێوان سەرۆك هوزو سەردارەکانیش پتر ئەبوونە هوی تێك شکاندنی هێزی ئابووری کوردستان ؛ ئەم ئاژاوەیەش کار بە دەستانی تاران و ئەستەمولٚ ناگریان بو خوش ئەکرد بو ئەوەی پتر دەسەلات بکێشن بە سەر کوردەکاندا .

سیاسەتە دوژمنایەتیەکەی کار بەدەستانی تورك و ئیران کوردەکانی بە ئاگا هینایەوە و لە کوتایی سەدەی نوزدە هەمدا بوە هوی ئەوەی کوردەکان ئازایانە بەرگری بکەن . کوردەکانی کوردستانی خوا روو ، بۆوێنە ئەورەحمان‌پاشای بابان لە سلیمانی بەدرێژایی‌سی سالی « ١٨٠٦ - ١٨٠٨ » ئازایانە بەرەنگاری لەشکری تورك بوو . تەنها لە ئەنجامی ناپاکی دوستەکانی ئەورەحمان پاشادا تورك توانی زیانی پێ بگەیەنیت . لە رەواندز هەستانیکی تازە بە سەرۆکایەتی محمود پاشای بابانی کوری ئەورەحمان پاشا بەرپا بوو . شورشگیرەکان دەسەلا تیان بەسەر هەموو مێسۆپۆتامیایی ژووروودا کیشا و کەرکوك و هەولێریان دا گیر کرد ، وە چەند سا لیکي زور فەرمانداری لەم ناوچەنەدا بە دەست سەر کردە کوردەکانەوە مایەوە ، بو ئەمە جەنگی نیوان تورکیا و وولاتە ئەوروپایەکان « روسیا و بەریتانیا » یارمەتی دان کە جێی خویان چەسپ بکەن چونکە ئەم جەنگانە وای لە تورکیا کردبوو کە زورترین گرنگی بدات بەوان

بە هوی دەولەمەندی باری ئابووری تورکیاوە و هێزی جەنگیەوە تارادەیەك

توانی کوردستان بخاته ژیر رکیفی خویەوە بەلام لە یەکەم هەلدا کە
تورکیا سوپای ئەکیشایەوە یان کەمی ئەکردەوە یەکسەر گەلی کورد
را ئەپەری . راپەرینەکانی کوردی تورکیا پەیوەندیەکی زۆری هەبوو لە
گەل راپەرینەکانی کوردی ئیراندا . کە لە سالی [١٨١٥] دا کوردە
کانی « وان » و « بایەزید » راپەرین کوردەکانی کوردستانی ئیران
(یەریڤانو نەخچەوان) پر بە دل یارمەتیان دان . «١» ژمارەی شورشگیرە
کان ئەگەیشتە (١٢) هەزار سوار . ژمارەیەکی زور پیادە ، هەر وەها
ژمارەیەکی زور ئەرمەنی و نەتەوە کانی تری ئەم ناوچەیەش بەشداریان
ئەکرد ، پاش ئەوەی تورکیا ژمارەیەکی زوری سەرباز ناردە رۆژهەلاتی
تورکیا سەر کردەی سوپای (ئەرزورۆم) درندانە هەراکەی کوژاندەوە ،
بەلام زوری پێ نەچوو دووبارە راپەرینی کوردەکانی کوردستانی
خواروو لەژیر سەرکردەیی والی « کوردستان » دا کار بە دەستانی
ئەستەمولی توقاند . بەداخەوە کار بەدەستان و ناوی پالەوانی راپەرینە
کانی کوردمان بۆ نەماوەتەوە کە بە دریژایی چەند سالیکی زور خەباتیان
دژی کاربەدەستانی تورکیا کرد ، بەلام ئەوەی کە ئاشکرایە پیشانمان
ئەدات کە چۆن ئازایانە کوردەکان بۆ دەستخستنی مافی خویان راپەرین .
و . ل . [ڤیاچیفسکی] نووسی ؛ ئەگەر تەماشای راپەرینەکانی سەرەتایی
سەدەیی نوزدەهەمی گەلی کورد هەر بەو چاوە بکەین کە گوایا دەرەبەگە

« ١ » و . ل ڤیاچیڤسکی : باری ئابووری کوردەکانی ئەو دیو قەفقاس
لە [سۆڤیتسکایا ئیتنۆگرافیا]دا ژ «٤ ـ ٥ » ، ل . « ١٥٨ » ، سالی ١٩٣٦ .

کوردەکان هەولیان دا لەژێر دەسەلاتی ئەستەمول و تاراندا دەرچن ئەبیت چاو لەوەش بنووقینین کە زور لەمەگرنگترە ، واتە چاو لە خەباتی گەلەکە خوی بنووقینین دژی دەرەبەگە خومالیو کاربەدەرهتانی تورکیاو ئیران [۱] .

خەباتی هوزە کوردەکان ریگایەکی نوێی گرت : پەلاماری چەکدارانە .

ئەمە کەمیك پێویستی بە لیکولینەوە هەیە : زوربەی سەرچاوە ئەوروپاییەکان کە باسی کوردستانی سەدەی نوزدەهەم ئەکەن بەم هویەوە کوردەکان بە - چەتە و ڕێگر - ناو ئەبەن ، بەلام ئەمە زور لە راستیەوە دوورە .

نووسەرە بورجوازیەکان ئەو راستیانەیان شاردوتەوە کە بە کسەر مەبەستی ئەم پەلاماردانەیان پێ گوڕیوە .

وەك ووتمان لەوکاتەدا لە نێو هوزە کوردەکاندا بیری جەنگ بەهێز بوو . وە وەك « ف ئەنگلس » ئەلی « جەنگ و خو ئامادە کردن بو جەنگ لە مێشکی هەموو کەسیکدایە » «۲» .

ئەگەر پەلاماردانە چەکدارەکانی کوردلەم کاتەدا دابنێین بە چەتەگەری و ڕێ گری ئەبێ بزووتنەوەی زوربەی نەتەوەکان ، تەنانەت

---

[۱] هەمان سەر چاوەی پێشوو .

«۲» ف . ئەنگلس پەیدابوونی خێزان . [نووسراوەکانی مارکس و ئەنگلس] چ پی [۲] بەرگ ، ــ۲۱ ـ ، ل . ـ ١٦٤ ـ .

ئەتەوە ئەورپاییەکانیش ، وەك گال ، گۆن و ئەنگلوسەکسونێ و هتد . . .
کە بە پەلامار دانی چەکدارانە دەستی پێ کرد ناو بنێین چەتەگەربی .
لە پەلامار دانەکانی گەلی کورد ، وەك پەلامار دانی گەلەکانی تریش
دەرەبەگ و دوستەکانی بەشداریان تیدا ئەکرد وە زوربەی کوردەکان
کاری ئاشتی روژانەی خویان بەجێ ئەهینا وەك مالات بەخیو کردن و
زەوی کێلان و چاندنی .

هوی تایبەتی پڕوپاگندەی میژوو نووسە بوژ جوازیەکان دەربارەی
ــ کە لە چەتەکان ــ کە ــ نائوینن لە خاکی خویان دا ئاسایش
بپارێزن بویە پیویستە بکەونە ژیر دەسەلاتی وولاتیکی بەهیزەوە
ئاشکرایە ئەوەیە کەبەم بونەیەوە وولاتەکە پیتالیستەکان ئەم وولاتانە داگیر
بکەن و بیان کەنە کویلەی ــ وولاتە مەزنەکان ــ . هاوکاری ئەم
پڕوپاگندانە ئەوەیان لە یاد چووە کە زور جار کار بەدەستانی تورکیا و
ئیران بو دەست کەوتی خویان زوریان بو سەر کردە کوردەکان
ئەهینا کە پەلاماری دراوسیکانیشیان بدەن و میراتیەکانیان لە کەلدا بەش
بکەن ، بو ئەم راستیەش نووسراوی زور هەیە دەر بارەی تالان
کردنی ناو ناوچە کوردەکانی « هەکاری » کۆنسولی رووسی « وان »
[کەمسادەکان بو کونسولی رووسی لە ئەستەمولێ نووسی : « داد پەرسە
تورکەکا ریگای رزگار بوون بو تەو کوردە دەولەمەندانە ئەکەنەوە کە
[فایلیان] ئەکەن و کوردە هەژارە بی تاوانەکان تیوە ئەگلینن . ئەمە
کردەوەی هەموو کار بەدەستانی تورکیایە کە هاو بەشی سەرەك

چەتەکانن «۱»

هەفتا ساڵ پیش « کامارەکان » گەروکی فەرەنسی «گاسپار دروڤین » یش هەمان بیرو رأی پیشان دا ، گەشتەکەی بە ئیران دا باسی ئەو چەکدارانە ئەکات کە [بەگ بەخیوی ئەکردن — واتا جەنابـــی دەرەبەگ ئەم بەگە زور جار پیاوەکانی خوی ئەنارد بو تالان کردن ئەوانیش تالانیە کەیان بو ئەهیناو وە ئەو بەشەی بەلێنی پێ دا — بوون ئەیدانی « ۲ ») ئەمە لەو کاتەدا ئەکرا کە بە هوی دەرەبەگە تورك و ئیرانی و کوردەکانەوە کوردە رەش و روتەکان بە ئارەقی ناو - چەوان و بەگرانی نانی روژانەیان پەیدا ئەکرد . ئەم تالان کردنەش بوو بوو بە بازرگـانی بو دەرە بەگەکان ، لە بەر ئەوەی کار بەدەستانی عوسمانی و ئیران دەسەلاتی تەواوی ئابووری و جەنگیان بە سەر کورد - ستان دا نە ئەشکا هوزە کوردە کانیان لیك تیژ ئەکردو یارمەتی دەرە - بەگە کانیان ئەدا بو ئەوەی بتوانن بە پیی ئارەزووی خویان هەلیان بســـەنگینن .

(کەسپار دایمون) لە سەرەتایی سەدەی نوزدە هەمدا نووسی (تورك و

«۱» ئا . ج . س . — بەشی بالویزخانەی رووسیا لە ئەستەمول ژ «۵۱۷» ف «۱۵٦۸» ل «۲۳» راپورتي کامسەرەکان لە ۲٦ / تەموزی ۱۸۸۲ دا .

«۲» گ . دروڤیل : گەشتیك بە ئیراندا لە سالانی (۸۱۲) - (۱۸۱۲) دا ل . (۱٦۵ - ۱٦۹) .

ئیران لەوە بێ هێز ترن کە بتوانن بەچەك سەر بە کوردەکان دانەوێنن ، لەبەر ئەوە ئاژاوە ئەخەنە ناو هۆزەکانەوە ، یارمەتی لایەك ئەدەن و لایەکی‌تر تیژ ئەکەن وە هەمیشە لەمەدا کەلکی خۆی وەر ئەگرێ .) «١» .

زانای رووسی « ف . دیتێل » کە زور بە کوردستاندا گەڕاوە نووسی : [کار بەدەستانی تورکیا زور کەم ناو بڕی هوزە لەگەل یەك تیك چوەکانیان ئەکرد ، بەلکو بە پیچەوانەوە حەز یان ئەکرد پتر یەکتری لەناو بەرن ، وەها نی یەکتریشیان ئەدا ، چونکە ئەمە بومانەوە و پاراستنی ئاسایش لە تورکیادا کەلکی هەبوو [٢] .

وولاتە کەپیتالیستەکان لەگەل بەهێز کردنی سیاسەتی داگیر کەرانە یان لەروژهەلاتی ناووراستدا هەولیشیان ئەدا کەلك لە ئاژاوەی ناو خوی دانیشتوانی کوردستان وەربگرن . زورجار هەولیشیان ئەدا کە خویان ئاژاوە بنینەوە بو دوزینەوەی پیانوو کە پەلاماری کوردستان بدەن ، بەم جورە ئەو هەرایەی کە نووسەرە بورجوازیەکان دەربارەی «پەلاماری چەکدارانە» ی کوردەکان بەرپایان ئەکرد زور هوی کومەلایەتی و سیاسی

«١» ك . رایمون : کورد و وولاتەکەیان ، لە گۆڤاری (سین ئەنچێنتشا . ژ . «١٢» . سالی «١٨٠٩»ل . «٦٨» .

(٢) ف . دیتێل : گەشتێك بە روژهەلاتدا لە سالانی (٨٤٠ ـ ١٨٤٥) ، بەشی کورد و بەدرخان لە (بیبلیتکێ دلیا چتێنیا] دا . ب «٩٥» ، ل . «٢٠٠» ، تەموزی ١٨٤٩

ناوه وه و دەرەوەکاری تێ کردبوون .

هەموو نووسەرە بورجوازیەکان باسی « چەتەگەریی » کوردیان زور بە رازاوەیی ئەنووسنەوە . لە گەل ئەوەشدا بە دریژی دەربارەی ئەربتی جوانو روو خوشی کوردیش هەر ئەیان نووسی ؛ گەروکە بیگانەکان لە کوردستاندا تووشی هیچ دوژمنایەتیو کارەسانیك نە ئەبوون وە کوردەکان پیشوازیەکی چاکیان ئەکردن ، هەر بیگانەیەك بە هەر هویەك بهاتایە ناو کوردەکانەوە ئەچوون بە پیریەوەو پی‌یان ئەووت :- « بە خیر هاتی سەر چاو ، وا بزانە لە مالی خوتای ، شادمانین میوانداریت بکەین » تا بەم جورە « ئامیدێی ژوبیر » کە ناپلیون لە سالانی « ١٨٠٥ ـ ١٨٠٦ » دا ناردی بو گفتوگو کردن لەگەل شای ئیراندا . دەربارەی کوردەکان نووسی ، هەمان کەسیش باسی ئەوە ئەکات کە چون کوردەکان میوانداری میوانە ناوەختەکانیان ئەکەنو توێشوی ریگاو دیاری هەمەچەشنەشیان ئەدەنی . نووسراو ، و دەنگو باس لەم جورە هەتا بلی زورە ، لەگەل ئەوەشدا لە هەمان کاتدا هیچ نووسەریك دەربارەی « تالان کردنو چەتەگەریی » کوردەکانی نەنووسیوە کە تووشی خوی بوو بیت یان بەچاوی خوی دیبیتی .

نووسەری مەزنی ئەرمەنی « خەچاتور ئەبوقیان » کە شارمزاییەکی تەواوی لە زیانی کورداهەبوو ، وە ماوەیەکی ئیجگار زور لە ناویاندا ژیا نووسی « ئەگەر کورد بەلینیدا کە مالی بیگانەیەك بپاریزی ، یان لە نهینیەك زبان بیەستیت ئەگەر خوی داوە بە کوشت بەلینەکەی

ناشكينيت ، كورد هەرچەندە خوی برسی و رووت بیت ئامادەیە ئەوەی هەیەتی بیکات بە دوو بەشـــەوە لەگەل ئەو کەسەدا کە هیچی نیە . «١» .

بە پیچەوانەی گەلانی تری روژهەلاتەوە کورد ریزیـــکی زوری ئافرەت ئەگریت ، « ئەبوڤیان» گەیشتە ئەنجامیك کە بـلی [ئەتوانین کورد بنیرین بە شاسـواری روژهەلات [لە پیاوەتی و مروڤایەتیـدا] ئەگەر بهاتایەو ژیانیکی نیشتەجیی چەسپاویان بیوایە) «٢» دیارە ئەم هەموو رەوشتە چاکانە ئەیتوانی و ئەتوانی لە باری ئاساییدا باشترین ژیان بو کورد پیك بینیت . بەلام بی گومان ژیانی سەختی دەرە ــ بەگایەتی کار بەدەستانی سولتانەکانی تورکیا و شاکانی ئیـران ریگـایـان لەمە گرتبوو . شاو سولتان ئەیانویست کەلك لەوە وەربگرن کە کوردستان چەند نەتەوەیەکی جیاوازی تیادا ئەژی بو چەسپ کردنی فەرمانرەوایی خویان . هەرایان لەنیو نەتەوەکاندا پەیدا ئەکرد ، دژی یەك گرتنی ئەو هیزانە ئەوەستان کە نارەزاییان بەرامبەر کاربەدەستان دەر ئەبرری .

بەلام نەتەوەکانی کوردستان هاتنە ســـەر ئەو باوەرەی کە یەك گرتن پیویستی سەر شانی هەموویانە ، بویە بە دریژایی سەدەی نوزدەهەم سەر

«١» خ . ئەبوڤیان : کورد . لە (کومەلە روژنامەی «قەفقـاس»داسالی ١٨٤٨) . ل (٢٢٧ ــ ٢٢٨) وە ل «٢١٨» .

«٢» هەمان سەرچاوە ل «٢١٦» .

کردە کوردە دوور بینەکان بە هەموو هیزیانەوە هەولیان ئەدا کە نەتەوەکانی تری کوردستان لە راپەرینەکانیاندا بەشدار بکەن ، ژیانی شان بە شانی کورد و نەستوریە — خالیدیەکان بە دریژایی (٤٠٠) سال هە تا سالانی چاهەمی سەدەی نوزدەهەم کە تورك لیکی کردن گەواهە بو ئەمە «١» .

راپەرینەکانی کورد ، ئەرمەن ، ئاسووری وگەلەکانی تری کوردستان پیکەوە لە دژی کار بەدەستە چەوسینەرەوەکانی تورکیا و ئیران و لە هەموو شتیك پتر جێی مەترسی بوو بو زرودارەکان ، بویە لە کوتایی سەدەی نوزدەهەمدا ئەستەمول پیلانی جیا کردنەوەی کوردی لەگەلە-کانی تری ئیمپراتوریەتی عوسمانی داناو چالاکانە کەوتە بەجی هینانی هەر وەها وولاتە کەپیتالیستەکانیش هەولیان ئەدا کەکەلك لە جیاوازی تایینی نەتەوەکانی کوردستان وەریگرن بو چەسپاندنی دەسەلاتی خویان، لە هەموویان پتر ئینگلترە - بە هیز ترین وولاتی سەدەی نوزدەهەم هەولی ئەمەی ئەدا ، هەر وەها ئەمەریکا ، روسیای قەیسەری ، فەرەنسا ئەلمانیا وە وولاتەکانی تریش لەمەدا کەمتەر خەمیان نەئەکرد .

«١» ی . ف . سۆون : لە میسۆپۆتامیاوە بو کوردستان ل«١٥٦»

خوتی کوتانی ئینگلیز بو کوردستان

هەتە سەرەتای سەدەی نوزدەهەم خاکی کوردستان هوی نا کو کی و ئاژاوەی ئیمپراتوریەتی عوســـمانی و ئیران بوو ، زور جار ئارەزووی داگیر کردنی زەوی کورددتان ئەبوە هوی پەیدابوونی ئاژاوەی سەخت لە ناویان‌دا . لەسەدەی نوزدەهەمدا وولانە ئەوروپاییە کا نیش ـ ئینگلترەو رووسیا ، وە لەکوتایی سەدەدا ئەلما نیش ـــ لەمەدا بەشداریان‌کرد.

لە هەمووان پتر ئیمپراتوریەتی ئینگلیزی گوێی ئەدایە هوزە کوردە کان، ئەمەش لە سەرەتای سەدەی نوزدەهەمەوە دەستی پی‌کرد . کورد ـ ستان شوینیکی ستراتیجی زور گرنگی هەبوو وەکەتبوە سەر سنووری : تورکیا ، ئیران ، و روسیا ، بویە کار بەدەستانی ئینگلیز و کـو مپانیای [ویست ئیندیا] هەولیان دا بەهوی هوزە کوردەکانەوە بگەنە روژ ـــ هەلات ، سەدەها پشکنەر ، دیبلوماسی ، و « ئارخـیوم گ » هاتن بـو کوردستان وە بە بەرتیل سەروك هوزەکانیان راپیچ کرد بو لای خویان و دەربـارەی هیزی جە نگی کورد و ریگاو با نی کوردستان زانیار یان کو کردەوە . شارەزا جەنگی و پروپاگاندە بەرپا کەرە ئینگلیزە کان لە هەموان پتر لەمەدا دەوری بالایـان بینی. ، بەتایبـەتی گیـاش دانـانی مەلبەندی کـومپانی (ویست ئیندیا) لەبەغدا سا لی [۱۸۰٦] سەروکی کـومپـا نیا کـە ـــ ج . د . ریچ ـــ چـــا لا کا نـە کەوتـــە

خۆی «١» و بە یارمەتی [هاین] ی دۆستی لەگەل سەروکە دەرەبەگە کوردەکاندا رێك کەوت . ریچ خوشـی وەك سەروکیکی دەرەبەگ خوی پیشان ئەدا . هەمیشە سەربازی زوری چە کدا ری هیندی لەگەل دابوو ، کونسۆلی ئینگلیزیش بە هەموو جورێك یارمەتی ئەدا ، هەر وەها لە بەسرەش (کەلکوهون) ی ئینگلیز هەمان دەوری ئەدی ، بەهوی تیکوشانی ئەمانەوە بەسرە ، وە بە تایبەتی بەغدا بوونە کانگە بو سیاسەت و پشکنین بو ئینگلتەرە و کومپانی [ویست ئیندیا] کوردستاندا ، بەهوی پشتگیری ئەمانەوە کەپیتانی ئینگلیزی « دە ـ ماکدونالد کینیر » سەر کردەی سیاسی کومپانی [ویست ئیندیا] گەشتیکی درێژی کرد بە ئاسیای بچوك ، ئەرمەنستان وکوردستاندا ، مەبەستی ئەم گەشتەی ئەوە بوو کە زانیاری دەربارەی ئەو وولاتانە پەیدا بکات کە لێیانەوە لەشکری ئینگلیز بتوانی هیندستان داگیر بکات) . «٢»

ئاشکرایە کە بە ناوی « پاراستنی هیندستانەوە » زور جار ئینگلیز کردەوەی کونەپەرستانەی لە وولاتانی روژهەلاتدا ئە نواند ، ئەم جارەش دەست کیشانە ناو کاروباری کوردستان و وولاتە کانی تری

«١» ر . میگان : گەشتیك لە بوسفورەوە بو بەغدا بەناوی خالیدیەکاندا ل . «٨٩ ــ ٩٠» ، وەگەشتەکەی ج . د . ریچ بە کوردستاندا بەرگی [١ ــ ٢] .

(٢) ج . م . کینیر : گەشتیك بە ئاسیا ،ئەرمەنیا و کورد ستاندا لە سالانی (١٨١٣ ــ ١٨١٤) دا پیشەکیەکەی ، ل « ٨»

رۆژهەلات لە بەر « پاراستنی هیندستان » نەبوو ، بەلکو لەبەر ڕێ پـاك کردنەوە بوو بو داگیر کردنی ئەم وولاتانە .

ریگای گەشتەکەی (ماکدونالد کینیر) بە کوردستان و ئەرمەنستاندا ئەرویشت وەك : ئەرزورۆم ، بیتلیس ، سێرت — ماردین — جزیرە - موسل ، وە بەندە بۆشێر ، ئەسفەهان-تەوریز- روباری ئاراکس-ماراگا- سنە — هەمەدان - کرماشان - بەغدا ؛ وە بەغدا — موسل - دیاربەکر — ئەماسیا — ئەستەمول - سمیرنە .

لە کاتی گەرانەوەی (ماکندونـالدا » بو مەدراس کە لەوێ سەر - کردەی قەلای [سانجورج] و سەروکی سیاسی کومپانی (ویستئیند) نەخشەیەکی دوورو درێژی کوردستان و ناوچەکانی دەوروپشـــتی پیشکەش کردن لە گەل ڕاپورتێك دەربارەی « گەیشتنە هیندستان » کە تیادا داوای کرد چالاکانە هەولی داگیر کردنی وولاتانی روژهـــەلات بدەن ماکندونالد لەراستیدا ، وەك میژوو نووسی سۆڤێتی« س٠ف٠شەستا کوڤیچ » نووسی « خەریکی سیاسەتیکی ســـتراتیجی جەنگی بوو لە تورکیا ، ئەرمەنستان و کوردستاندا «١» ٠

پاش ماکندونالد زوری تر لەسەر رێ و شوێنی ئەو رویشتن .

لە [١٨١٧] دا (و ٠ هێید) ی ئەفســەری رێکخراوی جەنگی [مەدراس] گەشتیکی لە بەغداوە بە کفریدا کرد بو سلیمانی ، هەر

«١» س . ف شەستا کوفیچ : تەقەلا دیبلۆماسیەکانی گریبەبدوف ا [١٧٩] .

وەها لە هەولیریشەوە بو موسڵ و زور بەووردی هەموو ئەو جیکایانەی باس کرد (١) . لە سالی داهاتوودا (د ٠ ك ٠ پورتیر] لە بەغداوە بو سلیمانی بە کەرکوکدا و لە ـــ ١٨١٨ ـــ شدا بەرەو ساوغ بولاق و تەوریز رۆیشت ٠

لە (١٨٢٠) دا لە سەر داوا کردنی فەرمان ڕەوای سلیمانی مەحمود پاشای بابان (ریچ) بە لەشکریکی سەربازی هیندیەوە بو پاریزگاری خوی گەشتیکی دوور و دریژی بە کوردستاندا کرد ، ئەم گەشتەی سالیکی خایاند ، وەلەم ماوەیەدا سلیمانی ، مەریوان ، سنە ، بانە ، هەولیر ٠ موسڵ ، و ناوچە بچووکەکانی کوردستانی بینی لەگەل سەروك هوزەکاندا گفتوگوی کرد ٠

ئینگلیز گرنگیەکی تەواویدا بە کوردستانی ئیرانیش ، ئەفسەرە ـــ ئینگلیزەکان کە لە سەرەتای سەدەی نوزدەهەمەوە مەشقیان بە لەشکری ئیران ئەکرد هەولیشیان ئەدا دەست بکیشنە کاروباری کوردستانەوە زور لە فەرماندەرە لەشکری و سیاسیەکان گەشتیان بەم ناوچانەدا کرد .

لە « ١٨٢١ ـــ ١٨٢٢ » دا (د ٠ فریزەر) دەربارەی زانینی ناوچە کوردیەکان هەولیدا . بە فەرمانی [جاکس] ی نوینەری حاکمی عەسکەری ئینگلیزی (بۆمبای) لە کوشکی شای ئیراندا (فریزەر)

«٤» و . هێید : گەشتیك بە ناودرگەی فارسی وگەرانیك لە هیندستانەوە بو ئینگلتەرە لە «١٨١٧» دا .

دەربارەی باری ئابووری و کانە مەعدەنیەکانی ناوچەکە نەخشەیەکی پێك هینا ، وەلەگەل سەروکە کوردەکانیشـــدا کەوتە گفتو گـووە ، « فریزەر » بەخوشیەوە نووسی : هەر وولاتیکی ئەوروپـا (بێ گومان فریزەر مەبەستی لە ئینگلتەرە بوو) یارمەتی کوردەکان بدات ئەوان ئامادەن بو لە نـاو بردنی قاجاریەکان ، کە رقیان لێیـــانە ، هاوبەشیەکی تەواویان لەگەلدا بکەن «١» .

پاش شەش ســـالّ . لە « ١٨٢٨ » دا کەپیتانی سـوپا ی بومبـای « ر ٠ میگنلن » بەرەو کوردستان هات . بە کفری ــ سلیمانی بانە ـ میاندوئـاو ــ تەوریزدا بەرەو رووسیا چوو لەوێشەوە بو ئینگلتەرە لە « ١٨٣٠ » شدا بە هەمان ریگادا گەرایەوە بو [بۆمبای] ٠

لە « ١٨٢٩ »دا کومیتە سیاسیەکەی ئەفقاس پێی راگەیەنرا کە دوو ئەفسەری ئینگلیزی لەلایەن کومپـانیای (وێست ئیندیا) وە بـو مەشق کردن بە سوارە کوردەکان نیررابوون بوســـلیمانی ٠ « ی س ٠ مالتسۆ ف » کە یەکەم کە س بوو لەو ئەلاچو کردنەی [گریبەیدۆف] وناقمە دیپلوماسیەکەی لە تاران تیدا کوژران رزگاری بوو ، لەم رووەوە نووسی (بەم جورە ، ئیستا ئینگلیز ئەوقیکی پشکنینی لە تەور یزەوە هەتا (بەندەر بۆشیر) لێداوە . ئەمەش بو ئەوە کەلە هەموو کاتیـکدا

«١» ج ٠ ب ٠ فریزەر : بـاســـی گەشتێك بە خورا ســـاندا لە (١٨٢١ــ١٨٢٢) دا ل « ٥٢٢ » .

کوردستان ئامادە بیت بو بەجی هینانی مەبەستەکانی . «١»
لە سالانی سیهەمی سەدەی نۆزدەهەمدا ماوەیەکی زور ئەفسەری جەنگی ئینگلیزی [ﻫ . رۆولینسۆن] لە لەشکری ئیرانیدا ئیشی کرد ، لەپاشدا بوو بە یەکیك لەو فەرماندەرانەی روژ هەلات جوولا ، وە لە سالانی ـ ١٨٣٤ ـــ ١٨٣٦ـدا فەرماندەیی لەشکریکی ئیرانی گرتە دەست کە لە کوردەکان پیك هاتبوو «٢» .
لە پایزی « ١٨٣٤» دا ، کە فریزەر بە کاریکی دیبلوماسی بەرەو تاران گەررایەوە . بە گەورە ترین شـــارەکانی کورد ستانی ئیراندا تیپەری «٣» .
رابەرە ئاینیە ئینگلیز و ئەمەریکیەکان بە چا کی کاری خویان هەلسوراند لەو کاتەدا کە هیشتا ئەمەریکا توانایەکی ئەوتوی نەبوو وولا تانی ئاســـیا داگیر بکات کەوتە خو ئامادە کـردن بەهۆی پەیـا مبەرە ئاینیەکانەوە .
« ف . ئی . لینین » دەربارەی نیازی داگیر کەرانەی کەپیتالیستە کان لە چین نووسی ـــ بە ناوی بلاو کردنەوەی مەسیحیەتەوە رووی چەتەیی

«١» ئا . س . ﻫ . ر : «١ـــ٩» ژ « ٨سالی ١٨٢٧» ف«١٣»بەشی «٩»
ل « ٢٢٩ » راپورتی مالتسوف لە ٤/ حوزەیرانی ١٨٢٩ دا
«٢» کۆرزۆن : ئیران و مەسەلەی فارسی ، بەرگی یەك , لە (٥٥٢)
«٣» فریزەر : گەشت و (موغامەرات) لە کوردستان و میسۆپۆتامیادا وەگەشتیکی زستانە لە ئەستەمولەوە بو تاران .

خویان ئەشاردەوە » (١) ئەمەش هەمان فەرمان و کردەوەی ڕابەرە ئاینیەکان بوو لە وولاتەکانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی و ئیراندا .

ڕابەرە ئاینیە ئەمەریکیەکان لە هەموو لایەکەوە یارمەتیەکی ئابووری زوریان درا . لە بەر بوونی چەند نەتەوەیەکی مەسیحی لە ئیمپراتوریەتی عوسمانی و ئیراندا [ئەرمەنی و ئاسوری نەستووری و هتد . . .] ڕابەرەکان ئەمەیان بە بیانو دائەنا و زوو زوو ئەهاتن بو ئەم ناوچانە و هەولیان ئەدا لەناو موسلمانە کورد ، تورك ، و نەتەوەکانی تردا جێی خویان بکەنەوە . (ڕابەرەکان بە ناوی (هاتنی گیان لەو دنیاوە) یارمەتیەکی زوری ئیمپریالیستەکانیان ئەدا . «٢» بەم جورە (موون) ی پرۆفیسۆری [مانی گەلان] لە دانیشگای کۆلومبیا باسی ئەم ڕابەرانە ئەکات ، ئاوا لەژێر پەردەی ئاینەوە نیازی خراپی ئیمپریالیزمەکان ئەهێنرایە دی .

ئەم کارە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا دەستی پێ کرد وە بەتەواوی لەکوتایی سەدەی نوزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا پەرەی سەند . لە (١٨١٩) ڕابەرە ئەمەریکیەکان لە سمیرنە ، جێگیر بوون ، لە [١٨٦٣] دا لە ئەستەمبول قوتابخانەیەکی تایبەتیان بە ناوی

«١» ف لینین . شەرەکانی چین / نووسراوە تەواوەکانی لینین ب [٤] ل [٣٧٩] .

«٢» توماس موون : ئیمپریالیزم و سیاسەتی جیهان ، ل . [٢٥] .

(دانیشگای رۆ بێرت) ەوە کردە وە کە بوە مەلبەندی کاروباری سیاسی ئەمەریکی لە ئیمپراتوریەتی عوسمانیدا . رابەرە ئەمەریکیەکان لە وان ، ئەرزورۆم ، ماردین ، بتلیس ، بەغدا ، سیرتە ، وەشوینە قەلەبالغەکانی تری روژهەلاتی تورکیادا ئەبینران . ناوچەی [وان] بوە مەلبەندی دووهەم بو ئەم رابەرانە . یەکیك لە مانە (أ . ن . گرۆڤس) ی ئینگلیزی بە روسیا و قەفقاسدا بە رەو تەوریز و وان ، و لە وێشەوە لە تشرینی دووهەمی « ١٨٢٩ » دا بەرەو سلیمانی هات بو کو کردنەوەی زانیاری دەربارەی کوردستان .

لە سالانی [٣٠] سەدەی نوزدەهەمدا دوژمنایەتی ئینگلیز لە وولاتانی روژهەلاتی نزیكدا زور پەرەی سەند . ناکوکی روسیاو ئینگلتەرە بو دەست خستنە ناو کاری وولاتانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی و ئیران و تیژ تر بوو ، هەر بەم هویەشەوە چالاکی پیاوەکانی ئینگلیز لە کوردستان پەرەی سەند .

لە (١٨٣٧ــ١٨٤٠) دا کە ئینگلتەرە خوی ئامادە ئەکرد بو پەلاماردانی ئیران وئەفغانستان زور لە سەر کردە ئینگلیزەکان وەك . شێل ، ئەندامی (لیژنەی پشکنینی کوردستان) ف . ئێ . نیسفۆرد ، « راسام »ی جێگری ریچ خوی ئەبۆت . گ . سا تیری نوێنەری کونسۆل لە ترابزون وە زۆری تر بە کوردستاندا گەران لە ــ١٨٣٣ــ دا « د . برانت » ی کۆنسۆلی ئینگلیز لەئەرزورۆم گەشتیکی دوورودرێژی بە کوردستانی روژ هەلاتی تورکیاو روژئاوای ئیراندا بوکو کردنەوەی زانیاری دەر باری

بازرگانی و ڕێ خوش کردن بو پەرەپێدانی بازرگانی ئینگلیز لەم ناوەدا . لە «١٨٣٨»دا برانت گەشتیکی چەند مانگەی تری بە کوردستانی ژووروودا کرد بو مووش ، خەرپووت ، بتلیس ، وان ، بایەزید ،دیادین و هتد ... لەم گەشتەیدا «أ و هالسکون»ی ئەفسەریش لەگەڵ بوو بو کیشانی نەخشەی ریگاو بانەکانی کوردستان ئەو پیاوە ئینگلیزانەی بەکون و قوژبنی کوردستاندا گەران شارەزییان لەجوغرافیای ئابووری ، هیزی جەنگی باری کومەلایەتی و سیاسی کوردستاندا پەیدا کرد ،لەگەل سەرەك هوزەکانا دوستایەتیان بەست و بەدیاری وچەك خەلات کردنیان هەولیاندا پەیوەندیان لەگەل ئینگلتەرەدا توند بکەن . بەهوی ئەم گەشتانەوە ، نەخشەی تەواوی کوردستان، ریگا و بانی شاخاوی ، کانی مەعدەن و دۆل و رووبارەکانیان کیشا ، ئەو وتارو نوسراوانەی لە گوڤاری [کومەڵەی جوغرافی شاهانە] لە— لەندەن گەشت کەرەکان چاپیان ئەکرد گرنگیەکی تەواو یان ئەدا بە کانی مەعدەن و سامانی ژێر زەوی کوردستان و پیویستی بازرگانی و کەل و پەلی دانیشتوانی ، سەیر ئەوەیە هەندێك لە وتارەکان یەکسەر — پالمێرستون —ی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرە خوی ئەیناردن بو گوڤارەکە -١- .

کوردستان گرنگیەکی زوری سیاسی و جەنگی و ئابووری و بازرگانی

-١- بو وێنە ، لە — گ٠ك٠ج٠ل— دا بەرگی [١٠] بەشی«١-٣» سالی «١٨٤٠ — ١٨٤١» زور وتار دەربارەی کوردستان نووسراوە .

پەیدا کرد بو ئەوەی ریگا بوگەیشتنە هیندستانی دەماری ئیمپرانور ـ یەتی ئینگلیزی کورت بکـاتەوە ، بو ئەمەش پیویستە باسی ڕاپورت و پێشنیارەکانی چێسنی (۱۷۸۹ ـــ ۱۸۷۲) بکەین .

فرانسیس ڕۆودۆن چێسنی بـیروڕای وەك سیاسیە ئینگلیزەکانـــی تر: د ٠ ئۆکفارت ، ھ ٠ رۆولیسنون ، وە ئەوانی‌تر وا بو کە ئەیانویست پتر دەست بکێشنە کاروباری روژهەلاتەوە و لی‌ی نزیك بینەوە ، لە[۱۸۲۸] دا کە « چێسنی » هیشتا ئەفسەریکی لاو بوو لە شەری تورك و روسـدا بەشداری کرد . کە لەم کاتەدا شەررکەرەکان ریك کەوتن و ئاشت‌بوو نەوە ها تە کایەوە بە فەرمانی « روبیرت گوردۆن » ی کونسۆلی ئینگلیزی لە ئەستەمۆڵ « چێسنی » گەشتیکی بە میسر ، ئاســـیای بچووك ، ودۆلی روباری فوراتدا کرد بو دوزینەوە و پیکەوە بەستنی ڕێگـای هیندستان لە ئاسیای بچووك و ئاو دڕگەی فارسیەوە ، بو تەواو کردنی کارە کەی ئەو حکومەتی ئینگلیز دوو تـاقمی تریشی نارد . چێســـنی بیجگە لەمە گەشتیکی زوریشی بە کوردستانی تورکیا و ئیران‌دا کرد و لە شو باتـی ۱۸۳۲ دا لە تەوریزەوە گەیشـــتە « تەرابزوون » و لە وێشـــەو بۆ [حەلەب] .

سیاسیە مەزنە ئینگلیزەکانی وەك (ئێبێردین) ، [کارترایت] ی سەر کونسولی ئەستەمبوڵ ، « پارکەر » ی سەر کونسۆلی میسر ، (پێکوك)ی سەرپەرشتی کەری کاروباری‌ئینگلیز لە هیندستان وزوری تریش‌گرنگیەکی تەواویان دا بەم گەشتانەی (چێسنی) و کاروبـاری « تایبەتی » یان

پ-ێ سپارد . که « چێ-نی » گه ڕایه‌وه ئینگلته‌ره شا (وێلگ-ێلم) ی
چوارهه‌م و [ریپۆن] و « سترنیفۆرد » ی لورد پشتی پێشنیاره کا نیان
گرت . « چێ-نی » توانی کومیته‌یه‌ك دروست بکات بو برریاردان له
سه‌ر پێشنیاره‌که‌ی بو دروست کردنی (رێگای فرات) که‌گه‌یشـــتنه
هیندستان له ئینگلته‌ره‌وه له (٤٥ـــ٦٠) ڕۆژه‌وه کهم بکاته‌وه بـــۆ
« ١٨ـــ٢٠ » روژ ، کومیته‌که برریاری له‌سه‌ر داو پیشنیاری جی‌به‌جی
کردني کرد ، گرنگی ئه‌مه‌ش به‌هوی زیاد بوونی بازرگانی ئینگلته‌ره
له روژهه‌لاتی ناوه‌ڕاست‌دا په‌ره‌ی سه‌ند ، چونکه پیشکه‌وتني فابریقه‌و
پیشه‌سازی له ئینگلته‌ره‌پێویستی به کردنه‌وه‌ی بازاری نوێ ئه‌کردبو سـاغ
کردنه‌وه‌ی که‌ل‌و په‌له‌کانی .

له سالا نی بیستهه‌می سه‌ده‌ی نوزده‌هه‌مدا ریگایه‌کی تازه کرایه‌وه له
ئه‌وروپـای روژ ئاواوه بو وولاتانی روژهه‌لات ، که جاران که‌ل‌وپه‌لیان
به ئاو درگه‌ی فارسیدا ئه‌هینا بو ئیران ، یان له ئه‌ســـته‌موله‌وه به‌هه‌موو
خا کی تورکیادا ، ئیستا به‌زه‌ریادا ئه‌یـان هینا هه‌تا [ته‌رابزوون] ،
له‌ویشه‌وه به « ئه‌رزرۆم » و کوردســـتان‌دا ئه یان برد . به‌مه کرێی
گوێزانه‌وه و ماوه‌که‌ی زور که‌می کرد ، له « ١٨٣٠ »دا ئینـگلتره لـه
« ته‌رابزۆن) کونسولگه‌ی کردەوه که ئیشی هه‌ره گرنگی ڕێك خستنی
گوێزانه‌وه و ترانزێت بوو .

بازرگانیی وولاتانی روژئاوا به‌تایبه‌تی ئینگلـــتره له (ته‌رابزون) و
(ئه‌ورێز) و ناوچه کا نی تری سه‌ر ڕێ دراوسێ‌یدا به‌رز بوه وه .

بو وێنه له ۱۸۲۳ — ۱۸۳٦دا بازرگانیی « تەرازبۆن» سیجار زیادی کرد ، «۲۰» ملیون روبلەوە گەیشتە « ۵۲ » ملیون روبل . کو ئالی ئینگلیزی بازاری داپوشی ، ئینگلاتەرە ویستی تەنگ به کەلوپەلی ولاتانیتر ، وەتایبەتی روسیا که له دەمیکەوە بازرگانیی لەم ناوچانەدا به هیز کرد بوو هەلبچنیت و تەنها جیکای بازرگانیی خوی بکاتەوە وە بوئەمە هەموو تەقەلایەکی ئەدا .

پیشنیارەکانی« چیسنی »که ناوی لی نابوو« کاری مەزنینەتەوایەتی»[۱] بازرگانیەتی ئینگلتەرەی لەم ولاتانەدا « تورکیا و ئیران» به هیز کرد و ریکای نزیکی بو هیندستان و خوارووی روژهەلاتی ئاسیا دوزیەوە .

مارکیز - لینسوون - ، وسەروکی کومیتەی چاودیری لورد [گودریچ] و ئەندامانی ئەم کومیتەیە [چارلس گرانت] و [جون سیلڤین پشتی پیشنیارەکانیان گرت . هەر وەها سیاسیە ناسراوەکانیش وەك : [لورد پالمیرسون] برایان « جون و پیلتین مالکوم» ، لورد « هوللاند» وزوری تر تەقەلای پیشکەوتنیاندا ، روژنامه گوڤارەکرنکەکانیش وەك روژنامەی تایمس و ستاندارت پشتیان گرت «۲» .

پادشای ئینگلتەرەش فەرمانیدا که بەووردی سەیری پیشنیاری ریکای ئەوروپا بو هیندستان بکریت . کومیتەی چاودیری کەری کار و باری

ـ ۱ ــ ف . ر . چیسنی گەشتیك بو نەخشەکیشانی دیجلەوفورات : بەرگی -۱- پیشەکی لاپەرە ۸ .

«۲» چیسنی : دەنگ و باسی گەشتەکەی فورات ، ل «۱٤۳ ـــ ۱٤۷»

هیندستان ، پاش ئەویش پەرلەمانی ئینگلیزی بریاری لە ســـەردا پادشاو دەورو پشتەکەی گرنگیەکی زۆریان ئەدا بە خو ئامادە کردن بۆ ئەم کارە . ویلگێم چوارهەم خوی بە چێـنی ووت : « دۆزینەوەی بازاڕی تازە وپێشخستنی ازرگانی کاریکی گرنگ ئەکاتە سەر سەرکەوتنی ئینگلتەرە ، من حەز بە جەنگ ناکەم ، بەلام ئەگەر دەستیان هینایە ریگات زور بە خێرایی پشتگیریت ئەکەم «۱» .

لە ۱۸۳۵ دا دووبارە چێسنی لەگەل ژمارەیەی زور لەئەفسەری جەنگی لەغەم ـ دارێژ وە لەغەم دۆزەرەوەدا بەرەو کەنارەکانی فورات چووەوە لە دوو بەلەمدا « دیجلە » و « فورات » چێسنی و هاو ریکانـــی بە ووردی روباری فوراتیان پەکالا کردەوە ، هەندیك لە ئینـــگلیز ەکان لە مەش دوورتر بە فورات و دیجلەدا رویشتن و نەك هەر لە روبار ودەستدانی بو پاپور پیادا ڕۆیشتن کۆلینەوە ، بەلکو سەرنجیان لە باری ئابووری و ژیانی کومەلایەتی دانیشتوانی کوردستان وســـوریا و وولاتەکانی تری ئیمراتوریەتی عوسمانیش‌دا .

[چێـنی] لە پەراوەکەیدا « گەشتیك بو نەخشەکیشانی دیجلەوفورات» مەبەست و سیاسەتی ئینگلیز لە کوردستان‌دا وگرنگی موسلی بوئینگلتەرە دەرخست .

« چێـنی » پێشنیاری کرد کە لە ئەنقەرە کو نســـۆلگەی ئینگیز

«۱» چێسنی : گەشتیك بو نەخشەکیشا نی دیجلە وفورات . بەرگی«۱» پێشەکی لاپەرە «۱۷» .

بکرێتەوە ولە موسل و دیاربەکر مەلبەندی دەســـەلاتیان دابمەزرێت ،
رێگا رێك بخرێت بو گوێزانەوەی کەلو پەل لە (ئەسکەندەروونە)
وەبو « دیاربەکر » و لە وێشـــەوە بە روباری دیجلەدا ، وەیان بەرێی
کاروان‌دا ، بو « موسل » ، بەمەگوێزانەوەی کـــەلوپەلی ئینگلیزی بە
هەرزان‌تر و زووتر ئەگەیشتە کوردستان هەر وەها پێشنیاری کرد کە
« موسل » بکریتە مەلبەند بو دەست خستنە ناو کاروباری شارەکانی تری
روژهەلاتی تورکیاوە وەك بتلیس ، کەرایەر سیواش ، توکات و هتد ..
بو پێشخستنی بازرگانی « چێسنی » پیشـــنیاری کرد کە بازرگانی و
کومپانی « شەخسی » هان بدرێت و دابمەزرێت .
بەلام ئەم پیشـــنیارە بەناچاری وازلێ هینران ، چونکە ئینگلیز بە
شەڕی ئیران ١٨٣٧ ، ئەفغانستان (١٨٣٨ــــ١٨٤٢) وە شەڕی چینەوە
« ١٨٣٩ــــ١٨٤٢ » خەریك بوو . « چێسنی » تو بچیش لە شـــەڕی
ئینگلیز و چیندا بەشداری کرد ، لەبەر ئەوە تەنها لە سالانی چلی سەدەی
نوزدەهەمدا توانی بگەریتەوە سەر راپورتەکەی ، ئەوساش ئەو پێشنیارانە
نرخیکی ئابووری ئەوتوی نەمابوو ، لەبەر ئەوە وازی لێ هینرا .
بەلام گەشت ــ کەرە سیاسی و جەنگیەکانی کە لەوە پاش خـەر یـکی
کوردستان و ئیران و ناوچەکانی تری ئیمپراتوریەتی عوسمانی بوو ن
ئەو زانیاریانەیان بە کار هینا کە [چێسنی] بوی کو کردبوونەوە .
بەم جورە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نوزدەهەمدا ئینگلیزەکان هەموو
شتیکیان دەربارەی باری ئابووری و سیاسی و کومەلایەتی کوردستان

ئەزانی و لەگەل زورترین سەرەك هۆز و دەرەبەگە کوردەکاندا رێك کەوتن و دوستایەتیان پەیدا کرد ، ئەمەش چەسپ بوونی ئینگلیز و بازرگانی ئینگلیزی لە کوردستاندا ئاسان کرد . ئینگلیز ئەوەشی لەبیر نەچوو کە ئاگری دوژمنایەتی لە نیوان ئیران و ئیمپراتوریەتی عوسمانی دا خۆش بکات ، بەمەش ئەم ولاتانەی بی هیز ئەکرد وە پتر جیی خوی ئەچەسپاند . نەبوونی سنوریکی نیشانە کراوی تەواو لەنیوان عوسمانی و ئیراندا ، وەهات و چو کردنی کوردە کوچەرەکان لەم دیوەوە بو ئەودیو پتر ئینگلیزەکانی لە سەدەی نۆزدەهەمدا چەسپ کرد ، لەم دوخەدا . لە سالی ١٨٢١ دا سەرەتای شەرە ترسناکەکەی تورکیاو روسیا دەستی پێ کرد .

سوولتانەکانی تورکیا لەم کاتەدا هەولیکی سەختیان ئەدا لە دژی بزووتنەوەی نیشتمانی گەلانی ژێر دەستیان وە دژی جیا بوونەوەی دەرەبەگەکان . یەکیك لە هەرە دوژمنە بە هیزەکانی سولتانی تورك ــ مەحمود پاشای وەچەی پاشاکانی بابانی سلیمانی بوو . هەرچەندە سلیمانی بە ناوچەیەکی ئیمپراتوریەتی عوسمانی ئەژمیررا لەگەل ئەوەشدا مەحمود پاشا بلاوی کردەوە کە لە مەودوا لە ژیر دەسەلاتی شای ئیراندا ئەبیت وە بو بارمتەش کوریکی خوی ناردە (کرماشان) .

مەحمود پاشا ئەم بریارەی بەهوی [ئامۆژگاری] میوانە (خۆشەویستەکەی) کە لە بەغداوە وەبەکیك بوو لە سەروکەکانی کومپانیای « ویست ئیندیا » ، واتە متسەر

(ریچ) دا «۱» .
لەم کاتەدا ئێران لە تورکیا پتر لەژێر دەسەلاتی ئینگلیزدا بوو ؛ لە بەر ئەوە کەلکی لەوە دابوو کە لە سەر حیسابی عوسمانیەکان ئێران فراوان بکرێت ، هەر وەها هەولیشــــی ئەدا کە پتر ئاگری دوژمنایەتی لە نیوانیاندا خوش بکات بو ئەوەی خوی بیبێتە (ناو بژی کەر) و(ئاسایش خواز) لە هەمان کاتیشدا سامانیان بەرژێت . هەر کە داود پـاشـای عوسمانی لە بەغدا لە نیازی میستەر [ریچ] گەیشت یە کسـەر داوای دەر چوونی کرد و دەستي کیشا بەسەر مەلبەندە بازرگانیە کانی عیراقـی عەرەبیدا .[ریچ] داوای یارمەتی لە کومپانیای [وێست ئیند] کردو پاپورەکانی گەیشتە [شـــط العرب] وە پە یوەنـدی نیوانی بە غداو بەسرای پچڕی . «۲»
لە بەغدا لە نیوانی پاسەوانی مەلبەندە سووتاوەکانی ئینگلیز رەو پـای عوسمانیدا پێکاهاتنی چەکـــدارانە دەســـتی پێ کرد ، لە دوایيدا « داود پاشا» توانی مەلبەدەکان بەیەك جاری داخاتو کار بە دەستەکانـی بەرەو هیندستان دەربەرێنیت پاش ئەمەش داود بـاشا هێرشی بردەسەر سلیمانی وەلە رێگا لە قزلرەبات لەشـــکری کورد و ئێران بەرەنگـاری لەشکرەکەی بوون و شکاندیان . بەم جورە شەری تورك و ئێران دەستی پی کرد . تورك زیانکی زوری لی کەوت و لەبەهاری ۱۸۲۲دا لەشکری

---

(۱) ج . ریچ . گەشتیك بە کوردستاندا بەرگ (۱ ــ ۲)
«۲» ئەدامۆف عیراقی عەرەبی ، ل . «٤١٥» .

تورك له قه‌لاـوتاوه‌كه‌ی « تۆپهارك قه‌لا » دا شـــكا ، پاش ئه‌مه‌ش [عه‌باس میرزا] ی سه‌ر له‌شكری سوپای ئیران له سه‌ر سنووری ئازرایجانی خواروو ئه‌و له‌شكره مه‌زنه‌ی توركی شـــكاند كه به‌ره و ئه‌وریز كشابوو «١» . هه‌ر چه‌نده سوپای ئیران سه‌ركه‌و تنـیكی زوری وه‌رگرت به‌لام له‌به‌ر داكه‌وتنی ده‌ردی كۆلێرا كه تووشی له‌شكره كه‌ی عه‌باس میرزا بوو ناچار بوو بكشێته‌وه وه داوای ئاشتی بكات ،

له «١٨٢٢» دا له ئه‌رزورۆم گفت‌وگو ده‌ستی پێ كردو لـه ٢٨ ی ته‌موزی ١٨٢٣دا ئیران و توركیا ڕێك كه‌وتن ، له‌م ڕێـــك كه‌وتنه‌دا دان به پاراســـتنی خاكی هه‌ردوولادا نرابه‌و مه‌رجه‌ی هیچ كامیكیان ده‌ست نه‌كیشنه كاروباری ناوخوی لایه‌كه‌ی تریانه‌وه . هه‌ردوولا ڕێك كه‌وتن كه قه‌ده‌غه‌ی هاتوچوی كورده كوچ كه‌ره‌كان له‌م دیوه‌وه بوئه‌و دیو بكه‌ن وه ئه‌گه‌ر هه‌ر كوچێشیان كرد وا به دانیشتوانی ئه‌ولایه دابنرێن كه بوی ئه‌چن . له راسـتی‌دا ئه‌م ریك كه‌وتنه دوو بـاره كردنـه‌وه‌ی ریك كه‌وتنه‌كه‌ی سالی « ١٦٣٩ » بوو كه له نێو توركیا و ئـــیران‌دا له (زوهاب) به‌سترا ، ئه‌وه‌نه‌بێ كه‌له هێلی سنووری ڕێك كه‌وتنه‌كه‌ی « ١٦٣٩ » دا « زوهاب » به‌ر تورك كه‌وتبوو ، وه له سالی ١٨٢٣داكه ئیران زوهابی كرتبوو لێ‌ی نه‌چوه ده‌ره‌وه «٢» .

به‌لام ئه‌م كه‌وتنه ئاژاوه‌ی نیوانی ئیران و توركیای نه‌كوژانه‌وه وه‌ك له

«١» ڕ.ج واسـتون . مێژووی ئیران ، ل : [١٩٩ ــ ١ ٢]

« ٢ » مینورسكی : هه‌رای سه‌ر سنوری توركیا و ئیران ل ٠ [٢ـ٣]

لەمەودوا لێی ئەدوێین :ـــ

ئینگیز ئەمەی بە هەل زانی وپتر خوی لە کارو باری ئیران وتـورکیـا هەڵقوورتان بو نزیك بووتەوە لـە وولاتانی رو ژ هـــەلا تی نـزیك و ناوە ڕاست ،

پەیوەندی کوردەکان و ئیمپراتوریەتی رووسیای قەیسەیش لە سەدەی نوزدەهەمدا بە گوێریکی تر بوو ٠

رووسـيا و كورد لەسەرەتای

سەدەی نوزدە هەمدا

بە پێچەوانەی کار بە دەستانی ئینگلیزەوە کار بە دەستانی ڕووسیای قەیسەری گوێیان نەئەدایە کوردستان ، کار بە دەستانی رووس بەو پەیوەندی بە ئابووری و بازرگانیە ئایل بوون کە لەگەل ئیران و عوسمانی دا بەری و بانەکانی کوردستاندا هەیان بوو .

یەکەم پەیوەندی رووس لەگەڵ کوردا ئەگرێتەوە بو کاتی شەرەکانی رووس و تورك وە رووس‌و ئیران ، لە سەرەتای سە دەی نوزدە هەمدا ج شاکانی ئیران و چ سولتانەکانی عوسمانی کوردستان بە نێچیری‌خویان دائەنا . کار بە دەستانی تورکیا و ئیران بە بەرتیل و دیاری و ئالانی دان وایان لە سەروك هۆزە کوردەکان ئەکرد کە هوزەکانیان دژی رووسیا بجەنگین ، ئەمەش زۆر جار ئەبوە هوی ئەوەی کە کوردەکان لە ناو خوشیاندا لە یەکتری بدەن و لەیەك بتەکێنەوە وە بەمە ئەوەندەی تر ئابووری کوردستان لە ناوچو .

لە کاتی شەرەکانی تورکیا و ئیران لەگەڵ رووسیادا لە کوردەکان لەشکریان دروست ئەکرد وە لە ژێر فەرماندەی سەرۆك هۆزەکانیاندا ئەیان جەنگاندن ،

یەکەم پەیوەندی رووس‌و سـەروکە کوردەکان ئەگەرێتەوە بۆ سالی ١٨٠٤ لە کاتی شەرەکانی ڕووس و ئیرانی [١٨٠٤ ــ ١٨١٣] دا

(تسیتسیاتۆڤ) ی سەرەك لەشـــکری ڕووس لە « جورجیا »
٢٤ ی ئەموزی ١٨٠٤ نامەیەکی بو [حسەین ئاغای] سەروکی کورد ده
کوچەرەکانی (یەریڤان) نارد کە سوارەکانیان خستبوە ژێر فەرماندەی
لەشکری ئیرانەوە . « تسیتسیا تۆڤ » داوای لە حسەین ئاغا کرد کە
بییتە لایەنگیری رووسیا بەو مەرجەی کە هەمو مافەکانی بپار ێزرێت وە
هەر سەروکی هوزەکانی بمێنیتەوە ٠

حسەین ئاغا وەرامی ئەم نامەیـــەی نەدایەوە و هاو کـارە کا نی لە
بەریڤان کیشایەوە وەلە سا لی داهاتووی « ١٩٠٥ » یشدا رووسیا
هەولی‌دا کە کوردەکان بولای خوی ڕاکیشێت بەلام ئەو تەقەلایەشی
بێ سوود بوو ، بە پێچەوانەوە ، لە نیوان لەشکرەکانی رووس‌و کوردا
شەڕو ئاژاوە هەلـگیرسا ، لە ئەنجامی پەلامارە چەکدارەکانی کورد بۆ
سەر ناوچە رووسیەکان جەنەڕاڵ مایۆر (نێسفێتائیف) پە لا ما ری
قەلای « گێچیل » ی دا کە کوردەکان داگیریان کردبوو ٠

لە پاش ئەمە هەموو هەولیکی رووسیا هاتە سەر ئەوەی کە کورد لـە
شەڕەکا نی رووسیا — ئیران و ڕووسیا ــ تورکیادا بێ لایەن بوەستێت
« پ ٠ ی ٠ ئەفریا نۆ ڤ » نووسی (ئەمەمان ویست کە سەر کردە
کوردەکان قا یل بکەین بەرازی خویان بین بە هاوولا تی روسیا و هەر-
چیەکان هەیە بویان بمێنیتەوەوە هەولمان ئەدا کە ئاژاوە و هـــەرا
نەنرێتەوە ، لەگەل ئەوەشدا بەرەقی لە هەموو جوولا نەوەیه کـی چەتە

گەریمان ئەدان کە ئەیان کردە سەرمان «١» ٠

لە ئەنجامی کوتایی هاتنی شەرری تورك و رووس لە «١٨٠٤ــ١٨١٣» دا کەناوچەی [کارەباخ] بەر رووسیا کەوت لە گە ل ئەو نەتەوانەی کەلەم ناوچەیەدا ئەژیان کوردیشی تیدابوو ، بەم جورە بەشیك لە کوردیش کەوتە ئیمپراتوریەتی رووسیاوە ٠

لە شەرەکانی رووس و ئیران ١٨٢٦ – ١٨٢٨دا کوردەکان پتر خویان تی هەلقورتان ، ئەمە بوو بە هوی ئەوەی کە کورری جەنگیان لی نزیك بیتەوە ، هەر وەها جەنە رالە رووسەکانیش کەمتر گوێیان ئەدایە رنگای سیاسیی بو نزیك کردنەوەی ئەم کوردانە ، بەم جورە کار ـ بەدەستانی ئیران توانیان وا لە کوردەکان بکەن کە لە جیگا بێ هیزو نەپاریزراوەکان‌دا بکەونە پەلامار دانی لەشکری رووس .

هەر وەك چۆن لەشکرەکەی ئیران و رووسیادا ئینگلیز هەولی ئەدا نەهێلیت ئیران و رووس ریك کەون ئەم جارەش بوهەمان مەبەست کەوتە جم‌وجول ، توپ‌و جبەخانەیان ئەدا بە ئیران ، ئەفسەرە ئینگلیزەکان راوێژیان ئەدا بەلەشکری ئیران و مەشقیان بە سوارە کوردەکان ئەکرد . لە راستیدا بەم ناوەوە و یەیارمەتی زور لە (گەروکە ئینگلیزەکان) هەموو کوردستان دا گیر کرا .

پاش سەر کەوتنی رووسیا لەشەرری ئیران ١٨٢٦ ــ ١٨٢٨دا وپاش ئەوەی

«١» ئەڤریانۆف : کورد لە شەرەکانی رووس ــ تورك‌و ــ رووس ـ ئیران‌دا ، ل ٠ «٢٠»

ناوچەی یەریڤان خرایە سەر رووسیا بەمـە ژمارەی کوردەکانی ئیمپراتوریەتی رووسیا زیادی کرد .
لە شـــەرەکانی رووس‌و تورکی ١٨٢٨ ـ ١٨٢٩ دا کوردەکانی کوردستانی خواروو کە لـە کۆڕی شەرەوە دوور بوون هیچ بەشداریەکیان تێدا نەکرد ، کردەوە دڕندانەکانی تورك بەرامبەر راپەرینەکانی کورد وای لی کردبوون کە هیچ یارمـــەتیەکی ئەستەمول نەدەن .
فەرمانڕەواکانی ژێر دەستی تورکیا لە بۆتان ، رەوانـدوز ، بادینان ، هەکاری و ... هند . لەم شەڕانەدا بێ لایەن ئەوەستان ، لەمەش پتر زور لە کوردەکان لە ژێر سەرکردەی حەسەن ئاغادا لە ریزی سوپای رووسی‌دا شەریان ئەکرد (١) .
ئەو کوردانەی کە زەویەکانیان کەوتبوە کۆڕی جەنـگەوە دوو روویان ئەکرد ، کار خراپ بووایە ئەهاتنە ریـزی رووسـەکان‌و ئەگەر کاری تورك باشتر بووایە وا ئەچوونە ریـزی ئەوانەوە .
هیشتا پیش دەست پێکردنی شەڕی (١٨٢٨ ـ ١٨٢٩) (بەهلوول) پاشای بایەزیدی ، کە ژمارەیەکی زور کوردە کۆچەرەکانی نیوانی (ئەلاغ) و گۆمی (وان) ی لە گەڵدا بوو ، نوێنەری ئەناردە خاکی رووسیا بو ئەوەی گفت‌و گۆ لە گەل فەرمەندەرەکانیاندا

---

(١) ڤیلچیڤسکی : ئابوری کوردە کۆچەرەکان لە [ئێتنو گرافی سۆڤێتمیدا] ل (١٥٨) ژ (٤ ـ ٥) سالی ١٩٣٦ .

بکەن و پەیوەندیان لە گەل پەیدا بکەن ، لە بەر ئەوەی جەنەراڵ (پاسکێیڤیچ) ی سەر لەشکری رووس لە قەفقاس هێزیکی ئەوتۆی نەبوو گوێی لە پێشنیارەکانی (بەهلوول) پاشا ئەخەفاند ، تەنها دوو مانگ پاش دەست پی کردنی شەڕ ، واتە لە ئاغستۆسی ١٨٢٨ دا کە جەنەراڵ (چاڤچاڤادزێ) ی سەر لەشکری (یەریڤان) لەشکردکەی بە هێز کردو بەرەو (بایەزید) کشا ، ئەوساش لە ٢٨ ئاغستۆسدا ، (بەهلوول) پاشا بە بێ جەنگ بایەزیدی دابەستەوە زوری پێ نەچو (چاڤچاڤادزێ) تەپراق قەلاّشی گرت ، وە (باسوف) ی نێرراویشی کەیشتە سەر ناوچەی (مووش) پاش ئەم پەلاماردانانە ناوچەی بایەزیدو ئەلاشکێرد کەوتنە ژێر دەستی لەشکری قەیسەری رووسەوە . کە رووسیا خوی بو پەلاماردانی (ئەرزورۆم) ئامادە کرد (پاسکێیڤیچ) هەولی دا کە دۆستایەتی لە گەل سەروکە کوردەکاندا بپەستێت و رایان کیشێت بو لای خوی ، ئەمەش ئەوەی ئەگەیاند کە هەرە گرنگترین بەشی سوارەی لەشکری تورك جیا ببێتەوە هەروەها رووسیا ویستی کوردەکان بنێرێتە سەر دیار بەکرو سێواش بو ئەوەی بەشێك لە لەشکری تورك خەریك بکەن (١) .

نێرراویان بو ئەم مەبەستە نارده لای کوردەکان (ڤانچادزێ) و

---

(١) ئۆشاکۆف : مێژووی کارە جەنگیەکانی بەشی ئاسیای تورکیا لە (١٨٢٨ ـ ١٨٢٩) دا ل . (٦ ـ ٧) .

(کورکانۆف) نێران بۆ لای سەرکردەی هۆزی (موش) ئەمین پاشاو سەرکردەی هۆزی (زیلانلی) حوسەین ئاغاو هۆزی (سیپکی) سلێمان ئاغا ، کە گفت‌و گۆیان لەگەلا بکەن وە بەلینیان بدەنێ لە ناوچەی فرات‌و بایەزیدا ، وە یان لە ناوچەی یەریڤاندا جێگایەکی باشیان بدرێتێ ، هەروەها خەلاتیکی سەد هەزار [چیرڤۆنتس]«١» یان بو سەرکردە کوردەکان تەرخان کرد ئەگەر پشکیری رووسی بکەن بەلام لەم‌کارەدا سەرنەکەوتن ئەمین پاشاو سەرکردەکانی تر ئەم بەرتیلەیان وەر نەگرت‌و چەنگیان لە تەك رووسیادا نەکرد . ئەوەی کە توانیان بیکەن تەنها ئەوە بوو کەوا لە کوردەکان بکەن لە « کاتێکی ناسکدا بو تورك » لە شەڕا بێ لایەن بوەستن «٢» . ئەمەش سەرکەوتنێکی زور گرنگ بو بو رووسیا .

گرتنی « ئەرزورۆم » لە لایەن رووسەوە دەسەلاتی سولتانی لە ئاسیاي ناوەراستدا نەهیشت ، زوری پی نەچو بە سەرکردەی « لێمان ، قەلای « هنیس » یش گیرا کە لە سەر ریگای « مووش » وە پاش ئەمە ئیتر ئەمین پاشاو کوردەکانی « مووشی »ی دوستی

«١» چیرڤۆنتس : جورە پارەیەکی ئەوسای رووسیا کە لە « رۆبل » گەورەتر بوو . « وەرگێر »

«٢» ئەڤریانۆف : کورد لە شەڕی رووس - تورك‌و رووس - ئێراندا . ل . « ٦٣ » .

دوژمنایەتیان لە دژی لەشکرەکانی « پاسکفیچ » وەستاند ، بەلام زوری پی نەچو چەند هوزیکی کورد دووبارە لە تەك سوپای تورکدا کەوتنەوە جەنگ ، بەلام لە بەر باری شلوقی کوردەکان زوریان نەچوونە تەك تورکیا ، هەر وەها زور لە هوزە « ئایین تەسکەکان » بروایان بەوە نەما کە « پاریزکاری ئایین » ئەکریت وەك تورك بلاوی ئەکردەوە چونکە کورد هیچ خیریکی لـــە تورکی ئاغای نەدیبوو لە بەر ئەوە نەیئەویست لە ریگای ئەودا خوین بریژیت ، هەر پاریزکاری سەرو مالو زەویو هوزەکانی خویان ئەکرد لە بەر ئەمەش بو کە خەباتیکی باشیان لە ســـەر « مینسك » کردو زوربەی هیزەکان نەچوونە ژیـــر دەسەلاتی پاشای مووشەوە هەتا وایان لە « لیـان » ی سەرکردە کرد کە لە « هێنسك » دەرپەریت بەرەو گوندی « کیژلی » ئەمین پاشا بە وردیەوە سەیری ئەم کارە ' تانەی ئەکرد بویە کە رووسەکان لەم تەلایە دەرچوون ویستی خواردەمەنیە ئیحتیاتیەکانیان داگیر بکات کە لەویدا مابووەوە . « پاسکیفیچ » دوژمنایەتیەکەی ئەمین پاشای کونە دوستی ئینگلیزی خستە سەر ئەوەی کە کونسولەکانی ئینگلیز هاتبوونـە « کونستەنتینەپول » « پاسکیفیچ » نووسی : « وا دەنگە کە کونسولە ئینگلیزەکان بلاویان کردوتەوە کە گوایا هەول ئەدەن پەیمانی ئاشتی لە گەل رووسیادا ببەستن ، وە بستیکیشی لەو زەویانە ناهیلن بە دەست رووسیاوە بمینیتەوە کە

دا گیریان کردوە لە بەر ئەمە ئەو سەروك هۆز و بەگو ئاغایەنەی کە ئەزانن ئەگەرینەوە ژیر دەسەلاتی تورکی عوسمانی ئەترسن کە کە یارمەتیمان بدەن » «١»

کار بەدەستانی رووسیای قەیـــەری [سێر گێیڤ] یان نارد بو ناوچەی « هیتس » وە لە ناوەراستی تەمووزدا پەلاماری ناوچەکانی خوا رووی روژهەلاتی ئەرزورۆمی داو پاش شەرێکی ســـەخت لەگەل دانیشتوەکاندا خەرمان و دانەویلەیەکی زوری کو کردەوە و بەرەو شار گەرایەوە •

لە ناوچەی بایەزید و تۆپراق ـ قەلاشدا شەری قورس لەنیوانی رووس و تورکدا رووی دا ، تورك نەیتوانی ئەم قەلایە داگیر بکات .

[پاسکێڤیچ] ئاگاداری « نیسێلرۆد » ی کرد کە دوو هەزار شەرر کەرە کوردەکەی نـزیك بایەزید کە سەرو کەکەیان دوسـتی رووسـە هیچ یارمەتیەکی تورکیای نەداوە بەلکو بەپیچەوانەوە [٣٠] خیزان یەکسەر یارمەتی ئیمەیان دا [٢] •

پاش ئەمە لەشکرەکەی (پاسکڤیچ) پتر بەرەو ناوەوەی کوردسـتان کشا لە کوتایی ئەیلولی ١٨٢٩دا [مەلار گەرد] و (هینس) یان گرت لە [٥] ی تشرینی یەکەمیشدا ،گەیشتنە (مووش) وئەمین بەگ مەلات

«١» ك٠ك٠ ئـا٠ ق بەرگی «٧» ، ل ٠ ٨٢٣ را پۆرتی باسکێڤیچ بو قەیسەر .

[٢] ئا . س . د ، ر ٠ «١ ـ ٩» سالی ١٨٢٧ .

داتیشتوانی ناوچەکە هیچ بەرگریەکیان لەمەدا نەکرد ، وە پاش داگیر کردنی [مووش] لەشکری جەنەڕاڵ مایور (ریوت) بە [مەلازگەرد] گەڕایەوە بەرەو بایەزید «۱» .

لەم کاتەدا جەنگ بەرەو کوتایی هاتن ئەچوو . (پاسکێفیچ) خۆی ئامادە ئەکرد بو ئەوەی ناوچەی بایەزید بەدەست رووسەوە بمێنێتەوە.لە ۲٦ی تەمووزی ۱۸۲۸ دا بو [نیسێلرود] ی وەزیری دەرەوەی رووسیای نووسی ئەگەر بمان توانیایە ناوچەی [بایەزید) لە تورکیای بپچڕین و لەژێر سایەی رووسیادا سەربەستی بکەین بە مە ئەمان توانیپتر دەسەلات بەسەر ئەو ناوەدا بکێشین ،

پاش سالێك واتە لە ۱۸۲۹ دا پاسکێفیچ پێشنیارە کەی خوی دووبارە کردەوە و بو (پێتەر ـ بوورگ) ی نووسی : هیشتنەوەی بایەزید لە ژێر دەستي خوماندا لە کوردستانی خوارووا پتر چەسپمان ئەکات ، وە لە کاتی رووداوی شەڕدا ئەتوانین باشترین سـوارایان لێ بگرین ، ئەگەر وانەکەین دوژمنانمان دژی ئیمە بە کاریان ئەهێنن «۲» .

بەلام بەپێی رێك کەوتنەکەی (ئەدریانە پۆل) ی سالی ۱۸۲۹

«۱» ئۆشا کۆف : جەنگە کانی تورکیای ئاسیەوی /۱۸۲۸ــ۱۸۲۹ سەر چاوەی پێشوو

[۲] پ . ی . ئەڤریانۆف : کورد لە شەڕی رووس ـتورك ورووس ـ ئێراندا ، ل « ۷٦ » .

ناوچەی بایەزید چوە ژێر دەسەلاتی رووسیاوە ، بو ئەوەی بەندەکانی ئەم ریك کەوتنەش بەجی بیت رووسەکان ناوچەی کوردستانی ئێرانیان بەجی هیشت کە داگیریان کردبوو .

لە شەڕەکانی رووس‌و تورك ـ رووس‌و ئێراندا لە نیوەی یەکەمی سەدەی نوزدەهەمدا دەر ئەکەویت کە کورد سەری بو تورك‌و ئێرانیە بیگانەکان شوڕ نەکردوەو بە هەموو توانایانەوە هەولی پاراستنی خاك‌و سامانی خوی داوە ، زور جار سەروکی هوزە کوردەکان لەگەل وولاتانی دوژمنی ئێران‌و تورکیادا گفت‌وگویان کردوەو زور جاریش لە شەڕەکاندا یارمەتیان داوون ، هەر چەندەش زور جار ئەم یارمەتی‌دانە لە چوار چیوەی « بی‌لایەنی وەستاندا » تێ نەپەریوە لەگەل ئەوەشدا ئەم بی‌لایەنیە بو ئەو وولاتانە یارمەتیەکی زور بووە ، لە لایەکی تریشەوە ئەمە ئەوە دەر ئەخات کە کورد خوی بە (بێگانە) زانیوە لە ژیر دەسەلاتی سولتانەکانی تورکیاو شاکانی ئێراندا .

لە کاتیکدا کە لە شەڕەکانی رووس ـ تورك و رووس‌و ئێرانی سەرەتای سەدەی نوزدەهەمدا دوژمنایەتی کورد لەگەل ئێران‌و عوسمانیدا لە سەرەتادا بوو ، لە کوتایی سەدەکەدا دوژمنایەتیەکەیان گەیشتە رادەی پەلاماردانی چەکدارانە لە دژی دەرەبەگە ئێرانی‌و عوسمانیەکان .

لەنیوەی سیهەمی سەدەی‌نوزدەهەمدا خەباتی‌کوردەکان دژی داگیر کەرانی عوسمانی‌و ئێران بە جاریك پەرەی سەند ، وینەیەکی روونا کی ئەمەش راپەڕینەکەی رەواندزە .

[راپەڕینی رەواندز]

١٨٣٧ ـ ١٨٣٥

لە ناوەراستی سالانی (٣٠) هەمی سـەدەی نوزدەهەمدا مەلبەنـــدی جوولانەوە ئازادی خوازەکانی گەلی کورد ناوچە سەختەکەی (رەواندز) بوو لە نیوانی رووباری زێی گەورەو سنوری ئیراندا . خەباتی کوردی ئەم ناوچەیە بە سەرۆکایەتی میر ئەحمەد پاشا دژی تورك کە رەواندزیان داگیر کردبوو و دژی ئیران بو کە خاکە کوردەکانی دەوری رەواندزیان داگیر کردبو .

میر ئەحمەد لە نەوەی سەلاحەدینی ئەیووبی دەرەبەگە کە لە (١١٧١ — ١١٩٣) دا بوە سولتانی میسرو ئازایانە دژی خاچ هەلگرەکان جەنگا میر ئەحمەد ویستی هەموو هوزە کوردەکان بخاتە ژیر دەسەلاتی خویەوە ، توانی لە کەنارەکانی رووباری دیجلەوە هەتا گونـــدە کوردیـــەکانی ئازربیجانی ئیران بخاتە ژیر دەسەلاتی خویەوە ، لەمەشـدا دەرەبەگە کوردەکانی ناوچەی زاخۆو ئامیدی زور یارمەتیان دا . هوی سەرنەکەوتنی ئەحمەد پاشا لە یەکخستنی کورددا دوژمنایـــەتی سەروکە بابانیەکان لە خواروو وە سەروکە بەدرخانیەکان بوو لە ژووروودا «١» .

لە بـەر سەختی ناوچەی رەواندز ئەحمـەد پاشا ترسی لە کاربەدەستانی عوسمانی نەبوو ، وە سەربەستانە فەرمان رەوایی ئەو ناوەی ئەکرد چونکە ئەحمەد پاشا لە ناوەراسـتی کوردستاندا جێگیر بوو هیچ گوێی

«١» سەفراستیان : کوردو کوردستان ل « ٥٢ » .

نەئەدایە فەرمان رەوایی سولتان ، بکرە خوی ئامادە ئەکرد بو
پەلاماردانی ناوچەکانی دەورو پشتیشی . میری رەواندز ئارەزووی
پیکهینانی « کوردستانی سەر بەخۆ » ی ئەکرد ، لەم کاتـەدا
هەلیکی باش بو ئەحمـەد پاشا هەلکەوتبوو : کاربەدەسـتانی
عوسمانی بە (محەمەد عەلی) یەوە خەریـك بوون کە نەك هەر
میسری لە ئەستەمولّ جیا کردبوەوە بەلکو مەترسیەکی گەورەشی
خستبوە ئیمپراتوریەتی عوسمانیەوە ، هیرشی لەشـکری میسر بو
سەر ئەسـتەمولّ ئەوەنـدەی نەمابوو یەکسەر فەرمان رەوایی
ئیمپراتوریەتی عوسمانی قلّپ بکاتەوە . وولاتە ئەوروپاییەکانیش
خویان لە کارو باری ناوەوەی عوسمانی هەلقورتاند وە هـەر
ئەوانیش بوون کە بوونـە هوی دابەش کـردنی ئیمپراتوریەتی
عوسمانی ، بەم هویەوە سولتانی عوسمانی نەیئەتوانی لەشـکری
بە هیز تەرخان بکات بو لیدانی جوولانـەوەی نەتەوایەتی کورد
سولتانی ئەسـتەمولّ (رەشید پاشا) ی فەرمانـداری ناوچـەی
سیواسی ناردە سەر کوردەکانو توانی بەرەر شاخـەکان راویان
بنیت ، لەمەشدا (عەلی رەزا) ی والی بەغداو (محەمەد پاشا) ی
والی موسلّ یارمەتی رەشـید پاشایان داو بـەم جورە لـە هاوینی
١٨٣٤ دا ژمارەی لەشکرەکەیان گەیانـدە چل هەزار سەرباز لە
کوردستاندا ، هەر چەند لەشـکری تورك بـە ژمارە زور زیاتر
بو لە گەل ئەوەشدا کوردە راپەریوەکان بەرگریەکی مەردانەیان

پیشان داو شەریکی « پارتیزانانە » ی باشیان کرد ، هێزی لەشکری تورك بە هوی کەمی خوراكو کوللەو جبەخانـــەوە تا رادەیەك کز بوو بوو . « کیلمۆن فۆن مۆلتێکی » کە لەو کاتەدا لە تورکیا بوو ئەڵێ : « گرتنی هەر قەلایەکی بچووکی کوردەکان (٣٠ ـ ٤٠) روژی ئەویست » (١) . پاش ئەمـە تورکیا ناچار بوو بو ریـك خستنەوەی لەشکرەکەی هەتا ماوەیەك واز لە کاری جەنـــگی دژی کوردەکان بهێنێ . ئەحمەد پاشاش ئەمــ ەی بە هەل زانیو کەوتە پەلاماردانی ناوچە دراوسێ ئێرانیەکان . بە ئاسانی سوارە کوردەکان زور ناوچەی ئێرانیان گرت ، لەشــکرە نارێکەکەی شا نەیتوانی لـە رووی لەشــکرە زور ریكو پێکەکـەی کوردا خوی بگریت . لە (١٨٣٥) دا بە سەروکایەتی ئەحمەد پاشا کوردەکان ناوچەی (کوتور) ی سەر سنووری ئێرانیان داگیر کرد وە ئەو لەشـکرە ئێرانیەیان شکاند کە شا لە (خۆی) یـەوە ناردبووی بو بەرەنـگاری کردنی لەشـکری « ئەحمەد پاشا » . بـەم جورە ئەحمەد پاشا لەو ناوچەیەدا جێگیر بوو .

لە هەمان کاتدا « ئەحمەد پاشا » بە لەشکریکی گەورەوە لە « سولـدز » ەوە هێرشی بردە سـەر ناوچـەکانی تری ئێرانو پتر لە دە گونـدی تالان کـرد ، لە سـەرەتای تشـرینی یەکەمـدا

(١) مولتکێ : دەربارەی جوغرافیای ئاسیای بچووك ، ل . « ٢٤٣ »

کووره زاکەشی زۆو گوندی نزیك [وورمێ] ی داگیر کرد »۱« ۰
لەم کاتەدا هوزە کوردەکانی ئیرانی رۆژئاوا یارمەتیەکی تەواوی دەرە-
بەگەکانی کوردستانی تورکیایاندا ، بەم هویەوە کوردەکانی ئەم ناوە
ئەیان ویست کەمێك باری ئابووری سەختی خویان ئاسان بکەن ، چونکە
کوردەکانی موکری ، مامەش و زەرزا سەرانەییکی زوریان لەلایەن
کار بەدەستانی ئیران و سەروك هۆزەکانەوە لی ئەسینرا ۰ لەسالی۱۸۳۳دا
بالویزی رووسیا لەتاران (ی ۰ سیمۆنیچ) نووسی :
(ساندنی سەرانە و باجی زۆر لەلایەن [جیهان گێر] ی فەرمانداری
ئیرانەوە وا لە دانشتوان ئەکات لە دژیان ڕاپەرن وهیـــچ بەدووری
نازانم کە بو چاك کردنی ژیانی خۆیـــان کوردەکان راپەرینێـك
بەرپا بکەن »۲« ۰
کوردەکانی کوردستانی ئیران کاتی کە سەر کردەی لەشـــکری
ئینگلیزی لە بومبای [رولینسۆن] ، کە ئەوکاتە لە ئیراندا ئێشی ئەکرد
گەڕابەناویاندا سکالایەکیان پێشکەش کرد : بە درێـژی روژ ئەچەو-
سێنیتەوە کەچی هیشتا بە گران پارچەیەك نان پەیدا ئەکەین کـەژن و
منداڵە پێ خاوس و ڕەش و رووتەکانمان بە کولە — مەرگـــی پـێ ی

»۱« ئا ۰ ح ۰ م ۰ ج ب »۱۱« ، ف ۰ (٤۳۱) ل »۳« .

»۲« سەر چاوەی پێشو : ب ۰ [۱۱] ، ژ ، »۱« ف »۳۰۸« ، ل ۰
[۲۳_۲٤) ۰

بـژین . «١» ٠

مەحەمەد تەقی خانی فەرمانداری ئازربایجانی ئیرانی کە بە « ئەمیر نیزم » بەناو بانگ بوو لە ١٨٣٦دا هێرشی بردە سەر کوردەکان کە ئەو جیگایانەی داگیریان کرد بوو لێ‌یان بسێنیتەوە و دیلەکان رزگار بکات لەبەر کەمی چەك [ئەمیر نیزام) داوای لە [کودبنتس] ی سەر کونسلی رووس لە تەوریز کرد کە توپ و جبەخانەی بداتێ [٢] ٠

لە هاوینی ١٨٣٦دا لە ئازربایجانی خوارووەوە دە هەزار شەرکەر کە لەمانە پینج بەتالیونی سەربازی پیادەی (رەسمی) تیابوو بو سەر رەواندز ئامادە کرا ، ئیران بویە لەم هێرشەدا پەلەی کرد چوونکە ئەوەی بەهەل زانی کە لە روژ ئاواشەوە لەشکری تورکیا لەژێر سەر ـ کردەی [محمد رشید پاشا] دا خەریکە پەلاماری کوردەکان ئەدات «٣» ٠ ئەحمد پاشا لە شوینە سەختەکانی رەواندزدا خوی‌شاردەوە ، وە ویستی کەڵك لە ناکوکی نیوان دوژمنەکانی وەربگری ٠ ئەحمد پاشا رابەری نارد بو لای سەر کردەی لەشکری ئیران کە پیکەوە هەول بدەن لەشکری « رەشید پاشا » بشکینن ، بەلێنیدا کە پاش ئەمەخوی بخاتەوە ژیر دەست ئیران وباجی بداتێ . «٤» ٠

«١» ن.س.راولنسون : دەربارەی گەشتیك لە تەوریزەوە بەکوردستانی‌ئیراندا .

«٢» ئا ٠ ح ٠ م ج : ب «١١» ، ف «٥٤٨» ل ٠ «١ـ٢» .

«٣» ئا .س . د . ر : پ «٤٠» , ژ «٥٢٨أ» ف «٣٣» ل «١١٣ ـ ١١٤» .

«٤» ئا . ح . م . ج : ب «١١» ژ «٤٣١» ل «٢٢» .

پیشنیارەکەی ئەحمەد پاشا) رەت کرایەوە بە پێی ئاموژگاری دبلوماسیە ئینگلیزەکان کە ئەیانویست عوسمانیو ئێران لێك نزیك ببنەوە سەرکردایەتی لەشکری ئێران ئەستەمولی ئاگادار کرد کە ئامادەیە لە گەل (محمد رشید) پاشاو والی بەغدادا ، کە لەشکرەکانیان گەیشتبوونە رەواندز ، ریك بکەویت ، بۆ ئەم مەبەستە لە تەمووزی ١٨٣٦ دا لە تەورێزەوە نوینەری ئینگلیز (شییل) بەرەو لەشـــکرکـەی تورك چو . وەك (کورنینس) ئاگاداری (سیمۆنیچ) ی کرد باڵوێـزی ئینگلیزی لە تاران (ئیلیس) داوای لە (شییل) کرد کەوا لە (رەشید پاشا) بکات پیکەوە لە گەل ئێرانیەکاندا دژی میری رەواندز بجەنگن (١) .
بەلام تەقەلای ئینگلیزەکان بو یەکخستنی هیزی تورکو ئێران لە لیدانی کوردەکاندا دوا کەوت . لە ئاغستۆسی ١٨٣٦ دا لەشکری تورکیا گەماروی قەلای رەواندزی دا . کە (ئەحمەد پاشا) زانی سەرچاوەی ئاوی لێ براوەو خوراکی کەم بووە خوی دا بە دەست (مەحەمـەد رەشـید پاشا) وە خویو خیزانو سەروك هـــۆزە هاوکارەکانی نیران بو ئەستەمولو سەرکردەی لەشـــکری تورك بەلینی بـە ئێرانیەکان دا کـە ئەو زیانـەي بە هوی پەلاماری کوردەکانەوە لە ناوچـەی ئازربایجانی خواروودا لێیان کەوتوە بویان بپژێرن .

---

(١) ئا . س . د ر ب (٤٠) ، ژ (٥٢٨ أ) ف (٣٣) . ل (١١٢)

گرتنی سەروکی راپەرینەکان ئەوە ناگەیەنێ کە ئیتر کوردەکان دۆش دامابن و خەباتیان وەستاندبێت ؛ بەلکو خەباتیان چەند سالیکی تریشی خایاند ، کوردەکان کە لە شاخە سەختەکانی (سامسۆن مۆتکان) دا خۆیان شاردبووەوە بە یارمەتی ئەرمەنیەکان پەلاماری سەختی لەشکرە زورەکەی عوسمانیان هەر ئەدا (١) ، وە بو ماوەیەك توانیان سەربەخویی خویان بپچرن .

لە روژهەلاتی رەواندزدا کوردەکانی « هاین » و « حەسۆ » ، وە لە ژووروویدا کوردەکانی دیاربەکر مەردانە ئەجەنگان .

لەم ناوچانەدا هەتا بەهاری ١٨٣٧ ی خایاند . تۆپەکانی سوولتانی عوسمانی کووندو قەلای کوردەکانی لەگەل زەویدا تەخت کرد . بە هیزی ئاگرو ئاسن « تەیموور » بەگی سەروکی « هاین » و « رەجەب » بەگی سەروکی « حەسۆ » یان گرت .

پاش کوشتارو ویران کاریەکی زور بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد لیرەدا لە ناو برا کوردەکانی هوزی «بەکران» و «راشکوتان» ی ناوچەی « پاسۆر » پالەوانانە جەنگان . لیرەش هەروەك لە ناوچەکانی تردا ژنو پیرو مندالیش شان بە شانی پیاوەکان لە جەنگدا بەشداریان ئەکرد ، سەربازە تورکەکان زور درندانە کوردەکانیان ئەپلیشانەوە بی ئەوەی گوێ بدەنە تەمەن یان ژنو پیاو ، « محەمەد رەشید پاشا » وە پاش مردنی ئەویش لە ١٨٣٧ دا

«١» برانت : لە بارەی گەشتێك بە کوردستاندا .

(حافیز پاشا) که جیی ئەوی گرتەوە خەلاتی دانابوو بو سەرو گوێو لووتو پەنجەی برواى کوردەکان (١) ا تورکەکان تەنها پاش دروست کردنی گۆمی خویناوی لە کوردەکان توانیان (پاسۆر) بگرن .

لەو کاتەدا کە لەشکری تورك خەریکی دامرکاندنەوەی بزووتنەوەی نیشتمانی کوردەکانی ناوەندی کوردستان بوو ، لەشکریکی تر بە سەرکردەیی قوماندارى (بایەزید) بو کوژاندنەوەی راپەرینەکانی هوزی (سێپکی) لە ناوچەی (ئەرزرۆم) لە جەنگابوو . لە ١٨٣٧ دا تورکەکان توانیان « سلیمان ئاغا » ی سەروك هۆزو سەردارەکانی تری بە دیل بگرنو بیان خەنە زیندانەوە ، بێ بەزەییانە کوردەکانیان هەلئەواسی ، ئەکوشتو ئەسوتاند .

لە هەمان کاتدا سولتانەکانی تورك سیاسەتیکی تریان لەگەل دەرەبەگە کوردەکاندا گرتبو بو ماوەیەکی کەم ئەیان گرتنو لە دواییدا بەریان ئەدانو ئەیان گەراندنەوە سەر کارو باری زەوی خویان ، واتا لە کاتیکدا کە کاربەدەستانی تورکیا سیاسەتی درندانەوە کوشتنیان بەرامبەر دانشتوانی هەژاری کوردستان گرتبو هەر لەو کاتەدا سیاسەتی « پشی پشی » یان بەرامبەر دەرەبەگە گەورەکان ئەبردە سەر .

تەنها نیو سال بە سەر رابەرینەکەی رەواندزا تێبەری ، واتا لە مایسی ١٨٣٧ دا کاربەدەستانی تورك « ئەحمەد پاشا » ی میری رەواندزیان بەرەللا کردو سوولتان بە خەلاتو دیاریەکی زورەوە گەراندیەوە

«١» سەفراسیان : کوردو کوردستان ، ل . « ٥٢ ـ ٥٤ » .

جیگای خوی «۱» .

بویه کاربەدەستانی تورکیا ئەم سیاسەتەیان گرت چونکە بینیان کە کوردەکان شەرکەریکی باشن‌و لە کاتی پیویستیدا ، بە تایبەتی لە شەری دژی روسیاو ئیراندا ، ئەتوانن بە کاریان بهینن بو یارمەتی‌دانی سوپای سولتان ، بیجگە لەمەش ئەستەنبول بەمە سەروك هوزە کوردەکانی بو لای خوی را ئەکیشا ، ئەمەش لیدانیکی گەورە بوو بو کوردە ئازادی خوازەکان .

فەرماندەری رووس « م ، لیخوتین » کە ماوەیەکی زوری لە کوردستاندا لە کاتی جەنگی « قرم » دا بە سەر برد دەرباری ئەم سیاسەتە نووسی : « ئەمان دی کە کاربەدەستانی تورکیا بە خەلات‌و پاداشت‌و ئەیان توانی تەنها سەروکەکان بخەنە ژیر رکیفی خویانەوە . بەلام نەیان ئەتوانی چینە جووتیارە هەژارەکان ، کە شانیان لە ژیر سەنگی باج‌و سەرانەدا قورس بوو بو ، راکیشن بو لای خویان ، لە هەمان کاتیش‌دا نەیان ئەتوانی بە یەکجاری واز لەم جووتیارە هەژارانە بهینن چونکە لە هەمو شەریك‌دا پیویستیان پی‌یان ئەبوو وە لەشکریان لی پیك ئەهینان ، ئیمە پیویستمان بە دوست هەبوو کە لە ناو چینە هەژارەکاندا بە ئاسانی بومان ئەدوزرایەوە ، هەر وەها ئەوانیش دوستایەتی ئیمەیان حەز لی ئەکردو بە مەلبەندی پەنا بردنیان دا ئەنایین لە دەست تورکە دلرەقەکان‌و بە تایبەتی لە سەندنی باج‌و سەرانە لە کاتی جەنگدا . زور جار خوم بووم

«۱» ئا . ح . م . ج : ب « ۱۱ » ، ژ « ٤۳۲ » ل . « ۳۸ » .

به ناو بڕی کەر لە نیوانی ئەو سەروك هوزانەدا کە ئەیانویست چینە نزمەکان لە هەموو کاریکدا گوێ رایەڵیان بکەن وەلەبەینی ئەو چینەداکە ئەیانویست تارادەیەك سەر بەخۆ بن «١» .

پیویستە ئەوەمان لەبیر نەچیت کە راپەڕینەکا نی رەواندز لەئەنجامی بەرز بوونەوەی هیزی بزووتنەوەی نیشتمانی کوردەکاندا هاتە کایەوە ، هەر وەها ئەوەشمان بو دەر ئەخات کە وولاتە مەزنەکان ، وە بە تایبەنی ئیمپراتوریەتی ئینگایزی هەولیان ئەدا کە دەســـت بخەنە کارو بـاری کوردستانەوە و هوزە کوردەکان بو چا کەی جەنگی وسیاسی خـۆ یا ن بە کار بهێنن .

بەم جورە [رچەی کوردستان] ووردە ووردە لە « جوار چیوەی » ئیران و تورکیا دەرچوو و پتر کەوتە چوارچیوەیەکـــي نیو وولاتـا نی جیهـا نەوە .

---

[١] (م ۰ لیخونین) : رووسەکان لەبەشی ئاسیای تورکیدا لەسالانی ۱۸٥٤ــــ۱۸٥٥ دا ، ل (۲۱٤) ۰

نیشانەکردنی سنووری تورکیاو ئـیران

[لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە هە مدا]

ڕێك کەوتنەکەی (ئەرزورو) ی ١٨٢٣ لە نیوانی ئیران‌و تور کـیادا ئاژاوەی سەر سنووری ئەم دوو وولاتەی نەکوژاندەوە ، بێ وەستان لە سەر سنوورەکانی تورکیا و ئیران لیکدان رووی ئەدا بو وینە ئیران هیشتا نـاوچەی [ئا کووری) و (زوهاب) ی داگیر کـرد بوو کە تورکیا بە مالی خوی ئـەزانی . لە ١٨٣٧دا « عەلی رمزا پـاشا » ی والی بەغداهیرشی بردە سەر (محمرە)ی سنووری ئیران و داگیری کرد شکاندنەکەی [حاغز پاشا] ی تورك لە ١٨٣٩دا لەبەر لـەشـــکری [محەمەد عەلی] لە میســـر ئیمپراتوریەتی عوسمانی بی هیز کرد ، دەرەبەگە کوردەکان ویستـــیان لەمە هەل وەربگرن بو بەهیز کردنی دەسەلاتی خویان . ئارەزووی دەرەبەگە کوردەکان بو جـــیا بوونەوە زیادی کرد .

[محمود پاشا] ی بـابان لەسلیمانی ویستی دوستایەتی ئیران لە دژی تورکیا بپچڕێت . شـــای ئیران لەبەر کەلکی خوی و ناریکی لەگەل کار بەدەستانی ئیران‌دا ویستی هەل لە ناقابلی ، ئەتەوەکانی ئیمپراتورتی عوسمانی وەربگریت ، وە لە سەر حسابی تورکیا وولاتەکـەی فراوان بکات ، لەبەر ئەمە بە شادمانیەوە پەیمانی یارمەتی دانی دابە [محمود ـ پاشا] . لە ١٨٤٢دا ، لەشکریکی ئـیران شاری [کەربەلا] ی

داگیر کرد که یەکیکە لە پیروزترین شاری شیعەکان وە ئەو کاتە لە ژیر دەسەلانی عوسمانی دا بوو • بەلام زوری پێ نەچو لەشکری تورك لە ژێر سەر کردەیی [عەلی رەزا] دا ئیرانیەکانی لە کەربەلا دەریەراند و قەلاچویان خستە شیعەکانەوە . ئەم کارەی تورکیا . بە بیرو رای ئیرانیەکان . وا دانر کە گوایا دوژمنایەتیەکی ئایینیە ، وەدووبارە ئاگری شەر هەڵگیرسانەوە لە نیوانی تورکیا وئیران دا بەرەو بەرز — بوونەوە چوو [۱] •

بەم جورە سەر کونسولی رووسیا لە تەوریز [ئاینیچسکوف] لە دووی شووباتی ۱۸٤۳دا راپۆرتی دا بە (نێد گارت) ی فەرماندەی گشتی لەشکرەکەی ئەودیو قەفقاس • دوخی سنوورەکانی ژووررووی ئیران وتورکیاش لەمە باشتر نەبو • پەلاماری چەکدارانە دووبارە لەناوچەی « بایەزید» دا دەستی پێ کردەوە ، لەو جیگایەدا کە [حافز پاشا) لەشکرەکەی شای شکاند •

بە فەرمانی کاربەدەستانی تاران بازرگانە ئیرانیەکان لە ناوچە عوسمانیەکاندا کشانەوە • لەشکری شای ئیران لە [هەمەدان] دا جێ گیر بو (۲) ، چاوەڕێی ئەوە ئەکرا هاسانیکی تر شەریکی گەورە بقەومێت .

ئینگلیز و رووس خویان دووبارە لەمە هەلقورتاندەوە و پیشنیاری

«۱» ئا • ح م ج : ب «۱۱» ف «۱۲۰٦» • ل «۱» •

۲ ـ أ • أ ڤادەمۆ ف : عیراقی عەرەبی . ل «٤٤۱»

ئاوبڕی کردنیان کرد ، چونکە شەر مەترسی ئەخستە ریگای بازرگانیەوە لە تورکیاو ئێرانداو ئەمانیش ئەمەیان بە دل نەبوو .
شای ئێران ئەی‌ویست بە ریی ئاشتی ئاکوکی لە تورکیادا نەهیلی ، وەزیری دەرەوەی رووسیا « نیسیلرۆدێ » بو « چیرنیشوف » ی وەزیری جەنگی نووسی کە گوایا شاه « محەمەد میرزا » « نیکولای یەکەمی » (١) ئاگادار کردوە کە ئارەزووی نەهیشتنی ئاژاوەی هەیە داوا لە نوینەرانی رووسیا لە ئێران‌و تورکیا کرا کە بەشداری لە خستنەوەی ئاسایش‌دا بکەن وە سەر لەشکر « دانیزی » نیرا بو ئەوی «٢» .
لە ١٨٤٣ دا نوینەرانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی — نوری پاشا ، ئێران میرزا جەعفەرخان‌و ، ئینگلترە « فرانیش » گەیشتنە ئەوی «٣» . ئەم کومیتەیە ناو نرا « کومیتەی تیکەل » وە بە دریژی چوار سال لە ئیش کردن‌دا بوو . لەو کاتەدا کە گفت‌وگۆ ئەکرا لە ناوچە شاخاویەکەی کوردستانی جەزیرەدا گەورەترین راپەرینی سەدەی نوزدەهەم بەرپا بوو . سەرکردەو دامەزرینەری ئەم راپەرینە « بەدر خان بەگ » ی پیشەوای جوولاندنەوەکانی سالانی سیهەمی‌سەدەی نوزدەهەم بوو . ئەم مروڤە بلیمەتە ئازایە کو لە نەوەی دەرەبەگە مەزنەکان بوو بە پیچەوانەی سەرکردە کوردەکانی تر کە هەر خەریکی لە گەل یەکترا جەنگان بوون ئەم ئرخی

«١» ئیمپراتوری رووسیا (١٧٩٦ — ١٨٥٥)
«٢» ئا . س . د . ر : « ١ ـ ٩ » . سالی ١٨٤٢ ف « ١٣ » ل « ١ ـ ٢ »
«٣» هەمان سەرچاوە . ل « ٣ ـ ٤ » .

یەکگرتنی کوردەکانی ئەزانی بو خەبات دژی دوژمنی گەورەی هەموان .
بە هوی سیاسەتە راستەکەیەوە « بەدرخان » توانی دوستایەتیو پشت گیری سەروکی کوردانی « مووکری » « نوراللە بەگ » و خالی مەحموودی موکری بو خوی پچری .

کوردەکان لەژیر باجو گرتن بە سەربازی بو سولتانی تورك ئەچەوسانەوە ، هەر وەها دەرەبەگە کوردەکانیشی لە تورك ناقایل بوون کە تورکەکانیان ئەکرد بە فەرمانرەوای ناوچەکان لە باتی ئەو سەروکە کوردانەی کە لە باوكو باپیریانەوە فەرمانرەواییان بو مابۆوە . بەدرخان ئەمەی بە هەل زانیو ویستی کەلك لە پشتگیری دەرەبەگەکانو یارمەتی گەل وەربگریت . ئەم قارەمانە ئازایە توانی لە ماوەیەکی کەمدا لەشکریکی کوردی پیکەوە بنی . لاوە کوردە بیزارەکان کە لە باجو سەرانە لە دەست تورکەکان رایان کرد بو هاتنە ناو لەشکرەکەیەوە وە سەرەك هوزەکانیش پشتیان گرت .

لە ئەنجامی راپەرینەکانی بەدرخان لە سالانی چلی سەدەی توزدەهەمدا ناوچە سەختەکانی گۆمی « وان » و « سنووری ئیرانەوە » هەتا دیار بەکر و موصل لە روژئاواوە هەر بە ناو بە دەست عوسمانیەکانەوە مایەوە بەلکو لەم ناوچانەدا بە پشتگیری کوردو ئەرمەنیو خالدیو ئاسووریو گەلەکانی تری ئەم ناوە «بەدرخان بەگ» حوکمی راستەقینەی ئەکرد «١» کە « ف . دیتیللو » گەشتیکی بەم ناوچانەدا کرد داد پەرستیو بێزمانی

«١» سەڤراستیان : کوردو کوردستان ، ل « ٥٥ ـــ ٥٦ » .

فەرمانڕەوایی بەدرخان وە ئەمینی ژیانی دانشتوانی بەدی کرد ووتی :

ئەتوانریت بە ناو وولاتی (بەدرخاندا) مندالی ساوا بەزێرەوە بنێرڕێت بی ئەوەی ترسی وون بوونی لی بکریت «١» . رابەری زور ناوچەی تر ئەهاتن بو لای (بەدرخان) . هەمان نوسەر ، (دیتیللو) ، زور باش دەربارەی ئەوەی نووسی کە چون دانشتوانی ناوچەکانی تر ئەیانویست (بکەونە لای بەدرخان) هەر وەها دەربارەی باری ناوخوی فەرمانڕەوایی ئەم سەرداره کوردە زور شتی بلاو کردەوە (لە ریکا بی برانەوە کوچەرەکانمان ئەدی رابەرە کوردەکەی لەگەلم بوو ووتی کە بەم زوانە خاکی بەدرخان ئەوەندە قەلەبالغ ئەبیت لە ئەنجامی کوچ کردنی دانشتوانی دەورو پشتی بو ئەوەی کە جیکایان نابیتەوە ، بەلام هەموو کەسیك ناتوانیت لیرە نشتە جێ ببێت و ببێت بە کوردیکی بەدرخانی ، ئەو یاسای تایبەتی خوی هەیە کە بەو پێیە زەوی دابەش ئەکات ، بەلام ئەو نەبوونی مەترسی ژیانەوە بێ ئاژاوەییە کە دەست هەموو کەسیك ئەکەویت وایان لی ئەکات کە چاو لە هەندیك بەندە سەختەکانی یاسای دابەش کردنی زەوی بە سەریاندا بنووقینن . یەکەم مەرج بو ئەوانەی دینە لای ئەوەیە کە هەموو

«١» ف . دیتیلو : کەشتیك بە روژهەلاتدا . لە گوڤاری [بیبلیونیکا دلیا جیتینیا] . ب (٩٥) ل . (٢٠٥) سالی ١٨٤٩ .

کەسێك ئەسپێکی باش ، تفەنگ ، خەنجەرو دەمانچەیەکی پێ بێت ، ئەمەش بو ئەوەی کە لە هەموو کاتێکی پێویستیدا بتوانێ ببێتە سەربازێكو شەر بکات . پارچەیەك زەوی ئەدات بە هەموو کەسێك بە چەند قروشێکی کەم ، کوردەکەش لە باتی ئەمە سێیەکی بەرو بوومی زەویەکە ئەدات بە بەدرخان «١» .

(دیتیللو) لە سەر نوسینەکەي ئەروات : (کوردە کوچەرەکان لە ناوچە شاخاویەکانەوە دینە لای بەدرخانو لە زەویەکەیـدا جی‌گیر ئەبنو ئەبنە سەربازو پیاوی ئەو هەر لە بەر ئەوەی کە لە ژیر دەسەلاتی ئەودا مروڤ لە ژیانی خوی ئەمینەو مەترسی نیە «٢») .

بەدرخان لە پەیوەندیدا لە گەل ئایینە جیاوازەکانـدا زور بە ئارام بوو . بو وینە : لە جەزیرە ، ناوەراسـتی ناوچەی فەرمان رەوایی بەدرخان ، پەنجا خیزانی (کاورە خالدیـەکان) و بیست لە یاقوبیەکان ، کلیسەی ئاشکرای خویان هەبوو «٣» . ئامانجی دووری بەدرخان دانانی حکومەتیکی سەر بەخوی کوردی بو .

لە ١٨٤٤ دا ئیمپراتوریەتی سولتان بریاری (لە ناو بـردنی

---

(١) سەرچاوەی پیشوو ل (٢٠٧) .

(٢) سەرچاوەی پیشو ل (٢٠٨) .

(٣) ی بیریوزنی : مەسیحیەکان لە میسوپوتامی سووریادا لە گوڤاری [موسکوڤیتیانی] سالی ١٨٥٤ ژ (١٦) ، ب . (٢) ، ل . (١٤٦) .

حکومەتی بەدرخان) ی دا . بو ئەمەش لەشکریکی تایبەتی لە ژیر سەرکردەی (عوسمان پاشا) دا پیك هینرا .

بو دابەش کردنی هیزی کوردەکان (عوسمان پاشا) لەشکرەکەی کرد بە دوو بەشەوە ، بەشیکی لە (وان) و بەشیکی تری لە (دیار بەکر) دانا کە فەرماندەی گشتی لەشکری تورك لە (ئەرزورۆم) یش مەلبەندی خوی بو گواستەوە هەروەها کاربەدەستانی تورك ویستیان ئاگری دوژمنایەتی نەتەوایەتی و ئایینی لە کوردستان‌دا بخەنەوە بو بی‌هیز کردنی بەدرخان رابەرە مەسیحیەکان وە بە تایبەتی ئەمریکیەکان کە لە ناوچەکانی روژهەلاتی تورکیاو ژووررووی روژئاوای ئیران‌دا جیگیر بوو بوون ، یارمەتیەکی تەواوی کار بەدەستانیان دا . بە هوی ناکوکی نیواني رابەرەکانیشیەوە سولتان توانی ناکوکی‌و پەلاماردان لە نیوان بەدرخان‌و (نورالله بەگ) لە لایەکەوە ، وە (دیانە نەستووریەکان) و (ئاسوری) و « خالدی » لە لایەکی ترەوە پیك بهینیت «١» . وەك « أ . کارتسیوف » نووسی : « لە سەرکەوتنی ئەم پەلامارانەدا فیل‌و فەرەجی « محەمەد پاشا کەرەتلی » والی موسل دەستیکی بالای هەبوو ، ئەم پیاوە دلرەق‌و چرووکە ئەیویست بە هوی بی هیزیِ کوردو نەستووریەکانەوە لە ئەنجامی ناکوکیەکەیاندا

«١» [أ . سافراستیان] کوردو کوردستان ، ل [٥٥ — ٥٦] .

بتوانیت داگیر کردنی شاخە سەختەکان ئاسان بکا «۱» .

لەم پیلانەیدا سەرکەوت وە ناکوکی نیوانی ژێر دەستەکانی بەدرخان حکومەتەکەی بێ هێز کرد و نەتوانیی بەرەنگار کردنی لەشکری تورك مەترسیەکی تەواوی خستە بەر مانەوەی ، وە تەنها ناڕێکی نێوان گەلەکانی ناو کوردستان بووە هۆی سەر کەوتنی لەشکری سولتان ، لە ۱۸٤۳دا کوردەکان هێرشیان بردە سەر ناوچەی « تیاری » — ژوورووی ڕێی گەورە ، وەلە ۱۸٤٦دا بو سەر ناوچەی (تخومسك) کشان کە (نەستووریەکانی) لێ جێ نشین بو، ئەم پەلامار ردانە بەتایبەتی لە کوتایی ۱۸٤٦ دا پەرەی سەند «۲» لەم هێرشانەدا کوردەکان سەر کەوتن و بەدرخان کەوتە لێ دانی نەستووریەکان ئەوانیش سکالایان بردە بەر کونسولی ئینگلیز لە موسل [ن . راسام] «۳» . ئەمەش هەلی دەست ئینگلیز خست کە خوی لە کاروباری کوردستان هەلقورتێنیت . ئینلکیزەکان داوایان لە سولتان کرد کە بەرە بە هێرشی برد نە سەر بەدرخان بدات .

لە ۱۸٤٦دا لەشکری تورك لەوان پەلاماری ناوچەی « هەکاری »داو

«۱» کوتسۆف : دەربارەی گوردەکان ل «۱۷» .

« ۲ » ئا . س . د . ر : « ۱—۹ » . ژ « ۸ » ف « ۱۰» ل . (۱۹٦) .

«۳» ی . د . مالۆما نەستووریەکان و ناوچەی هەکاری . ب . ك . ج . ر . ق . ب (۲) ل (۱۵۵—۱۵٦) سالی ۱۸۷۳ .

لەشکری [نوراللە بەگ] وخان [خان مەحمود] یان بەرەو شاخەکان تەران • سەر بازەکان بێ بەزەییانە قەلاچوی دانیشـــتوە کوردەکانیان کرد و گوندەکانیان تیك دا . هـــەر وەها بەزەییان بە ئەرمەنی و نەستووریەکانیش‌دا نەئەهاتەوە پاش خوێن رشتنیکی درندانە بەرگریـی کوردەکان لەو ناوچەیەدا شکینرا •

(عوسمان پاشا) کە لە ناوبردنی دوستەکانی بەدر خان بووەوە کەوتە وێزەی ئەویش و هێرشەکانی سەخت تر کرد . پارێزانە کوردەکان لـە ناوچە شاخاویەکەی خویان‌دا کە تەواو شارەزای بوون تازایانە هـەلیان ئەکوتایە سەر لەشـــکری تورك کە بە چەك وبە ژمارە لـە وان پتر بوون •

هەرچەندە شورشگێرەکان پالەوانانە ئەجەنگان لەبەر کەمی ژمارەیان لە چاو لەشـــکری تورك‌دا بەرگە گرتنیان کز بوو • لە کاتیکدا کـە (عوسمان پاشا) پەیتاپەیتا چەك و شەرکەری بو ئەهات خواردەمەنی وتفاقی کوردەکان‌لە کەم بوون‌دا بولەشکری تورك بە ئاگرو ئاسن کەوتە وێزەی کوردستان ، لەگەل ئەوەشدا کوردەکان پالەوانانە و بێ کۆل دان بەرەنگاری لەشکری سولتان ئەوەستان بونەگبەتی کوردەکان دەردە کولێراش لەناویـان داکەوت وەئەم دەردە لە لەشکری (عوسمان — پاشا) ش دا بلاو بووە ، فەرماندەی گشتي لەشـــکری تورك کەزانی بەهێز جەنگەکە وا زوو ناباتەوە ویستی بە دەم چەور کردن بیکات : وە ویستی دوژمنایەتي بنچینەی هەندێك ســـەروك هوزەکان بەکار بهێنیت

وەلەم کارەیدا سەرکەوت . لە هاوینی ١٨٤٧دا (یەزدان شێر)ی برازای بەدرخان کە سەرکردایەتی لەشکریکی شۆڕش گێڕەکانی ئەکرد و عوسمان پاشا بەپارە کڕیبووی بەرەی شەڕی بو لەشکری کردەوە ، کە لەشکری عوســـمانی تەنگیان بە ئەمیر بەدرخان هەلچنی ناچار بوو لەگەل هاوکارە نزیکەکاندا خوی بدات بە دەست عوسمان پاشا[١] وە بەدرخان نێررا بۆ [قالڕ؟ نـا] . وسەروك هۆزەکانیتر کەلەگـەلندا گیران بو دورگەی [کریت] ٠ زوربەی بەشدارەکانی ڕاپەرینە کەیان ڕایان کرد بو ئیران و ئەودیو قەفقـاس یا ن لە شـــاحەکانا خۆیان شـاردەوە ٠

کار بە دەستانی تورك لە کوردستاندا « جێ گیر بوونەوە »وپاش‌ئەوەی سەروك هوز و پیشەوا کا نیان لە سەروکایەتی خـــــت فەرمان ڕەوایی خویان دامەزراندەوە .

لە ١٨٤٩دا [شەریف بەگ]ی میری کوردی « بتلیس » یـان ڕەوانەی ئەسـتەمول کردو فەرمان داری خویان لەویدا «٢»٠ فەرمان ڕەوایی تورك لەم کاریشدا بەوەداپۆشراکە [یەزدان شێر)ی کورد کرا بە سەروکی ، لەو کاتەدا کومیتە ڕووسـی ــ ئینگلیزی ــ تورکی و ئیرانیە ـ کەش خەریکی دانانی ڕاپۆرتی ڕێك کەوتن بوو لە نـــێوانی

«١» أ ٠ سیغراستیان : کوردوکوردستان ل « ٦٠»

«٢» ی . ب ٠ سوان گەشتیك بە میسوپۆتامـیا و کوردستاندا بـە « خۆگۆرینەوە » ل «٣٧٤»

تورك و ئیران‌دا ، هەر چەندە حکومەتی ئیران و تورکیا روونووسی ئەو راپۆرتەیان ڕەت کردەوە کە خرایە بەر دەمیان بو مۆر کردن بەلام لە ژێر هەرەشەی ئینگلیز و روسیادا ناچار بوون مۆری بکەن ولەسی‌ویەکی مایسی ١٨٤٧ دا موریان کردو دووبارە بە (ریك‌کەوتنی ئەرزرۆم) ناسرا بە پێی ئەم ریك‌کەوتنە هەر دوو لا وازیان لە ناوچـــەی « زەهاو » هینا کە بەشی روژناوای لە ژێر دەستی تورکیاو بەشی روژهەلاتی لە دۆلی « کەریندە » وە بەر ئیران کەوتبوو . شای ئیران بەلینی دا دەست نەخاتە کارو باری ناوەوەی ناوچەی « ســـلیمانی » یەوە ، تورکیاش بریاری دا واز لە « محمرہ » و لای چەپی رووباری « شط العرب » بهینیت . بە پێی ئەم ریك‌کەوتنە پەیوەنـدی ئابووریش ریك خرا . باج خرایە سـەر « زیارەت » کـردنی شوینـــە « پیروزەکان » ، بریار درا نەهیلریت هوزە کوچـەرەکانی سەر سنوور پەلاماری یەکتری بدەن وە بو ئەمە لەشکر لە سەر سنوور دانرا ، ئەو هوزە کوچەرانەی کە نەئەزانرا هی کام لان بە پێی ئـەم ریك‌کەوتنە ئەبوایە بریاری یەکجاریان بدایـە ئەبن بە هاو وولاتی کام لا ، ئەو هوزانـەش کە لە زووەوە ئەزانرا هی چی لایەکن ئەبوایە بگەرینەوە شوینی خویان «١» . بو جی بەجی کردنی بەندەکانی ئەم ریك کەوتنە لە پیش هەموو شتیك‌دا کومیتەیەکی تیکەل لە « دەرویش پاشا » ـ تورکیا ، « میرزا جەعفـــەر خان » ـ ئیران ، « ی . ی . چیروکوف » ـ ئیمپراتوریـــەتی رووسیا وە « ولیامز » ـ

«١» پەیوەندی‌و ریزگرتنی سنوور ، ل . « ٢ ـ ٤ » .

ئینگلتره ، پیك هینرا . بالویزی ئینگلیز له ئەستەمول « لورد ستیتفورد کانینك » کاریکی گەورەی کردە سەر ئەندامی کومیتەکە . پیشنیارەکانی تورکیاو ئیرانی رەت ئەکردەوە ، و بیرو رای خوی چەسپ ئەکـــرد . وەك خوی ئەیووت ئەیویست « بـــە پیی مەرجەکانی « تیتوف » ی بالویزی رووسی له تاران ریـك کەوتنی دەست بکەوی » تیتوف ئەیووت کە ئەویش راســپاردەو پیشنیارەکانی لـــە شیوەی راسپاردەکانی نوینـ ـەری ئینگلیزدا دائەریژریت «١» له گەل ئەوەشدا بریارو راسپاردەکاني نوینەری ئینگلیز له قالبیکی وادا داریژرا بون کە چاکەی سیاسی ئینگلیزی تیدا بیت . بە ناوی ئەوەوە کە گوایا چاکەی دانیشتوانی سـەر سنووریان مەبەستە نوینەری ئینگلیز ، وە هەر وەها نوینـــەری رووسیاش ئەیانویست بو جی بەجی کردنی مەبەستی بازرگانی خویان کنە لە ناوچەکانی ناوەوەی تورکیاو ئیران دا بکەن . « ستیتفورد کانینگ » ئارەزووی پیشان دا کـە گوایا « جیهانی پر لە شارستان » پیویستە بـە ووردی لە ژیانو باری کومەلایەتیو سامانی ئەم ناوچەیە بکولیتەوە ، وە لە نامەیەکـدا بو « ولیامز » داواکاری خوی دەرخست کە « پیویســـتە زانیاری خومان لەم ناوەدا فراوان تر بکەین و ریی تازە بدوزینەوە بو بازرگانی «٢»

«١» سەرچاوەی پیشو ل «٤» .

«٢» سەرچاوەی پیشو ل «٥» .

هەر وەها [ستریتفورد] ئاموژگـاری ولیامزی کە ئەگەر هاتوو بۆنی
ڕێك نەکەوتن هات وا لەگەل نوینەری رووسـیادا ڕێك بکەوێت لـە
دژی [نوینەری موسلمانەکان] . ستریتفورد گرنگیەکی زوریدا بە
دانانی مەلبەندی جەنگی نوێ و نیشتەجێ کردنی هۆزەکانی سەر بـە
خویان وە ووتی کە (ئەم شتانە نەك هەر تەنها بالوێز خانـەی ئینگـلیز
پیویستی پێیەتی ، بەلکو حوکومەتی ئینگلیز چاوەڕێی ئەکات «١» .
بالوێزی ئینکلیزی بەنامەیەکی تایبەتی داوای لە [ولیامز] کرد کە
یەکیـــك لە هاو کارەکانی راســـپیرێت بو کوکـردنەوەی زانیاری
دەربارەی کانی ژێر زەوی و جوری جوغرافی ناوچـــەکە و نەریت و
رەوشتی هوزەکان و ڕێی بازرگانی «٢» بەتایبەتی داوای دانانی نەخشە
یەکی جوغرافی کرد . لەگەل نامەکەی [ستریتفورد] دا ئارخیۆلوکی
بە ناوبانگی ئینکلیز [لێ یارد] کە سالانی ١٨٤٥ ـــ ١٨٥١ دا لـە
ئیمپراتوریەتی عوسمانیدا خەریکی پشکنینی ژێر زەوی بوو نامەیەکـی
بو نارد کە جەند پرسیاریکی دەربارەی کەلك بە حوکومەت گەیـاندنی
تیدابوو ، بەتایبەتی دەربارەی کردنەوەی ڕێگایەکی نوێی بازرگانی
لە ناوەڕاستی ئیرانەوە بە (ئەرزورۆم) دا بو تەوریز ـــ بەغدا ـ کرما-
شان ، (لێ یارد) نووسی کە ریگایەك لە ئەسفەهانەوە بە نـاو ـــ
ئەسکەندەرونە حەلەب ـــ موسل ـــ ناوچەی ڕەواندز بەرەو کەنارەکانی

«١» سەر چاوەی پێشو ل « ٦ »
«٢» » » » » [٧]

زەریای ناوەراست هەیە ریگای ئەسکەندەروونە و موسل زانراوە و ئاشکرایە ، بەشەکەی تری گیراوە چونکە بەناو خاکی [هۆزەئاژاوەچیەکاندا] ئەروات و سەروکە کوردو تورکەکانی ناوچەکە قەدەغەی هات وچو ئەکەن • دیارە [کورت ترین ریگا بو ئیران زوورگرنگە بو بلاو کودنەوەی بازرگانیەتمان) .

[لی یارد] پیشنیاری کود کە بە ووریایی لەو کانانە بکەرین کە ئەتوانریت بەکار بهینرین بو بازرگانی وەك ئەو شتانەی کوردەکان لە رەنگ کردندا بەکاریان ئەهینا و (بەچاکی و پریسکانەوە بەناوبانگ بوون) و چەشنەها بەهارات و ئالەت و (رۆحی مەرەکەب) کە کاز بەدەست و سەروك کوردەکان [دژی بردنی ئەوەستن] لەبەرئەوەی بە بیروڕای (لی یارد) مازوو بەشیکی گرنگی بازرگانی ئینگلیزە] داوای لە [ویلیامز) کرد کە برانیت باجی بردنە دەرەوەی چەندە .

بە بیروڕای [لی یارد] لە کوردستاندا هەموو چەشنە مەعدەنیكهەیە وە هەرچەندەش دانیشتوان خویان هەندیکیان بەکار ئەهینن لە گەل ئەوەشدا ئەستەمبول ئاگای لە زوریان هەرنیە •

داوای کرد کە زور بە چالاکی خەریکی دانانی فەرهەنگی شیوەکانی کوردی و زمانی گەلەکانی تری کوردستان بین ، بەپیی توانا زانیاری دەربارەی زمان ، ئەریت . رەوشت ، ئایین و برروا ، هیز ، ئاژەل و سەوزی کو بکەنەوە دوربارە دیپلۆماسی و سیاسیەکانی ئینگلیز

کەوتنەوە لیکولینەوە دەربارەی هەمو شتیکی کوردستان بو چاکەی ئیمپراتوریەتی ئینگلیزی .

بەم جورە لە شانزەی کانونی یەکەمی ١٨٤٨ دا (ستریتفورد) نامەیەکی تری بو (ولیامز) نووسی‌و داوای راپورتی دەربارەی باری بازرگانی ناوچەی (سێواش) ی لی کرد . (ستریتفورد) نووسی : « ئەمەوی بە تأیبەتی بزانم چی چەشنە بازرگانیەکی پیشەسازی ئینگلیزی ئەتوانریت زیاد بکریت بە هوی کردنەوەی سەرکونسولکەی ئینگلیزی لە (سێواش) . پیویستە بزانریت هەتا چی‌رادەییك ئەتوانری کەرەسە لەو ناوەوە بهینریت بو پیشەسازی ئینگلیزی وە فراوانی بازاری ئەو ناوچەیە بو هینانی کەل‌و پەلی ئینگلیزی ، هەر وەها ریکاو بان بو گەیاندنی کەل‌و پەل‌و نزیکترین بەندەرو دانانی مەلبەندی بازرگانی . » .

لەم نمونانەدا بومان دەرئەکەوی کە ئینگلیز لە ژیر ناوی « کومیتەی نەخشەکیشانی سنوور » دا ئەیانویست پلەی بازرگانی خویان لە کوردستاندا پەرە پی بدەن ، ئاشکراشە کە لە ناوەراستی سەدەی نوزدەهەمدا بازاری ئینگلترە کوسپی زور لە ریکادا بوو .

لە ١٨٤٦ دا لە ئینگلترە « باجی دانەویلە » گۆرڕا ، و پاش ٣ سال (١٨٤٩) بە تەواوی « هاتو چۆی زەریایی سەربەست کرا . » لەم کاتەی ئینگلترەدا « بازرگانی سەربەخو » سەرکەوت وە

ئالای « بازار ، بازار ، بازار ! » بووە بنێشتە خوشەی ژێر دانی
هەمو خاوەن فابریقە ، پیاوە ئابوریەکان ، بازرگانە مەزنەکانو
کاربەدەســتانی وولات . ئەیانـویست کوردســتانیش ، وەك
ناوچەکانی تری ئیمپراتوریەتی عوسمانیو ئێران بکەن بە مەلبەندی
کەلو پەلی ئینگلیزی . ئا ئەمە بوو مەبەستی ئینگلترە نەك نەخشە
کیشانیکی داد پەروەرانەی سنووری ئێرانو تورکیا .
ئەم رچەی سنوورە وای لە وولاتە کەپیتالستەکان ئەکرد کە
پتر « پالە پەستۆ » بخەنە سەر وولاتانی روژهەلاتو لە پاشـــە
روژدا داگیریان بکەن ، ئەمــە بە ئاشــکرا لە وولاتەکانی
« پالمرستۆن » ی وەزیری دەرەوەی ئینگلترەدا دەر ئەکـەویت
ئەو داوای لە « نیسلرۆد » ی وەزیـری دەرەوەی روسیا کرد کە
هێلی سنووری تورکیاو ئێران نوینـەرانی روســـیاو ئینگلترە لـە
ئەستەمبول بە پێی مەرجەکانی « ریك کەوتنی ئەرزورۆم » بکێشن
و داواش لە تورکیاو ئێران بـکەن کە بەمـە قایل ببنو یەکسەر
ئەبیت نوینەرانی روسیاو ئینگلترە دەست بە کار بکەن . (نوینەرە
ئەوروپاییەکان گویش بو پیشنیارەکانی نوینەرە (موسولمانەکان)
شل بکەن ، بەلام ئەبی هەموو بریاریکی گرنگ کە خویان لە
سەری ریك ناکەون ئەوروپاییەکان بیبرینەوە ، پاش ئەمە
نەخشەیەکی مورکراو لە لایـەن روسیاو ئینگلترەوە بدەن بە
هەر چوار نوینەری کومینەکە وە بە رەسمی داوا ، لـە تورکیاو

ئێران بکرێ کە ئەمە سنووری بڕیار دراوەو ئەبێ ببێتە سنووری یەکجاری هەردوو وولاتو نابێ دەستکاری بکرێ . ئەگەر یەکێك لەم دوو وولاتە پێی قایل نەبوو وە لە ئەنجامدا (زیان) ی بەخشی بە لایەکەی تر وا وولاتە (ئەوروپاییەکان) ئامادەن یارمەتی (وولاتە بەش خوراوەکە) بدەنو پشتی بگرن !) (١) .
بە کورتی : (پالمرستۆن) داوای لە (نێسلرۆد) کرد کە پێویستە (وولاتە موسولمانەکان) بە پێی فەرمانی وولاتە ئەوروپاییەکان) ، واتا روسیاو ئینگلترە بجوولێنەوە .
وەك (سێموور) بو لەندەنی نووسی (نیسلرود) بە پێشنیارەکانی (پالمرستون) قایل بوو ، بەلام ووتی کە یارمەتی وولاتە ئەوروپاییەکان بو (لا بەش خوراوەکە) ئەبێ هەر بە قسە بێو نەگاتە یارمەتی چەکدارانە . (سیمۆر) لە (نیسلرودی) گەیاند کە مەبەستی (پالمرستۆن) یش هەر تەنها ئەمەیە .
لە گەل ئەوەشدا رچە سیاسیەکان بەمە هیچ نەگۆڕان ، مەبەست هەر داگیرکردنی وولاتانی روژهەلات بوو ، وە هیچی تر . لەم کانەدا رابەرە ئایینە ئەوروپاییەکان ، وە بە تایبەتی ئەمەریکاییەکان ، چالاکانە کەوتبوونە خویان . بالویزی ئەمەریکا لە ئەستەمبولو نوینەری وولاتە کەپتالیسیەکانی تریش ، وە بە تایبەتی ئینگلترە ، پشتیان ئەگرتن . ئەم پشتگیریەش بو بەجێ هێنانی مەبەستی

(١) سەرچاوەی پێشو : ل ، (١٣) .

راستەقینەی سیاسی رابەرەکان بوو بو « کار کردنە سەر باری کومەلایەتی گەلانی روژهەلات لە لایەن وولا تە مەزنەکانەوە » . ئەو رابەرانەی کە بەرەو روژهەلاتی نزیك‌و ناوەراست‌و ناوچەکانی تری ئاسیاو ئەفەریقا ئەچوون بە تایبەتی بو ئەمە ئامادە ئەکران ، بو وینە کە « س . ا . ریا » لە لایەن ئەمەریکاوە نیررا بو ناوچەی « وورمێ » دمووەش « بەکتێی تیالوکیا »ی (١) تەواو کردبوو ، وە زبانی کوردی ، و زاراوەکانی زبانی تورکی ئەزانی (٢) .

ئەمەریکیە کان ویستیان دوستایەتی‌لەگەل سەروکەکانی کوردستانداتوند بکەن ، توانیان لە گەل « مار ئیژمان » ی سەروکی نەستووریەکاندا ببن بە دوست‌و لە « ١٨٤٣ » دا گەشتیکی بو ئەمەریـــکا پی بکەن .

زور جار کردەوەی رابەرە دیانەکان شیوەی ئاژاوەی وەر ئەگرت‌و ئەبوە هوی تیك‌چوونی ئەو دانیشتوانـــەی ئایینان لیك جیا بوو . زور جاریش وای لی ئەهات کە دانیشتوان یەکسەر دژی رابەرەکان ئەوەستان بو وینە لە هاوینی « ١٨٤٦ » دا کومەلیك لە دانیشتوە « هەلچووەکان » هیرشیان بردە ســـەر مالی یەکیـــك لەو رابەرە ئەمەریکیانەو چاك « کوتایان » . بەم بونەیەوە « ڤورۆنتسۆڤ » نووسی « ئاژاوەچیەتی ئەم رابەرانـــە لای هەموو کەس ئاشکرایەو هەرچیەکیان بە ســەر بیت

(١) تیالوکیا : ووشـــەیەکی یونـانیە theo خوا + logos زانیاری : زانیاریەکی ئاینیە کە بە شیوەیەکی « علمی » لە ئایین ئەدوێ .

(٢) د . و . مارش : تێبینیسیانیەك لە ئێران‌و کوردستاندا « ٩٧ ـ ٩٨ » .

ئاوانی خویانه . » .
رابەرەکان خوشیان ، وەك « س . آ . ریا » کە لە جیڤار [کوردستانی تورکیا] و لە « ١٨٥١ ـ ١٨٦٥ » لە « وورمێ » ژیا ، هـــەر وەهـا « د . و . مارش » کە دە سال سەروکی رابەرەکانی موسڵ بوو بە ئاشکرا پیٚیان لەوە ئەنا کە دانیشتوانی کوردستان لیٚیان ناقایلن . .
مارش نووسی : « دانیشتوەکان هەموو بە یەك دەنگ داوای بارکردنی رابەرەکانیان ئەکردو مەزبەتەیەکیان بەم بونەیـەوە دا بە مدیری ناوچەی جیڤار (١) » .
مەلبەندەکەی ناوچەی گۆمی « وورمێ » لە مەلبەندی ئەمەریکیەکانی تر گرنگتر بوو چونـکە چەقی پیٚك گەیشتنەوەی سنووری تورکیا ، ئیٚران و روسیا بوو ، لەم روەوە سیاسیو جوغرافی ناسراوی رووس « ن . ف . خانیکۆڤ » کە لە بەهاری « ١٨٥٢ » دا چوه نـــەو ناوە دەربارەی چالاکی کومـــەلە ئاینە ئەمەریکیەکان کە پتر لە حەفتا قوتابخانەیان کردبوەوە ئاگاداری حوکومەتەکەی خوی کرد .
لیرەدا نابیٚت ئەوەمان لـە بیر بچیت کە پیاوە ئاینیەکانی ئەمەریکا . وەك هەموو ئاینیەکانی جیهانی کەپیتالیزم ، ئەیانـویست لە خەلـــکی بگەیەنن کە مەبەست لە کردنەوەی « قوتابخانە » بلاوکردنـەوەی ئاینی عیساو رووناك کردنەوەی ریگای گەلە « نەزانەکانە » . ئاشکراشە کە لە ژیر مەبەستی ئاینیدا مەبەستی سیاسی شارابوەوە ، هەر وەها مەبەســـتی

(١) سەرچاوەی پیٚشوو .

بنچینەیی مەسیحیەتیش کە [ئەگەر خرابەشیان لەگەڵدا کردیَ تۆهەر چاکەیان لەگەڵدا بکە] تارادەیەکی زۆر خزمەتی مەبەستی کەپیتا-لیستەکانی ئەکرد .

گەرۆکی ئینگلیزی [لینچ] لەم رووەوە نووسی : « زۆر لە رابەرە ئەمەریکیەکان لە ناوچەی « وان » دا لەژێر سایەی کۆنسولی ئینگلیزیدا ئەحەسینەوە وکار ئەکەن ، چەند جێی شانازی و کامەرانیە کە ئەمدوو ریکخراوە بێ دەنگ پیکەوە لە رێی مرۆڤایەتی و شـــارستانیدا کار ئەکەن «١» .

لە میژوودا زۆر نموونە هەیە کە نوینەری دیپلوماسی وولاتە کاپیتالیستەکان زۆر جار ئەبوونە داردەستی جێ بەجێ کردنی سیاسەتیکی چەتـەگەریی و تالان کردن لە رۆژ هەلاتدا ، کۆنسولی ئینگلیزیش لەوان نموونەیەکی راستی ئەمەیە . دیارە « کاری مرۆڤایەتی وشارستانیەتی ئەم دوو رێك خراوە » هەر بە ناوە . بۆیە یەکسەر ، وە بەبێ چەند وچون « لینچ » لە دواییدا نووسی : (ئەوەی کە من ئێ‌ی گەیشتم کـردنە عیسایی دانیشتوان مەبەستی بنچینەیی رێکخراوە ئەمەریکیەکان نیە .«٢» ئەم گەرۆکە ئینگلیزە چاك تێگەیشتبوو کە مەبەستی ئەم رێك خراوانـە « ژێر دەست کردنی ئەو وولاتانەبوو ! » .

بو هەمان مەبەست رابەرە ئاینیەکان هەموو جورە « شیوەیەکی زانیاری»

«١» لینچ : گەشتێك بە ئەرمەنستاندا ، ل . [١١٧] .

٢ـــ سەر چاوەی پێشوو ، ل «١١٩»

شیان بەکار ئەهینا ، وەشا نازیشیان پێوە ئەکرد .

ئەم نووسراوانەی رابەرە ئەمەریکیەکان [أ . سمیث] و «أ٠ پیریکس» لە تورکیا و ئیران دەربارەی جوغرافیای کوودستان و هاوریکانیان دەربارەی زمان و رەوشت‌و نەریتی گەلەکانی‌تر بلاویان ئەکردەوەکاری کردە سەر خیرایی پەرەسەندنی سیاسەتی داگیرکەرانەیان «١»

کۆمەلە ئاینیە ئەمەریکیەکان نووسراو ، پەراویان بەپتر بیست زمان بلاو ئەکردەوە وەك : عەرەبی ، تورکی ، ئەرمەنی ،و هتـد «٢» ٠ ٠ حەڤدە چاپخانەیان لە بەر دەستدا بوو ، وە پەرروپاگاندە یان بـــە کوردستاندا بە قراوانی بلاو ئەبوەوە ٠

ئیشی [کومیتەی دیازی کردنی سنوور] درێژەی کیشا ، یەکسەر پاش رێك کەوتنەکەی ئەرزورۆم لەسەر ناوچەی « کۆتوور »رچە - یەکی زورگەورە رووی دا ٠ دێي کۆتور هەموو ناوچەکەی کـــە نیشتە جێی هوزە کوزدەکانە ئەبوایە بدرایە بە ئیران . « دەرویش‌پاشا» ی نوینەری تورکیاگوی ئەدایە نوینەرەکانی ترو لە ١٨٤٨دا کەوتە خو ئامادە کردن بو داگیرکردنی ئەم ناوچەیە «٣» وەبو ئەمە ریك‌کەوتنیکی کونی نیوان تورکیاو ئیرانی کرد بە بیانوو ، ئەو ریك کەوتنەی کە

---

١ ـــ سەیری وتارەنیان بکە لە روزنامەی کومەلەی روزهەلات نـاسە ئەمەریکیەکان دا ٠ ب«٢» ل (٦١ ـ ١١٩) سا لی سالی ١٨٥١

٣ ـــ سەر چاوەی پێشوو ، ب «١» ل . «٦١» سا لی ١٨٤٩

«٣» تا ٠ ح ٠ م ٠ چ : ل « ١١ » ٠ «١٨» ، ف [١٩٨٩] ، ل«١٨»

بەندەکانی وەك لاستیك بە ئارەزوو ئەکشا .

[لاوتور] جیگایەکی ئیستراتیجی گرنگی هەبوو بو تورکیا ، ریگایەکی ئاسان بوو بو پەلاماردانی خوی ، وورمێ ، تەوریزو شارە گەووەکانی تری ژوو رووی روژ ئاوای ئیران «١» ٠ بەرێکەکەوتنی دەرویش پاشا لەگەل مەقسود ئاغای دەرەبەگی کوردا توانیان چوار لە پیرە ماقوولەکانی سەر سنوور بهێنی و گەواهیان پێ بدەن کە لە دیر زەمانەوە کۆوتور هی تورکیا بوە ٠ هەر چەندە نوینەری ئینگلیز ئەیزانی ئەم پیرانە درۆ ئەکەن «٢» لەگەل ئەوەشدا لە سەر دەرویش پاشای کردەوە فاچی لی گیر کردبۆو ، وەتەی ئەویست لەشکرەکەی لە کۆوتور بکیشیتەوە ٠

حوکومەتی شا کە هەستانەکانی دژی دەرەبەگەکانی بایەزید لە ١٨٤٨ـ ١٨٥٢دا بی هیزی کرد بزو بە ناچاری بەمە قایل بوو «٣»٠

کومیتەی سنور بە درێژایی چوار سال «١٨٤٩ــ١٨٥٢» خەریکی کوکردنەوەی زانیاری بوو بو ڕشتنی هێلی سنوور ، بەلام دەست پێ کردنی شەڕی «قرم ١٨٥٣ــ١٨٥٦» کە ئینگلیز تیایدا پشتگیری

«١» ئا ٠ س د ٠ ر ٠ [پیتەر بورگ] ، «١ــ٩» ، ژ (٨) سالی ١٨٤٨ ف «١٢» . بەشی «١» ، ل (٣١٦ ــ ٣١٧) ٠

«٢» میاینگتون : ژیانی سەخت لە ناو کوردەکانا ل ٠ (٣٥٨ــ ٣٢٩) ٠

«٤» راستۆن : مێژووی ئیران ، ل ٠ [٣٣٥ــ٣٣٨ــ٣٧٨] ٠

تورکیای کرد لە دژی رووسیا کاری کومیتەکەی وەســتان.
ئیرانیش لە هــەرا کانی کیرات [١٨٥٦ــ١٨٥٧] دا ئینکلیز
ناچاری کرد لەدژی تورکیا بوەستی و پشتی رووسیا بکیریت.
هاتنی (ی.ئی.چیریکوف) وهاوریکانی بو کوردستان بووبەهوی
پیش خستنی روژهەلات ناسی رووسی دەربارەی کورد .
ئەو نوسراوانەی نوینەری سەر کردەی رووسی لە سەر سنوور
(م . گەمازوف) بلاوی کردەوەدەربارەی ئەورێ یەی کومیتەی
سنوور پیایدا رویشتبوو ، هەر وەها دەربارەی ژیان و نەریتی
هوزە کوردەکان ، وباری ســیاسیو جوگرافی کوردستان هــەتا
ئیستاش نرخیکی زانیاریان هە یە .
کار بە دەستانی رووسیا بەئا کا هاتن کە (شەمیل)ی ســەرەك
موریدەکان ئەیەویت لەکەل هەندیك لە دەرەبەکە کــوردەکاندا
ریك بکەویت . لە کاتیکدا کە نیشانەی هەلکیرسانی جەنك لــە
نیوانی تورکیا و رووسیادا لە ناوەراستی ســەدەی نوزدەهەمدا
دەرکەوتبوو ، خەبات دژی (شەمیل)لە قەفقاس لەلای رووسە-
کان زور کرنك بوو . دیارە ریکەوتنی (شــەمیل) لە کەل
سەروك هوزە کوردەکاندا زیانیکی زور ئەبەخشێ بەکاربەدەستانی
رووسیا . یەکەم کەس کە رووسیای بە ئاگا هینا لەوەی کە
[شەمیل] خەریکی ئەم ریکەوتنیە [ن . ف خانیکوف]ی
کونســولی بوو لەتەوریــز ، خانیــکوف لــە [١٨٥٠] دا بو

[چیریکوف] ی نووسیۆ : شەمیل لە ١٨٤٦ ەوە حەرەکەــی نزیك بوونەوەیە لە کوردە سونیە داغستانیەکان پاش ئەمە « خانیکۆف » چیریکوفی ئاگادار کرد کە [مورشید و موریدیکی زور لە ناو کوردە کان‌دا پەیدا بووە وەروریان ، بو وێنە ، [سەید تەهـا [دە هەزار موریدی لەگەڵەو دوستایەتیەکی هەمیشەیی لەگەڵ شەمیل دا هەیە •

« چیریکوف » لەوە ئاگادار بوو کە (شـــەمیل) نامە و دیاری نـاردوە بو (سەید تەها) و دەرەبەگی گەورەی کورد [کەریم خانی رەواندزی] ، نوینەری (شەمیل) « حەسەن » ناوێك کە ناوی خۆشـی ئەنـا [حاجی مورتەزا] بەفەرمانی ئەو سەری لە دێی کـوردەکانی (شنۆ) و ناوچەی ئاوچەئەدا •

پەیوەندی یەکانی [شەمیل] لەگەڵ ســـەروك هۆزە کـورد‌ەکان‌دا مەترسی خستە دلی کار بەدەسیانی رووسیاوە . ئەیانویست زور چـاك دەربارەی [موریدەکان] بزانن ، بە تایبەتی کە لە سەرەتای شـــەری (قرم) دا جولانەوەکانی شەمیل ترسی ئەوەی لی ئەکرا بکاتە ئەو دیو [قەفقـاس] «١» •

کار بەدەستانی رووسیا کە خەریکی هەرا بوون لەگەڵ تورکیـــادا ، بە هەموو ئواناyانەوە هەولیان ئەدا کوردەکان بکەن بە دووسنی خویان•

«١» أ • ف فادێیف : قەفقاس لە پەیوەندیە جیهانیەکان‌دا [دەســت نووسەکەی] ، ل • [٢٨] •

توانیشیان دوستایەتی (شەمیل) و سەروکە ئلیتیپە کوردە کان تێك بدەن ،
هەڵ گیرسانی شەڕی (قرم) گرنگیکی پتری دا بە باری دانیشتوانی کوردستان .

کوردستان لە شەرری « قرم » دا

یەکیك لە نیشانەکانی شەرری (قرم) نزیک بوونەوەی پەیوەندی ڕووسیا و کورد و بەرز بوونەوەی خەباتی کوردستان بوو دژی کار بە دەستانی تورکیا . بەشیك لە دەرەبەگەکان لەگەڵ نوینەرانی [رووسیای قەیسەری] دا ڕێك کەوتن ، هەندیك لە سەروکی کوردەکان خەریك بوونی سوپای تورکیان بە شەرری [قرم] ، (بەلقان) و ئەو دیو قەفقاسەوە بە هەل زانی بودەست خستنی سەربەخویی هەندیك لەوکوردانەش کە ناوچەکەیان کەوتبووە کوری چەنگەوە لە ژیر یا لە پەستوی تورکیا دا ناچار کران بچنە شەرەوە بو پشتگیری لەشکری عوسمانی •

ئەم جورە ڕێبازە جیاوازانە، لە ناو سەروکە دەرەبەگە کوردەکاندا بە پیی گوربنی باری شەری « قرم » پەیدابوو .

کە لەشکری رووس بەرەو ناوچەکا نی ئاسیای بچوکی ژیر دەستی عوسمانی کشا ، وە بە تایبەتی کە لەشەرری (کتیوریوکدارین) لە٥ی ئاغستوزی ١٨٥٤دا سەرکەوت سەروك کوردەکان پتر هەولیاندا لی لێزیك بکەونەوە ، رووسەکان ئەمەیان ئەویست ، وە بوبەهیز کردنی سوپاکەیان گرنگیەکی زوریان ئەدا بە نزیك بوونەوە لە کورد • ئەو دوو لەشکرە سوارانەی لە کوردەکانی ژیر دەستی رووسدا بەسەر کردایەتی [جەعفەر ئاغا و ئەحمەد ئاغا] پیك هاتبوون دەوریکی گرنگی سیاسیان هەبوو ئەم دوو لەشکرە کە هەردەکەیان لەپەنجا سوار پیك‌هاتبو

مەرداتە لە تەك لەشكري رووسدا ئەجەنگان ، بۆ ریکەوتن لە گەل کوردەکان و پروپاگاندە ناویاندا « م ٠ ن ٠ لوریس — مەلیکوف » کە لایان خوشەویست بوو ، نیرراو پیشنیاری کرد کە سەروك هوزە ـ کان نزیك بخرێنەوە و بە دیاري و پلەی ئەفسەری پێدان دەم چەور بکرێن . زور لە کار بەدەست و ئەفسەرە بەرزەکانی تری لەشکری قەفقاسیش ئەم پیشنیارەیان پەسەند کرد دژی ئەوانەی کە ئەیان ووت لە کوردستاندا پێویستە سیاسەتی (ئاگروئاسن) بەکار بهێنرێ ،

لە سەرەتای شەرردا رووسەکان کەوتنە گفتوگووە لەگەل یەکێك لەهەرە بە دەسەلات ترین سەروکی کوردەکاندا : (قاسم خان) فەرماندەری لەشکری رووسی لە سەر سنووری قەفقاس و تورکیا جە نەراڵ — لێتینانت « بێبوتەف » دەربارەی قاسم خان ووتی : یەکێکە لە سەروکە هەرە مەزنەکانی خێلەکانی ناوچەی [کارس] ٠ وەبەهوی بە هێزی هوزەکەی و ناوبانگی رابووردویانەوە دەسەلاتی نەك هەر بە سەر هوزەکانی دراوسێدا ئەروا . بەلکو بەسەر هەموو دانیشتوانی ئەو ناوچەیەدا .

لە « ١٨٥٤ »دا لەگوندی « قیزل کیلیسو » لە نزیك « ئەلەکسندرەپۆڵ » لوریس — مەلیکوف لەگەل « قاسم خاندا پێك گەیشتن » لە ئەنجامدا قاسم خان بەلێنیدا کە لە تورکەکان واز بهێنێ ونەك هەر کوردەکانی ژێر دەستی ، بەلکو هەموو کوردەکانی ناوچەی « شوراگێل » و « کاقیزمانە »یش والێ بکا پاڵ بدەن بە رووسەوە ٠ بەلێنیشیدا کە « ٨٠٠ ـ

١٠٠ » سواری کورد ئامادە بکات وە ریگای هاتوچوی لەشکری رووس بۆ کۆری شەڕ بپارێزی ، هەر وەها بەلینی تەقاوی ـ تی یەکی زۆرو یارمەتی دان لە کاتی هیرش بردنی لەشکری تورکدا درا بە قاسم خان وە پەیمانیشی درایە کە لە سوپای تورکدا چی پایەیەکی هەبوە بیدرێتێ ،وە « حسین ئاغای » خوا لێ خوش بووی باوکی چ دەسەلاتیکی هەبوە لە ناو کوردەکاندا بو ئەم بگیردرێتەوە «١» .

بەپێی بیروورای «بێبووتو ف » ئەم رێکەوتنە لەگەل قاســـم خاندا نرخیکی زوری هەبوو ، چونکە بە هویەوە توانرا نەك هەر بەهیزیکی کەم خاکە داگیر کراوەکان بپارێزرێت بەلکو ئاواتیان پتر بوو کە سەروك هوزە کـــوردەکانی تریش چاوی لێ بکەن ٠ (بیبوتـوف) وو تی : (لە کاتی سەرکەرتنی شەڕدا کوردەکان بە پـا کی خزمەتی ئیمپراتوریەتی رووس ئەکەن و دلسوزی ئەبن) .

زوری پی نەچوو پاش ریکەوتن لەگەل قاسم خان دا دانیشتوانی دێی (زەرچی) . (تۆبـنی) ، (یەنگۆر) (ماوروت » ، [ئا کـــراك] ؛ — پێویك — و زوری تر نوینەریان نارد بو ئەلەکسندەرە پۆل و پیشانیاندا کە ئەوانیش — پشـــتگیری رووس ئەکەن — بیبوتوف ووتی کە پاش پشتگیری قاسم خان (هەمو دانیشتوانی ناوچەکان لەسەر سنورە وەهەتا (کاغیزمان] دلسوزمان ئەبن» ـ٢ـ ٠

«١» سەر چاوەی پێشو ، ل ٠ ـ٤ـ .

٢— سەر چاوەی پیشو ، ل ٠ «٦» .

لەبەر ئەمە کار بەدەستانی رووس قاسم خانیان کرد بەکۆلۆنیل لە سوپای رووسدا ٠

بەلام قاسم خان لە پەلاماردانی لەشکری تورکدا پەلەی نەکرد ، بەلکو چاوەڕێی ئەکرد بزانێ باری جیهان بەچی ئەگات ٠ لە دواییدا وازی لە تورك هەر نەهێنا ، لەبەر ئەوە بەپێی ئاموژگاری سەر کردەی لەشکری رووس لە قەفقاس [ن ٠ موراڤیوف] ئەم پایەیان لێ سەندوە [١] ٠ بەلام هەر چۆنێك بێت رووس بە مەبەستێ خوی گەیشت ، نەك هەر کوردەکانی کارس بگرە کوردەکانی [بایەزید] و « وان » یش لەشەڕدا دژی رووسیا بەشداریان نەکرد(٢) بەلام لە ناوچەکانی تری کوردستاندا ، بەتایبەتی لە روژئاوایدا تورك لە وەدا سەرکەوت کەوا لە کوردە ناحەزەکانی قاسم خان بکات لە گەل لەشکری تورکدا دژیرووسیا بکەونە جەنگەوە پەلاماری[سورمالینسکی]و (ئەخالقەلا) ی ئەودیو قەفقاس بدەن «٣» . کار بەدەستانی رووسیا هەولیان دا کەئەم کوردانەشروا لێ بکەنەوەك قاسمخان بێ لایەن بوەستن. سەر کردەی لەشکری ناوچەی « یەریڤان » داوای لە سەروك هۆزە

١ــ سەر چاوەی پێشوو ، ل «٣٠ــ٣٣»

٢ــ م ٠ أ . ئۆلشیڤسکی : شەرری تورك و رووس لەودیو قەفقاسەوە لەگوڤاری (روسکە یا ستارینا) سالی ١٨٨٤ . ژ (١٠ــ ١٢) ل [٥١٢] .

٣ـ کارتسوف : دەربارەی کورد ، ل ٣٩ .

کوردەکان کرد کە پەلاماری خاکی رووسیا نەدەن و پشتگیری تورك نەکەن . بو وێنە : لە نامەیەکدا کە بۆ [یەزدان شێر] نوسرا داوای دوستایەتی لی کرا لەگەڵ رووسیادا وە پیی ووترا : « سوارەکانت دامرکینەرەوە و خەریکی ئیشوکاری حوت بە] «١» .

بەلام کار بەدەستانی پیتر بورگ ئەیان ویست نەك کوردەکان هەر بێ لایەن بوەستن بەلکو یارمەتیشیان بدەن . وەك [دۆلگەروکرف] ی وەزیری جەنگی رووس بو فەرماندەی لەشکری قەفقاسی نوسی کە (ئەمە کاریکی زور گرنگە) وەبە پیی داوا کردنی قەیسەر خوی(ئەو کاتە ئەتوانین ئامانجەکانمان بهێنینە دی کە کوردەکان یەکسەر واز لە تورك بهێنن وەیارمەتی لەشکرمان بدەن [٢] وە « مورافیوف»یش سەر بەست کرا کە گوێ نەداتە پارەو بەهەر چونیك بی بگات بەم ئامانجە ٠ لەگەل ئەمەشدا سەر کردەی لەشـــکری ئەو دیو قەفقاس نەیتوانی ئەو هەلەی کە هەیە بەکاری بینی .

لەم کاتەدا ، کە رووســیا چاوەرێی نەئەکرد ، کوردەکانی [هەکاری] ، کە کەمیك لەخوار کارسە وە بەئاشکرا دژی زورداری تورك راپەرین ، ئەم راپەرینە بە ناوی سەر کردە کەیەوە ناسرا بـــە راپەرینی [یەزدان شێر] . وەك لەوەپێش ووتمان یەزدان شێر لە کاتی خویدا یارمەتی تورکی دا دژی کوردەکانی ژێر دەسەلاتی بە درخانی

١ـ ئەڤریانوڤ : کورد لە شەرری رووس و تورکدا ل ٠ «٢٤»

٢ـ هەمان سەرچاوە : تیبینی ژمارە «١٦» ، ل ، « ٣٠ »

باپیری ، که بەدرخان دیل و دەربەدەر کرا سولتان یەزدان شیری کرد بە قەرمان ڕەوای کوردستانی تورکیا . بەلام کەزانی مەترسی جیا بوونەوەی لی ئەکری خستیە ژێر دەستی فەرمانداریکی تورکەوە • دانیشتوە کوردەکان بەتایبەتی لەوە بێزار بوبون کەلەشکری تورك زوو زوو ئەهاتە شارەکانی کوردستانەوە و داوای باج و سەرانەو ئیجباری لی ئەکردن . بەم هویەوە ئاژاوە لە نیوانی کوردەکان و لەشکری تورکدا هەمیشە لە کایەدا بوو ، چونکە هەمیشە سەربازیکی زور لە گەل باج گرەکاندا بوون «١» • یەزدان شێر پەیوەندی لەگەل ناقایلە ئەرمەنی ، ئاسووری و گەلەکانی تری روژهەلاتی تورکیادا پەیدا کرد بو • وەك ئاگاداری مەلبەندی جەنگی لەشکری رووس کرا لە ڕاپورتی [دەربارەی نارەزایی کوردە کوچەرەکانی نیوان موسل و دیار بە کر] دا یەزدان شێر کە بینی داوا کاری کار بەدەستانی تورك سەروبیی دیار نیە هەولی دا بە ئاشکرا دژی تورك بجولی ، بەلکو ناوچەی کورت لە زور داری تورك رزگار بکا «٢» •

یەزدان شیرو هاوکارەکانی بە وردی سەیری باری جەنگیان ئەکرد لە ئاسیای بچوکدا بو ئەوەی لە یەکەم دەلی بێ هێز بونی تورکدا پەلاماری لەشکرەکەی بدات •

«١» أ . سافراسیان : کوردو کوردستان ،ل، «٦١»

«٢» ئا ، ح ، م ج .ت (١٠٨٧) ؛ ژ «٤٧٣»،ل ، «١»

لەشکري تورکیا لە شەری ئەم ناوچەیەدا سەر نەکەوت ، هەر چەندە ژمارەی سەربازی پتر بوو لەگەل ئەوەشـــدا شەر لە دوای شەر ئەشکا ، بو وینە : ٢٧/ مایس /١٨٥٤ لە شــەری دی‌ی (نیکوستی) ، ٣ حزیران لە سەر روباری (چولوکی) ، وە ١٧ تەمموز لە بەرزاییەکانی (چینکلدین) ی نزیك (بایەزید) دا شکان . بەتایبەتی ئەم شەرەی دواییان زیانی زور دا لـە تورك چونکە ناچاری کردن ناوچەی بایەزید کەژمارەیـەکی زور زەخیرەو تفاقی جەنکی‌و خواردەمـــەنی تیادا بوو بدەن بە دەستەوەو هیرش نەبەنە سەر یەریڤان .

لە ئەنجامی ژیر کەوتنەکانی ١٨٥٤ دا لەشکری تورك کرنکی کەم بووەوە ، ئەمەش هەل بوو بو کەلە چەوساوەکانی ژیر دەستی ووسمانی کە سەریان بەرزکەنەوە . پاش گرتني (بایەزید) ســەربازە کوردکان لە لەشـــکری تورك کشانەوەو تەنها ئەو کوردانەی تیامایەوە کە هیشتا خأکەکەیان لە ژیر دەســەلاتی تورکدا مابوو . کە لە ١٨٥٤ دا پاشماوەی لەشکرە شکاوەکەی (وان) لە لایـەن رووسەوە دەرپەریزان ئەو کوردانەش لـــە ریزیدا دەرچوون‌و گەرانەوە شوینی خویان .

بە دریـژایی سالانی ١٨٥٤ ـ ١٨٥٥ زوربـــەی هیزی سوپای عوســـمانی روژهەلاتی تورکیا لە (ئەرزوروم) و (کارس) کوبوبووەوە ، ئەویش لە ١٨٥٥ دا لە لایەن رووسـەوە گیرا ، لە

کوردستاندا هەلی پەلاماردانی لەشکری تورك بو کوردەکان پەیدا بوو . لە راستیدا لەشکری تورك لەم ناوچانـەدا بیهێز بوو بوو وە ژمارەیەکی کەمی مابووەوە .

لە ١٨٥٤ دا (لوریس ـ مەلیلوف) نوسی : « بـروا نەکردن بە تورك و لەشـکرەکەی زور بـــە ئاشکرا لە ناو کوردەکانـ دا دەرکەوتوە (١) .

زیادکردنی سەرانەو باج بە هوی شــەرەوە وە شت بە زور زەوت کردن لەلایەن سەربازی تورکەوە وای لە کورد کرد کە پتر لە عوسـمانیەکان بیزار بیت ، کە (ئەستەمول) مەبەسـتەکانی یەزدان شێری زانی ، لە فەرمانرەوایی ناوچەکانی روژهـەلاتی تورکیا « فنیشی » کرد ، پاش ئەمە زورداری جەندرمە تورکەکان لە کوردستاندا پتر پەرەی سەند .

بە بیرو رای (لیخوتین) : « زورداری ، بی بەزەیی و درنـدەیی (پاشا) بوە هوی جولاندنی نەك هـەر تەنها کوردەکان ، بەلکو ئاسوریەکانیش کـە بویان ئاشکرا بوو فەرمانرەوایی (پاشا) تورکەکە ســـەخت ترە لە فەرمانرەوایی کوردەکە ، ئەوانیش جوولان » .

یەزدان شێر نارەزایی دانیشتوانی بە هەل زانی و داوای راپەرینی لە هاوکارەکانی کرد دژی تورك . ئەو ئالایەی هەلیگرتبو بە ناوی

---

(١) ئا . ح . م . ج : ب (٧) ، ژ (١) ، ف (٨٥٥) ل . (٨)

« نەهیشتنی دەسەلاتی عوسمانی لە ناوماندا » لە لایەن کوردەکانی (حەکاری) . (بوتان) ، (بۆکاتا) و ناوچەکانی تری کوردستانەوە پشتگیری کرا ، هەر وەها ئاسوری ئەرمەنیو کەلەکانی روژهەلاتی تورکیاش پشتیان گرت . یەککرتنی گەلە چەوساوەکانی ژیـــر دەست عوســمانی بوە هوی دەست خستنی خیرایی راپــەرینەکەی یەزدان شێر .

لە کوتایی سالی ١٨٥٤ دا یەزدان شێر بـە خویو (٢٠٠٠) سوارەوە هەلی کوتایە سەر (بتلیس) و داگیری کرد . کاربەدەستانی تورك لەوی بە (عەلی بەگ) ی قایمقامیشەوە لە ناو بران ، پاش ئەمە لەشـکرە سێ هەزار کەسیەکەی سولتانیان شـــکاندو بەرەو (موسل) کشان . کە لەو کاتـــەدا کارگەی توپ دروست کردنو زەخیرەیەکی باشی لی بوو ، کە یەزدان شێر ئەم شارەی گرت هیزی راپەرینەکەی پتر پەرەی سەند .

ناوچە لە دوای ناوچــە ئەکەوتنە ژیر دەست ســـەرکردەی راپەرینەکەوە . زوری پی نەچوو یەزدان شێر سەرکردەیی لەشکریکی (٣٠) هەزار کەسی ئەکرد . لە سەرەتای ١٨٥٥ دا یەزدان شێر پەلامـاری ناوچـەی (سیرت) ی دا . بو یارمـەتی لەشکری تورك لیرەدا « کەیغام پاشای » والی بەغدا هات بەلام بە هەردوکیان نەیان توانی بەرگەی لەشـکری یەزدان شێر بـگرنو ئەم شارەشی گرت ئەم سەرکەوتنە بو بە هوی فراوان بوونی

هەستانەکەو راپەرینی یەك لە دوای یەکی هوزە کوردەکانی تریش

ئەم راپەرینە کە بە ئاشکرا دژی کاربەدەستانی عوسمانی بوو لە وانەوە هەتا بەغدای گرتەوە .

شورشگیرەکان قەلاچویان خستە سوپاو کاربەدەستانی ناوچەی داگیرکراوەکانەوە . بە قسەی « ئەڤریانوف » تەنها سەرکردەی سوارەکان « ١٦ » یان لی کوژرا «١» .

لەشکری یەزدان شێر هەر لە پەرەسەندنا بوو هەتا گەیشتە شەست هەزار . وە بە قسەی هەندیك گەیشتە پتر لە سەد هەزار سەرباز . خاکیکی فراوان کەوتە ژیر دەسەلاتیەوە . ئەم راپەرینە لەشکری تورکی بە جوریك بی‌هیز کرد کە کاربەدەستانی ئیمپرا ـ توریەتی عوسمانی ناچار بوون لە ناوچەکانی « ئەلاشکێر » ، « ئەرزورۆم » . « ئوچ کیلیس » ، « بایەزید » و هەتا لە کارسیشەوە لەشکر بکیشنەوە بو لیدانی یەزدان شێر «٢» .

لەم ناوچەیەوە بو لەشکری رووس ئاسان بوو هیرش بیات ، بە تایبەتی کە زور جار یەزدان شێر هەولی پەیوەندی بەستنی دابوو لە گەل فەرماندەری لەشکری رووس داوای یارمەتی لی کرد کە

«١» ئەڤریانوف : کورد لە شەرەکانی رووسی لە گەل تورك و ئیراندا ، ل «١٤٠» .

«٢» م . ی . ئولیشیفسکی : شەری رووس و تورکی ١٨٥٣ — ١٨٥٤ لەو دیو قەفقاسەوە .

«پیکەوە گورز بدەن لە لەشـــکری تورك بە تایبەتی لە مەلبەنـــدە گرنگەکەیاندا کە ئەرزوروم».

بەلام لەم کاتەدا لەشکرە رووســـەکەی یەریڤان لە خاکی عوسمانی دەرچوو بو وەگەرابوەوە سەربازگاکانی خوی. بەم جورە راسپاردەکانی یەزدان شێر نەگەیشتنە جیگای خویان، هەر چەندە سەروکی کاربەدەستانی رووس لەو ناوچەیەدا لە سەرەتای کانونی دوهەمی «١٨٥٥» ەوە ئەیزانی کە لە کوردستاندا جموجول پەیدا بوە لە گەل ئەمەشدا هەلویستیکی ساردی گرت. ئەم هەلویستەشی بە هوی هاتنی زستان‌و نەبوونی رێی هاتو چوەوە گرتبو. لەم کاتەشدا سولتان توانی لەشکریکی گەورە تر بنێرێتە سەر لەشکری یەزدان شێر، هەر وەها ئیمپراتوریەتی بەریتانیش کەوتە یارمەتی‌دانی لەشکری تورك.

کاربەدەستانی ئینگلیز لەم کاتەدا گرنگێکی تەواویان ئەدا بە جولانەوەکانی کوردستان. داوا لە سەروکە سیاسیە ئینگلیزەکانی روژهەلاتی تورکیا کرا کە بە هەرچی جوریك بیت راپەرینی کوردەکان لە ناو بەرن، بو ئەمەش زێر کەوتە کار.

نوینەری کونسولی ئینگلیز لە موسل (راسام) دەستی کرد بە گفتوگو لە گەل یەزدان شێرو بەگە هـەرە گەورەکانی تـــردا کە سـەروکایەتی راپەرینەکەیان ئەکرد. (راسام) بە ناوی ناو بژی کردن لە نیوانی کوردو کاربەدەستانی ئەستەمولدا «چوار سەد توورەکە قرۆشی دا بە

یەزدان شێر (۱) » :
« ڕاسام » توانی ناکوکی بخاتە ناو ڕاپەریوەکانەوەو لە ئەنجامدا
چەند سەرەك هوزیك خویان لە جەنگ کیشایەوە . ئەو
ئینگلیزانەی لە ناوچەکانی کوری شەردا بوون یەکسەرو بە ئاشکرا
پلرمەتی لەشکری عوسمانیان ئەدا دژی کوردەکان . بەم جورە « ماك
کوهان » کە بە ریکەوت « بەویدا تێئەپەری » سەرکردەیی لەشکرە
توپچیەکەی تورکی کرد کە دژی سپێری کوردەکان ئەجەنگی «۲» .
لەم کاتەدا لەشکریکی گەورەی عوسمانی بەرەو کوردستان نیررا بوو .
بە هوی ئەو چەکە بی شومارەوە کە ئینگلیز دابووی بە تورك توانی
زور شارو ریگا بگریت و شورشگیرەکان بەرەو شاخەکان تەرە بکا .
یەزدان شێر کە لە قەلاکەی خویدا بو لە « حەسراگێل » ی ناوچە
شاخاویەکەی جزیرەدا چاوەڕێی توانەوەی بەفری سەر ریگاکان بوو
کە پەلاماری لەشکری تورك بدات . کە ئینگلیزەکان بەمەیان زانی
ویستیان تەگەرەی تی بدەن و کەوتنە گرتنی ریگەی ناپاکی . یەزدان
شێریان قایل کرد بو گفتو گو کردن لەگەل نوینەری سولتاندا بو
جی بەجی کردنی داخوازیەکانی هەر چەندە ئینگلیزەکانو کار بەدەستە
رەسمیە تورکەکان بەلینیان پی دا کە زیانی پی ناگەیەنن لە یەکیك لە

«۱» ئەفریانوف : کورد لە شەرەکانی رووس لە گەل تورك و ئێراندا
ل . « ۱۵۱ » .

«۲» ماك کوهان : لە ژیر سایەماندا . بەرگی یەك ل . « ۷۸ ـ ۷۹ » .

کوبونەوەکانیاندا بە دیل گیراو نیرزا بو ئەستەمول‌و لەوی بەند کرا «۱» .

کە سەروکی راپەرینەکە ئەما شورشگیرەکان بەرەو شاخەکان خویان کیشا . لە زوربەی ناوچەکانی کوردستاندا دووبارە ئیدارەی تورك دامەزرایەوەو راپەرینەکە کوژینرایەوە ، بەلام ئەو هویانەی کە ئەم راپەرینەی پەیدا کرد هەر مانەوە . (لیخۆتین) نوسی : « نارەزایی و کینە دژی تورکەکان لە پیشدا چون بوو هەر وا مایەوە . با یەزدان شێریش نەمابی بەلام لە هەموو کاتیکا لە جیگای ئەو بە دەها کەسی وا پەیدا ئەبی «۲» .

بو نەگبەتی‌و چارە رەشی لەو کاتەدا کە راپەرینەکە دا ئەمرکینرایەوە تازە نوینەری یەزدان شێر (ئاسلۆ) ی کورد گەیشتە لای فەرماندەری لەشکری رووس لە یەریڤان‌و پیشنیارەکانی یەزدان شێری پی‌راگەیاند کە لەشکری رووس هیرش بەریتە سەر موش‌و بتلیس بو یەککرتن لە گەل راپەریوەکاندا ، فەرماندەی لەشکری رووس لە زووەوە گویی خوی لەمە خەفاندبوو . هوی دوو دلی‌و هەلویستی [سلبی] کاربەدەستانی

«۱» ئیبراهیمی سەر قەشەی ئاسوری ئاشکرای کرد کە کونسولی ئینگلیز (بە فیلّ یەزدان شێری گرت) ــ [ئەڤریانۆڤ : کورد لە شەرەکانی رووس لە گەل تورك‌و ئیراندا ل . (۱۵۵) ، وە نامەی (ئیبراهیم) بو سەرەك جەنگی رووس لە ۳/مارتی ۱۸۵۵ دا .

«۲» لیخۆتین : رووس لە بەشی ئاسیای تورکیادا لە ۱۸٥٤ ـ ۱۸۵۵ دا ل . (٦۰) .

رووس له یارمەتیدانی راپەرینەکانی کوردا ناکوکی نیوانی سەرکردە جەنگییەکان بوو دەربارەی پەیوەندی لەگەڵیاندا «١» . فەرماندەری لەشکری یەریڤان (سوسلۆف) و سەرتیپی مەلبەندەکەی (لیخۆتین) کە زور کاری ئەکردە سەر ، هیچ حەزیان بە دوستایەتی سەروك هوزە کوردەکان نە ئەکرد . لەراستیدا (سوسلوف) و لیخۆتین تەگەرەیان ئەدا لە هەموو داواکاریەکی سەرکردەی گشتی کە داوای نزیك بوونەوەو ریکەوتنی بکردایە لەگەڵ کوردەکانی ئیمپراتوریەتی عوسمانیدا .

کە کاربەدەستانی روسیا کولونیل (بارتەلۆمی) یان ناردە لای (سوسلوف) بو دانانی ریکایەك کە کوردەکان بو لای خویان رابکیشن بەربەرچیەکی زوری درایەوەو کوسپ خرایە ریگای . (بارتەلۆمی) ئەم هەلویستەی وا لیك دایەوە کە سەرکردەکانی ئەم ناوچەیە چاوەریی نواندنی قارەمانیەتی بوون لە جەنگداو لە بەر ئەوە دوستایەتیان حەز لی نە ئەکرد . « هەموو کەسیك لە لەشکرەکەی (لیخۆتین) دا تاسووقی شەرە ! » لە دواییدا « بارتەلۆمی » بە ئاشکرا نووسی : « لیخۆتین حەز لە شەر ئەکات وە دوستایەتی بەستن لە گەڵ کوردەکاندا رەنگە ئەم ئاواتەی بخاتە گلەوە «٢»

«١» سەیری نامەکانی جەنەرال مایور سوسلوف فەرماندەری لەشکری پیادەی قەفقاس و کولونیل (کاونسان) بکە کە لە ١٨٥٥ دا بو یەکتریان ئەنارد

«٢» ئەڤریانۆڤ : کورد لە شەری رسیا لە گەڵ تورك و ئیراندا ل(٤٢-٤٣)

له ئه‌نجامی ئه‌م هه‌لویسته‌دا سه‌ر کرده‌ی له‌شـــکری قه‌فقاس نه‌یتوانی
وه‌ك ویستی دوستایه‌تی له‌گه‌ل پێشه‌وا کورده‌کان‌دا په‌یدا بکات .
له ١٨٥٥ دا کولۆنیل [خریشـــانیتسکی] به‌خوی و لقه‌که‌یه‌وه به
رووباری فوراتدا به‌ره‌و خوار نیرا که ناوچه کورده‌کانی ناوچـــه‌ی
« ئه‌لاداغ » و گۆمی (وان) بگرێت ، که‌له‌شکری تورك نه یتوانی
رێی لی بگرێ [مه‌لایه زگورد) و دێی (پا تنۆس) ی گرت ٠
ســـه‌ری له کورده کوچـه‌ره‌کانی [سـپیکی] و [حه‌یده‌رنالی) دا
گفتوگوی له‌گه‌ل ئه‌و سه‌روك هوزا نه‌دا کرد که هیشتا له شـــه‌رردا
به‌شداریان نه‌کردبوو ٠
له‌نـامه (ره‌سمیه‌کان‌دا] ئه‌م گه‌ڕانه‌ی خریشا نیتسکی وه‌ك کۆ
کردنه‌وه‌ی زانیاری ناونرابوو . وه به کاریکی سیاسی دائه‌نرا ده‌ر ـــ
باره‌ی کورده‌کان ٠ به‌مه قه‌رمانده‌ی له‌شکری رووس ئه‌ی‌ویست سه‌روك
هوزه کورده‌کان ڕابهێنیت به‌هاتـنی له‌شکری رووس بو نـاو هوزه ـــ
کا نیان که هیشتا دژی له‌شکری رووس نه‌جوولا بوون ٠ ئه‌م خوپیشان
دانه جه‌نگی و سیاسیه کاری خوی له‌ناو کورده‌کان‌دا کرد ٠ [خریشا ـ
نیتسکی] گفتوگوی له‌گه‌ل زور له سه‌روك هۆزه کورده‌کانو [مـار ـ
شه‌مه‌وون]ی سه‌رۆکی نه‌ستووریه‌کاندا کرد .
ئه‌م کارانه‌ی خریشا نیتسکی ئه‌توانرا بکرینه به‌ردی بناغه‌ی دوستایه‌تی
پـاشه روژی دانیشتوانی کوردســـتان ئه‌گه‌ر هه‌لویسته کویرانه که‌ی
(سوسلوف) و (لیخۆتین) نه‌بوایه ٠

کاز بە دەستا نی عوسمانی گرنکیەکی تەواویان دا بە گەڕانەوەی [خریشا نیتسکی] • وایان لیك دایەوە کە مەبەستی دوستایەتی لە گەل « عمرئاغا » ی برای یەزدان شیردایە کە پاش گرتنی براکەی بەچەند هەزار سواریکەوە هەر لەشەڕدا ما بووەوە لە ناوچە شاخاویەکازدا دژی تورك •

حوکومەتی عوسمانی لەوە ئەترسا کە دووبارە بە یارمەتی [رووس] رابەرینە کە بە سەروکایەتی عمر ئاغا پەرە بسەنیتەوە ، بەتایبەنی کە دەنگیك بلاوبووەوە گوایا لە ئەنجامي گەرانەکەی « خریشا نیتسکی» بە گوندە کوردەکان دا [١٥٠٠] کورد خویان بو کردوە بە سەرباز «١» •

کار بە دەستانی رووسیا زور گوێیان نەدایە ئەو هەلە چاکەیخریشا نیتسکي دەستی خستبوون . لەمەشدا راستەو خۆ لیخۆتین و سوسلو ف گوناهبار بوون .

لە سەرەتای تشرینی دووهەمدا لەشکری [کەرنیتسکی] لە لایەن سوسلۆفەوە نیرا و (ئیلیاندرا) ی ناوچەی گۆمی وان و چەندگوندیکی کوردی دا گیر کرد «٢» . ئەمەش کاریکی زور خراپی کردە سەر ئەو

«١» ن • ن • مورافیوف : شەڕ لەو دیو ئەفقاسدا لە ١٨٥٥ دا ، ل «٢٢٣» ب • «١» •

«٢» لیخۆتین : رووس لە بەشی ئاسیای تورکیادا لە ١٨٥٤ ـ ١٨٥٥ دا ل (٣٩٤ــ٣٩٧) .

دوستایەتیەی کە لە نیوانی لەشـــکری رووس لە روژهەلاتی‌تورکیاو
موزە کوردەکان‌دا پەیدا بوو بوو . هەلویستە ناراستە کانی لیخۆ تـین و
(سوسلرف) کەرینیتسکی بوونە هوی کز کردنی ئەو پەیوە ندیە باشەی
لە نیوان رووس‌و دانیشتوانی کوردستان‌دا پەیدا بوو بوو . زور لە کار
بەدەستانی لەشکری رووس لە قەفقاس رەخنەیان لەم هـەلویســـتە
نـارەوایە گرت .
هەر چەندە فەرماندەی لەشکرەکە [ن . ن . موراڤیوف] کردەوەکەی
(کەرنیتسکی) بەراست زانی ، بەلام لەگەل ئەوەشدا هیشـــتەوەی
دوستایەتی لەگەل کوردەکانی رووسیـا . وە بەتایبەتی ئەو کوردانـەی
لە سوپای رووسدا بوون بە پیویست دانا «١» بو گیرانەوەی پەیوە ندی
دوستایەتی لەگەل کوردەکانی ژێـر دەستەی روسدا بەپیی فەرمانی
(موراڤیوف) لوریس ـــ مەلیکوف یاسایەکی تایبەتی دانا بوفەرمـان
رەوایی کردنی کوردەکانی (کورتین) . لەویدا ووتی کە سـەر
کەوتـنی تورك لە سەرەتای شەردا بەهوی ئەوەوە بوو کە توا نیان
بەبەلێن و خەلات کردن وا لە سوارە کوردەکان بکەن پەلاماری خاکـی
روسیا بدەن ، بەلام ئەو ســـەر کەوتنانـەی تورك زوریی نەئەخایاند
چونکە بیری دوژمنایەتی لەگەل تورکدا لە دەمیکەوە لە میشکی زوربەی
کوردا چەسپ بوو بوو ، کە ئەمەش لە پاشە روژدا بوە هوی ئەوەی کە

«١» ئەڤریانوف : کورد لە شەرری روســـیا لەگەل تورك و
ئیران‌دا ؛ ل [٥٦] .

نه ك هه‌ر [ئیجباری] نه‌ده‌ن ، به‌لکو دژی ئیمپراتوریه‌تی عوسمانی له کوردستان‌دا چه‌کدارانه راپه‌رن .

[لوریس — مه‌لیکوف] گرنگیه‌کی ته‌واوی سیاسی دا به‌بوونی دوو لق سه‌ربازی کورد له شه‌ردا دژی تورك . پیشنیاری کرد که‌ئیداره‌یه‌کی تایبه‌تی وا له ناو کورده‌کان‌دا دابنرێت که بتوانرێت له کاتی (هاتنی خه‌لکی تردا به‌په‌له فراوان بکرێت .) به پیی « یاساکه » سه‌روکی ئه‌م ئیداره‌یه ئه‌بێ فه‌رمانده‌ریکی رووسی وابێ که زبانه‌کانی ئه‌م ناوچه‌یه بزانرێت و دوو که‌سیش له خانه‌دانه‌کانی « کورتین» بینه یارمه‌تی — ده‌ری (لوریس — مه‌لیکوف) پێشـنیاری کرد که « جه‌عفه‌ر ئاغا » دابنریت بو ئیداره کردنی کورده‌کانی (سورمالی)و (شارو) ، وه ئه‌حمه‌د ئاغا بو [کارس] و سه‌ردار ئاباد] .

بو هه‌ر رێکخراویك له‌م ریخراوه کوردیانه ئه‌بوایـه سه‌ر و کیك دابنرایه ، وه‌له کاتی ناکوکی په‌یدا بووندا له‌سه‌ر له‌وه‌رگا ، برریاردرا که سنوور بو له‌وه‌رگای زســتانه و هاوینه دابنرێ ، هه‌ر وه‌ها دادگایه‌ك له کاتی په‌یدا بوونی هه‌رادا بو (حه‌ل) کردنی رچه به‌پیی نه‌ریت و عاداتی کوردان رێك بخرێت . له کاتی ناکوکی نیوان کورد و نه‌ته‌وه‌کانی تردا کاره‌که بخریته به‌رده‌ســت کار به ده ستانی هه‌ردوولا ، وه رچه‌ی ئایینی و شه‌رعی » بدریته ده‌ست ئه‌و قازی یه‌ی دانیشتوان هه‌لی ئه‌بژێرن و میری مووچه‌ی ئه‌داتێ .

به‌ندی ئۆهه‌می « یاسا » که‌ی (مه‌لیـکوف) له مانه گرنگتر بوو ؛

به پێی ئەم بەندە سەروکایەتی هوز بە وەراسەت ئەهانە خوارەوەو ئەو مافانە ئەدرا بە سەروکەکان کە باو ، وباپیریان هەیان بوو بەو مەرجەی ئەو درندەییە لە سزادانددا نەمێنێت کە لەکاتی خویدا لە فەرمان رەوایی تورك و ئێران‌دا باو بوو «١» .

لە سەندنی باجیشدا کوردەکان لەگەڵ نەتەوەکانی تری کوردستان‌دا یەکسان کران .

بەم جورە رووسەکان لە دانانی « یاسای ئیدارە کردنی کوردان » دا بە پێی نەریت و جوری ژیانی کوردەکان جوولانەوە ، لە هەمان‌کاتیشدا ویستیان بە دانانی چەند سەروکیك یەکسەر لەلایەن حوکومەتەوە دەسەلاتیان کەم بکەنەوە و وا هەست بکەن کە بەستراون بەحوکومەتەوەو ئەو پایەیەی پێی گەیشتوون لە چاوی ئەوانی بناسن •

بەلام ئەم (یاسایە) کە سەر لەشکری قەفقاس برریاري لەسەر دا کاری پێ نەکرا .

لە ٢٥/ی تشرینی دووهەمی ١٨٥٥دا لەشکرە تورکەکەی شاری « کارس » خوی دا بە دەستەوە .

لە باتی تورکیا [ولیامز] ی نوینەری شاژنی ئینگلیز لەلەشکری (ئەنا دۆڵ) دا کە لە « کومیتەی سنوور » و پاراستنی کارسدا بەشدار بوو بوو [وەسیقە] ی بە دەستەوە دانی شارو قەلای [کارس]ی مۆر کرد •

لەگەڵ [وایامز] دا لە کارس کولونیلی ئەندازیار « لیك » ، کە پیتان

(ئیزدبل] و (تۆمسۆن) ، دکتور « ســـیندئیک » ، (چەرجل) ی دیپلوماســـی و چەند پیاوی گەورەی ئینگلیزی تریش هەبوو . پاش ئەمە زوری پێ نەچوو جەنگ کوتایی هات .

ئەو « پاسایە »ی دانرابوو کەلکیکی ئەوتوی نەبوو بو ئەو ژمارە کوردە کەمەی کەلەژێر دەسەلاتی رووسیادا بوون ، وە بو کـوردەکانی تریش « نەهاتە دی » .

لە کا تی شەرەکانی « قرم » دا دووبارە کوردەکان ناڕەزایی خویـــان بەرامبەر بە تورك پیشان دا ، دیار بوو کە نەیان ئەویست جاریکی تر لە ژیر ســایەی ئەوان‌دا بمێننەوە و شەریان بوبکەن . هەر وەها ویستیشیان بێ هیز بوونی عوسمانی بکەن بەهەل بو پچڕاندنی ـەر بەخویی خویان .

کار بە دەستانی رووسیا . هەر چەندە هەلیکی باشیان بوهەل کـەوتبوو نەیان توانی کەلك لە ناڕەزایی کـورد دژی تورك وەر بگرن . نابێ ئەوەشمان لە بـیر بچێت کە سەرکردایەتی لەشکری قەفقـاس دەوریکی ئەوتوی نەبوو لەسەر خستنی پیلانەکانی سەرکردایەتی لەشکری رووسیا دا ، چونکە سەخت ترین باری جەنگ لەسەر نیمچە دورگەی قرم و بەرەی « دونا ی » بوو پەیدا بوو بوو .

له نیوانی دوو شەردا

(١٨٦٠ ــ ١٨٧٠)

له کوتایی سەدەی نوزدەهەمدا باری ئابوری تورکیاو ئێران ، وە هەر وەها وولاتە داگیرکەرەکانی تری روژهەلات بەرەو کزی ئەچوو . ئەمەش بەهوی پەرەسەندنی دەرەبەگایەتی ناوخوی وولات‌و دەسەلات پەیداکردنی سیاسی‌و بازرگانی وولاتە کەپیتالیستەکانەوە بوو . پاش مورکردنی پەیمانی ئاشتی [پاریس] له ١٨٥٦ دا کاربەدەستانی ئینگلیز ویستیان ئەمە بە هەل بزانن‌و ریگایەکی وا بکەنەوە کە ئینگلتەرە بیەستیت بە هیندستانەوەو بە ناو سوریا ، کوردستان‌و میسوپوتامی ئێراندا بروات .

(چێسنی) سەروکایەتی ئەو کومەلەی کرد کە دروست بوو بو کوکردنەوەی زانیاری دەربارەی دروستکردنی ئەم ریگایە (١) له ئەنجامی پشکنینیکی ووردا (چێسنی) بوی‌دەرکەوت کە ئەتوانریت هێلە ئاسنینەکە دریژ بکریتەوە ، بەلام [لوی ناپلیون] ی ئیمپراتوری فەوەنسا دژی ئەم پیشنیارە وەستا ، چونکە ئەو ریگایە بە سووریەدا ئەرویشت کە فەرەنسا چاوی تی بریبوو

---

(١) بو شارەزایی له کارەکانی (چێسنی) سەیری پەراوی : (ژیانی جەنارال چێسنی بکە (لەلەندەن له ١٨٨٥دا بە پینوسی ژن‌و کچەکەی چاپ کرا ل . (١٩٦ــ١٩٧) .

هەر چەندە چێسني لە ١٨٦٣دا (إمتياز) ی دروست کردنی ئەم ریکایەی لە سولتان وەرکرت لەکەڵ ئەوەشدا حوکومەتی ئینگلیز نەیویست پەیوەندی لەکەڵ فەرەنسەدا لەوە پتر بئا ـــ ڵۆزێنێ کەبە هوی شەرری قرمەوە تیك چوو بوو ، لەبەر ئەوە ئەم پروژەیەی وەستان ، دیاریشە بی پشتگیری ئینگلیز چێسني نەیتوانی هیچ بکات .

هویەکی تریش لەلایەن حوکومەتی ئینگلیزەوە بوگرتنی ئەم هەلویستە ئەوە بوو کە ئینگلتەرە تورکیای بە پەیمانیکی بازرگانی وا بەستبوەوە کە کەلکیکي باشی بوخوی تیا هەبوو . لەکاتیکدا کە لە سالی ٨٤٧ دا بایی (٥٣١) هەزار پاوەنی ئەستەرلینی کەلو پەلی ئینگلیزی نێردرابوو بو بازاری تورکیا ، لە ١٨٥٣دا کەیشتە (٢/٥) ملیون پاوەن ، وە لە ١٨٦٠دا گەیشتە «٥/٢» ملیون ولە ١٨٦٤دا [٧/٥] ملیونوەلە ١٨٦٩دا کەیشتە«٨» ملیون پاوەنی ئەستەرلینی «٢» .

خراپی باری ئابووری ئیمپراتوریەتی عوسمانی پتر کاری کردە سەر کوردەکان لە ناوچەی (مەرکەوەر) ی سەر سنووری نزیك

---

(١) تەنها لە ١٨٧١دا ئەنجوومەنی کشتی پەرلەمانی ئینگلیزی برریاری لەسەر پروژەکەدا ، بەلام لەمە پتر سەر نەکەوت ، چوونکە کە لەوکاتەدا قەنالی (سویس) کرایەوە ئیتر ئینگلیزیش بەو ریکایە نەما .

«٢» ج ٠ ل . فارلی : تورکیای نوێ ، ل . (١٤٩)

کومی (وورمێ) .

(محەمەد شای قاجار) ـ ١٨٣٦ ـ ١٨٤٨ ـ فەرمان رەوا یـی ئەم ناوچەیەیدا بە یەکیك لە هەرە بەهێز ترین سـەروکـە ئاینیە کوردەکان : شیخ تەها ، کە لە وەچەی خالیدی برازای (محەمەد بوو ، وە دانیشتوان باجیان ئەدایە ، هەر وەها :اش خوشی بـە شیخ عبداللەی کوری وجی‌نیشنی ، لە کا نوونی یەکـەمی١٨٧٢دا حاجی یوسف خانی سەر داری وورمێ و خوی داوای لەدانیشتوان مەرگەوەر کرد کە بەپەلە باج بدەن بە خەزینەی ئیران .ئەوان ئەمەیان رەت کردەوە و ووتیان کە ئەوەی پیویست بوە ناردووـ یـانە بو شیخ [عبیداللە] . ئەوسا کار بەدەستانی ئیران بریاریان‌دا بە زوری هیزی چەك باجیان لێ بسەنن .

جاحی یوسف خان لەشکری ناردە سەر مەرگـەوەر ، ســـەر بازەکان کەوتنە سوتاندنی گوند و مالی کوردەکان و مالاتەکانیـان تالان کردن . کە شیخ‌عبیداللە بەمەی زانی سورەکانی ناردە سەر و شەریکی قورسی لەگەل لەشکری میریدا رووی‌دا کەلە ئەنجا ـ میدا ژمارەیەکی زور لە هەردوولا کوژران «١» .

(شیخ‌عبیداللە) کە زانی مەرگەوەر لەناوبرا داوای لە سولتانی

---

١ ئا . ح . م . ج : ب . «٥» ، ژ . [١] ، ف «٢»،ل[٤٢ـ٤٣]
راپورتی کونسولی روس لە تەوێز بو بالویزی روسی لەتاران ٦/ی کانونی دووهەم ١٨٧٣ .

تورك كرد كه يارمه‌تی بدات ، وه هه‌ره شه‌شی لی كرد كه ئه‌گه‌ر يارمه‌تی نه‌دا دژی ئيران وا راپه‌رينيكی تيكرايی كوردان به‌ر پـا ئه‌كات . سه‌ر كونسولی روسی له ئازربايجانی خواروو لـه‌م روه‌وه ووتی : (ئه‌م هه‌ره‌شه‌يه‌ی عبيدالله كاريكی گه‌وره‌ی كرده سـه‌ر تورك ، چونكه ئه‌يان زانی كه عبيـدالله هه‌ستـ ـیَ ئيتر جله‌وی نا گيريته‌وه (١) .

والی ئه‌رزوروم داوای له كونسولكه‌ی تورك له تاران كرد كـه هه‌موو ته‌قه‌لايه‌ك بـــده‌ن بو رازی كردنی عبيدالله لـه‌لايه‌ن ئيرانيه كا نه‌وه .

پشت گرتنی شيخ عبيدالله له‌لايه‌ن توركه‌وه دوو هـوی هـه‌بوو : هوی يه‌كه‌ميان ، ئه‌سته‌مول نه‌يتوانی چاو له هيزو ده‌سه‌لاتی شيخ عبيدالله بنووقينيت . ئه‌و لای دانيشتوانی ناوچه‌كانی ده‌وروپشـتی پايه‌يه‌كی (پيروز) ی هه‌بوو ، هه‌روه‌ها لای پياوماقوو لانـی ئه‌سته‌موليش جيگای به‌نرخ بوو ، به‌راده‌يه‌ك وه‌ك [نوڤيكوف] ی كونسولی روسيا له توركيا ئه‌لێ كه عبيدالله له‌ڕێی حه‌جه‌وه چوو بو ئه‌سته‌مول زور له وه‌زيره‌كان هاتن به پيريه‌وه و كوڕنوشيان بو بردو ده‌ستيان ماچ كرد .

هوی دوه‌هه‌م . توركيا ويســـتی پاش تيك چوونی په‌يوه‌ندی تورك وئيران به هوی چه‌ند رچه‌يه‌كی سه‌ر سنووره‌وه كه لـه‌كـلـه

(١) سه‌رچاوه‌ی پيشوو ، ل . «٤٣» .

سەروك كوردەكان وەربگریت بوپاڵە پەستو كردنە سەرئیران •
ئیران نەك هەر ناوبژی كردنی توركیای نەویـت كە(مالی تالان
كراو بگیریتەوە بو شیخ عبیدالله) — هەر چەندەش گەلی كورد ـ
ستان بوسە حالی باشتر نەئەبوو ـ بەلكو بەپیچەوانەوە پـتر كەوتە
تالان كردنی ناوچە كوردیـەكان .

باری كوردی توركیا لە باری كوردی ئیران هیچ باشتر نـەبوو
زوربەی چینەكانی گەل لەسێ لاوە ئەچەوسینراوە : كاربەدەستانی
«خویان» ، دەرەبەگە توركەكان و ئیمپریالیستە بیگانەكان . پـاشـا
كانی تورك باجی چەند سالیكیان پیشەكیوەر ئەگرت .

لەترسی سووتاندن و تالان كردنی گوندە كوردەكان دانیشتوان
هەولیان ئەدا بەهەرچی جوریك بیت باجیان بوكــو بكەنەوە و
بیان دەنی •

تەنها كردەوەی كار بەدەستانی عوسمانی بوو كەوای لەهەندیك
لەكوردە كوچەرەكان كرد ، بو وینە لە ناوچـەی « وان »دا ـوەك
كونسولی رو، لە ئەرزورۆم نووسی — [جار جارە پـەلا ماری
دانیشتوان بدەن وتالانیان بكەن وشان بە شانی توركەكانشت بدزن »
لەپاش ئەمە كونسول نووسی : (كار بەدەستانی تورك بـەرەسمی
پاریزگاری گاورو كوردە نیشتەجیكانیان ئەكرد و ئەوانیش بەپیێی
یاسا باجی خویان ئەدا . ئەگەر كار بەدەســتان ئە وەندە داوای
پارەیان نەكردایە كوردەكانیش كەمـتر ، وەیان هەر هیـچ دزیان

نەئـكرد «١» ٠

هەر وەها كار بەدەستانی توركیا ئیشیشـــیان بە كوردەكان ئەكرد ، بەتایبەتی لە دروست كردنی رێگاو باندا كەراستەو خـو بو لەشـكری تورك رێی خوش ئەكرد بو كوژاندنەوەی جوولانەوە نەتەوەییەكانی گەلی كورد . بەم جورە تـورك كوردەكانـی ناوچە شـــا خاویەكەی (دەرسیم) ی ناچار كرد كەئیش لەو ریگایەدا بكەن كەلە ئەرزنجـان دروست ئەكرا بو دبار بەكر «٢»

كەمترین سكالا كردن زور بەدرندانە وەرام ئەدرایەوە ، بو وینە، زور جار قایمقامی ناوچەكە كەمافی كوشتنی خەلكی نەبوو كوردەكانی ژێر دەنتی [بو تەمێ كردن] لەژێر دارا ئەكوشت «٣» .

كار بەدەستانی تورك بـێ ئەوەی گوێ بدەنە هەژاری و بێدەرامەتـی دانیشتوانی كوردســـتان بە هەموو جورێك ئەیان گوشین و پارەیان لێ ئەسەندن سەر كونسولی رووسیا لە ئەرزوروم « ن . ئەبیرمیللەر»لەشوباتی سالی ١٨٧٦دا بو « پیتەر بورگی » نووسی كە كار بەدەستانی عوسمانی پارەو باجیان لە دانیشتوە كوردەكان و گەلانیتری روژهـــەتی توركیا ئەسیەتد بەهوی هەلگیرسانی شەرەوە لە بەلقان . لەدواییدا سـەر كونسول نووسی : هەمور روژێك بە تەلەگرافی رەق داوای ناردنی پارە لەحەلكەكە

«١» ئـا ٠ س . ر : ب . «٣٠» ، ژ «٥١٧» ، ف٠ «٧٣٢»،ل٠(٤٠)

«٢» سەر چاوەی پێشو : ل ٠ «٤١»

«٣» و٠م٠ رامزای : دەربارەی گەشتیكی دوانزە سالی لە توركیا .

ئەکەن . باجی سالانەی ناوچەی ئەرزوروم . « ۸۰۰ــ۹۰۰ » هەزار لیرە ئەبیت کە لەمە تە نها ۲۵ ٪ ی خەرج ئەکرێ بو پیویستی ناو چەکە پار «۸۰۰» هەزار لیرە نیرا بو ئەستەمول و هیشتا تیر نەخورە هەرداوای هی‌تر ئەکات ، بەمەدا بومان دەرئەکەویت ژیانی ئیرە چەند پر ناسورە و بوچی خەلك نارازین «۱» .

دانیشتوان ئیکجار بەگرتنی ئیجباری بولەشکری عوسماتی بیزار بوبون لە زورناوچەی کوردستانی تورکیادا دانیشتوان ئیجباری و باجی‌زیادەیان ئەدا . ئەم نارەزایی کـوردانە گەیشـــتە رادەی دوژمنایەتی لەگەل حوکومەت‌دا . هەمان « ئەبـیر میللەر » دەربارەی جەوجولی کوردەکانی « موتەکین » و « خێوم » دوا . لە زوربەی ناوچەکان‌دا فەرمان ڕەواکان کە لەهەمان هوز بوون و لەلایـەن حوکومەتـەوە دانرابوون زور دڕندانە هەژاری‌و پەریشانیان بـلاو ئەکردەوە ، بەتایبەتی لەناوچە ســـەختەکەی دەرسیمدا کار لە تەقینەوەدا بوو .

کار بەدەستانی تورك ویستیان ناوچەی دەرسیم . کە شاخەکانی لەتورکی پاراستبوو ، بەهەلخەلەتاندنی سەروکە دەرەبەگەکانی وە بەتایبەتی«گێولابی بەگ » ی قایمقام بەتەواوی بخەنە ژیر رکیفی خـــویانەوە «۲» بەلام

«۱» ئـا ٠ س ٠ د ٠ ر : ب ٠ «۳۰» ، ژ ٠ « ۵۱۷» ،ف٠ «۷۹۱» ، ل : ۲ ، ۳ » .

«۲» ئەفر نویانوف : کورد لە شەڕی رووســـیادا لە تورك و ئیران دا ،ل ٠ «۷۱» .

کوردەکان پەلاماری دەرەبەگ و پیاوانی حوکومەتیشیان دا کەخەریکی باج و سەرانە کۆ کردنـەوە بوون .

« ئەڤریانوف » نووسی : [ئەو بەگانەی بوبونە پیاوی تورك هـەر کە دەستیان ئەکرد بە بەجی هینانی فەرمانەکانی ئەستەموڵ یەکسەر لەبەر چاوی کوردەکانی ژێر دەستیان ئەکەوتن و زور جار ئەکوژران . بۆ وینە لە ١٨٧٥دا کوردەکان [گێولا بـی] بەگی قایمقام و پتر لە (٣٠) خزمیان کوشت [١] .

لە ١٨٧٥دا لە دەرسیم چەند دەرەبەگیك کوژران کە ویستیان فەرمانی سولتان بەجی بهینن «٢» .

کە کار بەدەستانی ئەستەموڵ زانیان ناتوانن بەمە جولانەوەی دەرسیم دامرکینەوە وایان دەرخست کە گوایە کوشتنی موچە خورە تـورکەکان لەلایەن کوردەکانەوە « کاریکی ناوخوبی کوردەکانە » «٣» .

ئەستەموڵ بو کوژانەوەی هەمو راپەرینیك لە کوردستاندا [ئیسماعیل - حەقی پاشا]ی والی کوردستانی تەرخان ئەکرد . هەر ئەو بوو کـە لـە جولانەوەکانی بۆتان ، جەزیرە و هەکاری دا درندانە . قەلاچوی خەلکی کرد کەلە ئەنجامدا زوربەی دانیشتوان ناچار ئەبوون لەشـاخەکاندا خویان بشارنەوە .

«١» هەمان سەر چاوەی پێشو : ل . «١٦٠»

«٢» سەر چاوەی پیشو : ل . [٧٢] .

«٣» سەر چاوەی پێشو : ل . «٨١»

چارە رەشی چینە کانی کوردستان هەر ئەوە نەبوو کە بوبوون بە دار دەستی دەرەبەگەکانی کورد و ئیران . بەلکو هیی ئینگلتراش بوون کە ئەیویست خوی لە روژهەلانی نزیك و ناوەراستدا بچەسپێنی .

ئەمە بەئاشکرا لە کاروباری کومیتەی « ریکخستنی سنووری تورکیاو ئیران » دا دەرکەوت کەلە پاش شەرری قرم هەل دایەوە . لە ١٨٦٥ دا ئەم کومیتەیە لە دانانی سنوور بوەوە و ئەو زەویانەی زیك خست کەتورك و ئیران لەسەری ناریك بوون . پاش ماوەیەك لە چاپخانەکانی ئینگلترە و رووسیادا نەخشەیەکیان ئا مادە کرد بو ریخستنی تەواوی (٢٠—٣٠) میلی سەر سنوور . ئەم نەخشەیە کە بەپیوانەی یەك گرێ بو یەك میلی جوگرافی بوو ناو نرا نەخشەی « چون یەك » .

(چون یەك) خرایە بەر دەست حوکومەتە پەیوەندا رەکان بوبریار لە سەر دانی . لەسەر داوا کردنی ولاتە مەزنەکان لە ١٨٦٩دا لەلایەن تورکیا و ئیرانەوە پەیمانیك مور کرا کە دوخی سنووری ئیستا چونە هەتا بە تەواوی ریك ئەخرێ هەز بەو جورە بمینیتەوە «١» . سولتانی عوسمانی ئەی‌ویست هەمیشە تەگەرە بخاتە رێخستنی تەواوی سنورەوە . بەلام پاش گیرمەو کیشەیەکی زور کار بەدەستانی تورکیا قایل بوون کە کومیتەیەکی تازەی جیهانی بچیتە ئەو ناوچانەی سەر سنوور کە لە سەری نارێکن . لەم کومیتەیەدا بیجگە لە تورکیا و ئیران [کە میل] ی کونسولی ئینگلیز لە بەغدا « زیلینوی » ی نوینەری

«١» کارزۆن : ئیران و مەسەلەی فارس ،ل٠[٥٦٩]

جه نگی [١] رووسیا له ئه‌سته‌مول به‌شدار بوون .
ئه‌م کومیته‌یه جیاوازی له‌وه‌ی پیشـــو ئه‌وه‌بوو که له‌مه‌یان‌دا ئینگلته‌را پشتی هه‌موو پیشنیارو بیانوویه‌کی تورکیای ئه‌گرت . ئه‌مه‌ش بو ئه‌وه‌بو که درز بخاته په‌یوه‌ندی نیوانی تور کیـــا و ئیران که کونـه دوژمن بوون .
پشتگیری ئینگلته‌را بو تورکیا هه‌ر له سنووریکی دیپلوماسی‌وگورینه‌وه‌ی نامه له‌نیوان له نده‌ن و پـیته‌ر بورگ و له نا کوکی ســـه‌ر سنوور دوان‌دا نه‌بوو به‌لکو یارمه‌تیه‌کی [ماددی] یش ئه‌درا به تورکـیا . ئه‌مه له کاتیکدا که‌نوینه‌رانی ئینگلیز وایان پیشـــان ئه‌دا که ئه‌یانه‌وێ ئاژاوه‌کانی نیوان تورکیا و ئیران نه‌هیلن .
له‌شکری سولتان به چه‌کی ئینگلیزی پڕ چه ك کرا ، زه‌خیره‌و جبه‌خانه‌ی درایه ، ئه‌فسه‌ره ئینگلیزه‌کان مه‌شقیان به سه‌ربازی تورك ئه‌کرد زوریشیان راسته‌و خو ســه‌ر کردایه‌تی له‌شکریان ئه‌کرد ، به‌تایبه‌تی هی ئه‌و به‌شانه‌ی که به‌کویرایی چاوی دوژمن دا گیر کرابوون و هیشتا لـه گه‌ل ئیران‌دا له‌سه‌ری ریك نه‌که‌وتبوون .
ئه‌م جوره سیاسه‌ته له شوینه‌کانی تریشدا به‌کار ئه‌هینرا . بو وینه له‌ناوچه‌ی [کوتۆر] دا که بو بوه به‌ردی بناغه‌ی نا کوکی « کومیته‌ی سه‌ر — سنوور» ، که تورکیا له ١٨٤٨دا به ناره‌وا ئه‌م ناو چه‌یه‌ی داگـیرکرد ،

---

(١) مه‌به‌ست له [نوینه‌ری جه‌نگی] ئه‌وسای به‌شی جه‌نگی بالویزخانه کانی رووسیا بوو له وولاتانی تردا .

هەرچەندە پاش کوژاندنەوەی ئاژاوە تیایدا لەشکرەکەی کیشاوەوە لەگەل ئەوەشدا هەر بەمالی خوی دائەنا بێ ئەوەی گوێ بداتە [هەرا هەرای] ئیران و وولاتەکانی تر .

کە لە پاش شەری قرم دووبارە [کومیتەی سەر سنوور] لە١٨٦٢دا کەوتەوە کار ، کار بەدەستانی عوسمانی بازوویان لی هەلمالی و دووبارە ناوچەی « کوتوریان » دا گیر کردەوە لەژێر سەرکردایەتی مایوری ئینگلیزی [فریدریك میلینکین] دا کە لەلەشکری عوسمانیدا لەژیر ناوی عوسمان سەیف بەگ ا ئیشی ئەکرد . وەك میلینکین لە یادداشتەکەیدا نووسی : (هوی ئەم داگیر کردنە هیشتنەوەی ئەم ناوچە گرنگەی سەر سنووری تورکیاو ئیران بولەژیر دەسەلاتی تورکیادا لە کاتی تیك چوونی پەیوەندی لەنیوان ئەم ولاتانەدا ، دیارە ئەم داگیر کردنە پەیوەندی نیوان تورکیا و ئیرانی تیكدا ، بەمەش ئاواتی ئینگلیزەکان هاتە دی کەبەقسە ئەیانویست ناکوکی نیوان تورکیا و ئیران نەهیلن ولەراستیدا هەولیان ئەدا تیژتری بکەن بو ئەوەی بەهویەوە بتوانن دەس بکیشنە کاروباری ناوخوی ولاتانی روژ هەلاتەوە ودەسەلاتیان بەسەرا بکیشن .

بێ گومان روسیای قەیسەریش زور گوێی نەئەدایە چاکەی گەلانی ئاسیا . نوینەرانی ئەویش هەر وەك ئینگلیزەکان کومیتەی سەر سنووریان بە هەل ئەزانی بو کوکردنەوەی زانیاری دەربارەی ئەم ولاتانە،لە کوبوونەوەکانی کومیتەدا روسیاپشتی نوینەرانی ئیرانی ئەگرت بودەست

خستنی داوا کاریەکانی ، ئەمەشی بو هینانەدی ئاواتەکانی خوی ئەکرد لـە روژ هەلاتدا .

نوینەرانی کومیتەکە لە هەموو شتیکک کـەمتر گویّ یان ئەدایە چاکە و داخوازی گەلانی ئیمپراتوریەتی عوسمانیو ئیران وە تایبەتی گـویّ یان نەئەدایە کوردەکان .

هەر دوو ریکەوتنەکانی ئەرزورۆم [۱۸۲۳ ، ۱۸٤۷] بە هیچ جوریك گویّیان نەدایە داخوازی و پیویسـتی هوزە کوردە کان کـە زور بەی دانیشتوانی سەر سنووری ئیران و تورکیا بوون . ئەو بەندی ریکەوتنەی کە برریاری دا بوو هوزە کوچەرە کـوردەکان لەلایەك جیگیر بینو بیکەنە وولاتی خویان جیبەجی نەکراوگەرمیان و کویستانی خویان هەر ئەکرد . کوردەکان نەیان ئەویست واز لەو رەوشت و خووە بهینن کە سەدەهای سا لە لەباووباپیریانەوە بویان مابووەوە ،وە نەشیان ئەویست بـە هیچ لایەکەوە خویان ببەستنەوە زور جاریش بەم هویەوە ناچار ئەبوون دەست بدەنە چەك .

دەربارەی باری کوردستان پاش ریکەوتنی سنوور جوگرافیاناسی بە ناو بانگی رووس [م . ی . ڤینیکوف] نوس : چاکە و داخوازی وولاتە ئاسیاییەکان لە باسەکانی کومیتەی سەر سـنووردا نە کەوتە دوای هەموو شتیکەوە ، هەموو ئاواتی ئینگلیزە ئەوەبو کە تورکیا لەسەر حسابی ئیران وولاتەکەی فراوان بکات ، ئیرانیش رووسی لە ئینگلیز پیّ باشتر بوو. لە دوایدا ئینگلیز چونی ویست وابوو : زور بەی زەویە بەپیتەکانی دۆلی

دیجلەو شوینە ستراتیژیەکانی وەك کوتور و قزلەبات و ... هتـــد، لە ژیر دەسەلاتی تورکیادا مانەوە . زور کەم پرس بە کوردەکان ئەکرا ، تورکیا خوی بلاوی ئەکردەوە کەگوایە فلانە هوزی کورد هی تورکیایەوە زور جاریش ئەم قسەیە ئەبوو بە یاسا . ئەمەش ئەبوە هوی ئاژاوە و نا کوکی لەسەر سنووری تورکیا و ئیران . دووبارە لە ـــ ١٨٧٥دا تورکیا بە یارمەتی هەمان نوینەرانی ئینگلیزو رووسیا« کەمبل» و« زیابینی» هەولی گورینی سنووری دایەوە ، بەلام ئەم کومیتەیەش وەك ئەوانی پیشوی نەیتوانی چاری ئەو ناکوکیە بکا کە کوردەکان لە هەموان پتر مافیان بەسەرەوە هەبوو . وە ئەیانویست لەژیر دەســـەلاتی هەمیشەیی تورك وئیراندا رزگاریان ببیت . ئەم رنجەیەش وا دیار بووکە دریژە ئەکیشی چونکە ئینگلیزەکان تەگەرەیان ئەخســـتە گێرانەوەی [گەرمیانەکانی] دۆلی دیجلە بو کوردەکان ، ئەمەش چونکە نەیان ئەویست ئیرانیەکان دەستیان بگاتە ئەم ناوچەیەی «١» .

[فینیوکوف] لە ٦/ نیسانی ١٨٧٧دا لە کوبونەوەی « ریکخراوی ـ جوگرافی رووسیا » ووتاریکی دەربارەی مەسەلەی کورد لە پەیوەندیە جیهانیەکاندا خویندەوە وتیایدا ووتی (لەبەر ئەوەی ئینگلتەرا ئیرانی بە جیگیری رووسیا دائەنا ویستی دەســـەلاتی ئیران لە دەوری دیجلە و

(١) م فینیوکوف : دەربارەی ناکوکیە جیهانیەکان لە ئاسیادا « گوفاری رووسکی ڤیستنیك بورگپ ١٢٨ ، ژمارە ٣ ـــ ٤ ، ل . (٥٢١،٥٢٢) سالی ١٨٧٧ .

فورات‌دا نه‌هیلیت ، به‌مه‌ش خاکی کوردان به‌جوریك دابه‌ش بکا که به‌ره‌سمی ده‌سه‌لاتی ئیران له‌و ناوه‌دا بیریّ . ئه‌مه بوو سیاسه‌تی ئینگلیز بیّ گومان ئه‌مه‌ش ئه‌بوه هوی گرنگ کردنی (مه‌سه‌له‌ی کوردستان) و کردنی به به‌شیك له مه‌سه‌له‌کانی روژهه‌لات «۱» .

به‌لام هه‌ر ناویکیان له‌م « مه‌سه‌له » یه بنایه هه‌موو چاره‌ره‌شی و نه‌گبه‌تی هه‌ر بو سه‌ر شانی که له چه‌وساوه‌کان بوو .

له راستی‌دا کورده‌کان له هه‌موان پتر ئه‌چه‌وسینرانه‌وه له‌لایه‌ن تورك و ئیران‌و « ولاته به‌شداره‌کان » ی تره‌وه ، هه‌ر چه‌نده هه‌ر یه‌کیك له‌م ووتالانه به ناوی (چاکه‌و داخوازی دانیشتوانه‌وه)هه‌ولی ئه‌دا زیاتر جیگه‌ی خوی قایم بکات . نوینه‌ری ئه‌م وولاتانه ، شیخ و ده‌ره به‌گ و سه‌رۆك هوزه کورده‌کانیان ئه‌کری و ئاژاوه‌یان ئه‌نایه‌وه ، له مه‌شدا هه‌ر کورده کانی تیا ئه‌چوو ، که بیّ ئه‌مه‌ش ژیانیان پر ناسور بوو .

ئینگلیزه‌کان ویستیان هه‌ل له‌مه وه‌رگرن بو قایم کردنی جیی خویان له تورکیادا . کونسولی رووسیا له ئه‌رزوروّم [ئه‌بیر میلنه‌ر] له‌م باره‌یه‌وه بو [ئیگناتوف] ی بالویزی رووسی له ئه‌سته‌مول نوسی : (له مه‌سه‌له‌ی کوردا ده‌وری هه‌ره گرنگ ئینگلیز ئه‌ینوینی نه‌ك تورك کونسولی ئینگلیز زور به‌ووردی ئه‌و راپورته‌ی ئاماده کردوه که هه‌تا هه‌تایه به‌رگری کورده‌کان له‌ناو به‌ریّت هه‌ر بو ئه‌مه‌ش ناوی کورده (ترسناکه کان) ئه‌دریّت به

«۱» کورد و مه‌سه‌له‌ی کوردستان ، له گوڤاری [سه‌بیسیّدنیك ف کنیکاخ] به‌رگی یه‌ك ژماره دوو ، ل . « ۱۰۹ » سالی ۱۸۷۷

(د.ئیلیوت)ی کونسولی ئینگلیز لە ئەستەمول و ئەویش لە کوردستان دەریان ئەپەڕینی (١) .

لەگەل ئەوەشدا (بێ شوان) کردنی هوزە کوردەکان بە دەر بەدەر کردنی سەروکەکانیان کە تورکیا بەپێی فەرمانی ئینگلیز بەجێی ئەهینا هیچ مەبەستەکانی ئەستەمول و لەندەنی بەجێ نەهیناو کوردستانی «هیمن» نەکردەوە .

لە وەسیقەکانی سالانی ١٨٦٠ ــ ١٨٧٠ ی گمروکەکاندا زور باسی راپەڕین و هەستانی کوردەکانی سەر سنوور ئەکرێت دژی کار بەدەستان لەدرندایەتی لەشکری تورك ئەدوێن کە بێ ئەوەی گوی بدەنە «گوناهباری» بەریز دێی کوردەکانیان کاوول ئەکرد .

باسی چەند نمونەیەك ئەکەین : لە ١٨٧٠ دا کار بەدەستانی تورك بڕیاریان دا ریگای کوردە جەلالی یەکان لە ناوچەی [ئاواچیك] و «ماکین» ە وە کە لە خاکی ئیراندایە گەرمیانی خویان بکەن بوخاکی تورکیا ، وە داوایان لە ئیران کرد کە ریگایان لی بگرێت و نەهیلی سنوور ببڕن ، بەلام وەك کونسولی تورکیا لە تەوریز لای کونسولی رووسیا هەر لەو شارەدا سکالای کردبو . کار بەدەستانی ئیران هیچ گوێیان نەدایە ئەمەو و «٢» وەك جاران کوردەکان لە گەرمیانی خویاندا لەخاکی عوسمانیدا

---

(١) ئا.س.د.ر : (٣٠) . ژ (٥١٧) ، ف . « ٧٣٢ » . ل . (٤٥ . ٤٦) .

٢ــ ئا.ح.م.ج : ب. «٥» .ف . «٢٦٠٢» ، ل«٤» سالی ١٨٧٢

مەرو مالاتیان ئەلەوەران .

کار بەدەستانی عوسمانی لەشکریان بردە سەر سنوور کە ئەهیان جەلالیەکان بجولین کە بەریگای کوچی ئاسایی خویاندا ئەگەران ، لە ئەنجامدا لەشکری عوسمانی و کوردە کوچەرەکان دایان بەیەکدا و لەهەردوولا کوشتاریکی زورکرا .

لەلایەکی ترەوە لە هاوینی ۱۸۷۲دا کار بەدەستانی ئیران بەچەك پیشوازی هوزی جافیان کرد کە [ریگای هاتنە ئیرا نیان نادری) و ریگای کویستانی دەها ـالەیان لی برین ، لە ئەنجامدا لە ئیرانیەکان و بەتایبەتی لە کوردەکان ژمارەیەکی زور کوژرا «۱»

شتیکی تریش : سەرکردەی سەر سنوری ناوچەی « ماکو » تەیمور پاشا خان ئاگاداری تارانی کرد کە تورك لەشکری ئامادە کردووەدژی کوردە راپەریوەکانی (عوسمان ئالا] ، سەربازو پیاوانی مۆتەسەریفی بایەزید محمد شفیق پاشا وبەتوپ و مەترەلوز بەر بوونە ئەم هوزە کوچەرەو تالان و ویرانیان کردن ، هەر وەها هوزی (دیزەچ) ی عەرەبیشیان لەناودا بوو ئەوانیشیان ئەلاچو کرد . وەك محمد شفیق پاشای موتەسەریف روونی کردەوە (لە کاتی راونانی کوردە کوچەرەکاندا بەهەلەو بەهوی « تاریکی یەوە » دێی « ئاوچیك » ی سەر سنووری ئیرانی ویران کرد (۲)

«۱» سەر چاوەی پیشو ، ل. «٦» .

(۲) ئا.س.د. ر : ژ . «۸» ، ف . «۳۳» ل. [۹٦ــ۹۸] .

بە هوی ئەم کارانەی توورکیاوە باری سەر سنور پتر ئالوزاو ، کوردی هوزی (ئایریجلو) ش ئامادە بوو دژی کاربەدەستانی تورکیا بیزوی ئەگەر لەشکری تورکیا بەزور جلەوی نەگرتایە .
لە ناوەراستی سالانی (٧٠) ی سەدەی نوزدەهەمدا هەلویستی ئینگلتەرا لە مەسەلەی سەر سنووری ئیرانو تورکیادا بە هوی باری جیهانەوە گورا ، راپەرینەکەی شوباتی ١٨٧٥ ی (بوستەنە) و (گیرتسون) دژی تورکیا کەلە سلاڤیەکانی نیمچە دوورگەی بەلقانی ووریا کردەوە ؛ شەری (سیرب) و شاخی رەش ، هەلگیرساو بە یارمەتی رووسیا خویان ئامادە کرد کە چالاکانە پەلاماری ئیمپراتوریەتی عوسمانی بدەن .
ئینگلیزەکان کە ئەیانویست بە هەموو توانایەکیانەوە روسیا بیهیز بکەن ، بویە ویستیان یارمەتی تورکیا بدەن وە بەرەیەك دژی رووسیا پیك بهینن کە ئیرانو ئەفغانستانی تیدا بەشدار بی ، لەم کاتەشدا زور نوینەری تورك کەیشتبونە (کامبول) کەوا لە (ئەمیر شیر عەلی) بکەن ببیتە پەیمان بەستی تورکیاو ئینگلتەرە (١) .
لە بەر ئەمە لە کوبوونەوەکانی کومیتەی سەر سنووردا ئینگلتەرا بیرورای خوی دەربارەی داواکاریو پیشنیارەکانی ئیران گوری .
(زیلین) نوینەری رووسیا لە کومیتەکەدا بو بالویزی رووسی لە

---

(١) ل . ن . سوبولیف : لاپەرەیەك لە میژووی مەسەلەکانی روژهەلات ب . (١) ، ل . (٧) .

تاران نووسی «له بەر ئەوەی ئیستا ئینگلتەرا ئەیەوی تورکیاو ئیران لیك نزیك بنەوە بو ئـەوەی بـە کاریان بهینی دژی رووسیا ئەیەوی بە زووترین کات ناکوکیەکانی سەر سنوور ببریتەوە .

لە گەل ئەوەشدا ئینگلیز هـەر ئەیویست ناوچە ستراتیژیەکەی (کوتور) دەسـت تورکیا بکەویتو ئەمـەش ئەبوە هـوی ریك نەکەوتن لە گەل ئیرانـدا . بـە پی‌ی بیرو رای (زیلینی) رووسـیا پیویستە « بە رەقی بجولیتەوە بو جی‌بەجی کردنی بەندەکانی یاسا (١) . و پیویستە بە هەموو تواناوە هەول بـدریت ناوچـەي کوتوری داگیرکراو لە لایەن تورکیاوە بدریتەوە بـە ئیران .

بەم جورە مەسەلەی کوتور گرنگیکی تەواوی وەرگرتو لـە لایەن مایور (بارتە لیموی) یەوە خرایە بەر دەم ئەلکسەندەری دوەم (٢) ، بو سەیرکـردن . بە پی‌ی راپورتـەکانی (زیلینی) . (بارتەلیموس) دژی بـریاری ئینگلتەرا وەسـتا کە کوتور بو تورکیا بمینیتەوە بەرامبەر بەوەی ناوچـەی « موحـەمەرە » و « ئاودرگەی فارسی » بدری بە ئیران ، ئەمەی وا لیکدایەوە کە ئینگلیز ئەیەوی بروای ئیران بەرامبەر رووسیا نەهیلی‌و هەلویستی

«١» ئا . س . د . ر . : [پیتەربورگ] ، ١ ـ ٩ ، ژ . «٨» ف «٣٣» ل . «١٤٦ ـ ١٥١» سالی ١٨٧٤ .

«٢» ئیمپراتوری رووسیا «١٨١٨ ـ ١٨٨١» .

سیاسیو جەنگی ئیمپراتوریەتی رووسیا لە قەفقاس لاواز بکا .

« بەرتەلیموس » یش هەر وەك « ژیلینی » بـە پێویستی زانی کە کۆتۆر بدریتەوە بە ئێران .

قەیسەر بریاری لە سـەر داو «١» بە نوینەری رووسـیای لە کومیتەی سنور راگەیانـد کە هەولی بەجێ هینانی ئەوە بـدات . بەم جورە ئـەم فێڵو خوپیشاندانەی ئینگلیز سـەری نەگرتو ئێران کەوتە داواکردنی دەرچوونی لەشکری تورك لە کۆتۆر و گیراندنەوەی بو ژیر دەسـەلاتی ئێران . ئەوسا کاربەدەستانی سولتانی عوسمانی زور بە چالاکی کەوتنە هانـدانی کوردەکانی سـەر سنوور بۆ پەلاماردانی خاکی ئێران ، لـە ئەنجامـدا لە ئاغستوسی ١٨٧٦ دا حـەوت هەزار چەکـداری کوردی تورکیا پەلاماری دێی « شنۆ » ی ئێرانیان داو تالانیان کرد «٢» .

کومەلە کوردیکی تر لە کۆتۆرەوە پەلاماری ناوچەی « خۆ » ی داو ئەویشی تالان کرد «٣» .

تورکیا گوێی نەدایە نارەزایی ئێران سزای تاوانبارەکانی نەداو زیانەکانی بو ئێران نەبژارد بکرە هیشتا ئەو داوای حەقی خوی

«١» سەرچاوەی پێشو ، ل . « ١٧١ ـ ١٧٢ » .

«٢» سەرچاوەی پێشو : ١٨٧٦ ، ف « ٢٣ » ، ل . « ٢ » .

«٣» سەرچاوەی پێشو ، ل . « ٥ ـ ٦ » .

ئەكرد (١) .

مەترسی کەوتەوە باری سەر سنوور ، بەم جورە ئێران ناچار بوو رابەری تایبەتی بنێرێ بو رووسیاو ئینگلتەرا کە تکایان لی بکا مەسەلەی سەر سنور جی بەجی بکەن ، هەروەها ئێران لەم کاتەدا لەشکری زوری ناردە سەر سنوور و لە کوبونەوەی سەرەك لەشکرەکاندا باسی پەلاماردانی فراوانیان کرد دژی لەشکرەکانی عوسمانی «٢» .

تیك چوونی پەیوەندی تورکیاو روسیا بوو کە وای لە ئێران کرد ئەم هەلویستە سەختانە بگری دژی تورکیا . هەلگیرساندنی شەر لە نیوان رووسیاو تورکیادا زور نزیك بو بوەوە . رووسیا ئەیویست وا لە ئێرانیش بکات کە بەشداری تیدا بکات .

لە ١٨٧٦ دا « ئیگناتیێف » ی بالویزی رووسیا لە ئەستەمبول بۆ پایتەختی نوسی : « ئێران ئەیەوی ناکوکی تورکیاو روسیا بە هەل بزانێ و حسابی خوی لە گەل تورکیادا راست بکاتەوە «٣» .

دیپلوماسیەتی تورکیا نەیهیشت ئەم ریك کەوتنە بی و بە رەسمی بە ئارانی راگەیاند کە بە زووترین کات هەموو ناکوکی و هوکانی

---

(١) سەرچاوەی پێشو ل . (٨ ، ٩) .

«٢» سەرچاوەی پێشوو ، ل . « ٤٢ » .

«٣» سەرچاوەی پێشو : تەلگرامی ئیگناتیێف لە ١١ ی کانونی یەکەم ١٨٧٦ دا .

له نیوان تورکیاو ئیراندا جێ به جێ بکرێ ٠ تورکیا بهخورایی
ئەترسا که ئیران و رووسیا یەك بگرن چونکه رووسیا ئارەزوی ریك
کەوتنی نەبوو لەگەل لەشکرە لاوازەکەی ئیراندا که چاوەرێی یار -
مەتیەکی ئەوتوی لی نەئەکرا . له هەمان کاتدا بەش دار بوونی ئیران
له شەردا هەلی ئەخستە دەست بەریتانیاوە که خوی له کاروبـاری
ناوەوەی ئیران هەلقورتینێ ٠ چونکه له (پیتر بورگ) بۆیان ئاشکرا
بوو که بالوێزی ئیران لەبەغدا بەپێی هەرەشـەکردنی (رۆولنس) ی
دیپلوماسـی ئینگلیز له تارانی گەیاندوه که ئەگەر بێتو ئیران لەگەل
رووسیادا ببیت بەیەك دژی تورکیا ئەوسا بەریتانیا جەنگ بەرپا
ئەکات دژی ئیران «١» .

قەیسەری روسیا زیاتر ئەیویست ئیران بێ لایەن بوەسـتێ وەك له
شەرردا بەشدار بیت ، لەبەر ئەوە زوری پێ نەچوو لەپاش دەست پێ
کردنی جەنگ لەگەل تورکیادا له ١٢ نیسـانی ١٨٧٧دا بالوێزی
رووسیا له تاران « زینو ڤیف » له مایسی ١٨٧٧دا ئاگاداری شـا و
وەزیرەکانی کرد که هیشتا کاتی ئەوە نەهاتوە لەشکری ئیران لەمشەرەدا
بەشدار بێ «٢» .

له بەر راپەرینە بێ ووچانەکانی گەلانی بەلقانو تیك چوونی پەیوەندی

«١» سەرچاوەی پیشوو .

«٢» سەرچاوەی پیشو ، لاپەرە ١١٦ـ١١٩ ٠ تەلەگرامی (گەر -
چاکوف بو زینو ڤیف) له ١٤ی مایسی ١٨٧٧دا ٠

نیوان تورکیا و روسیا و تورکیا و ئیران کار بەدەستانی تورکیا نەیان
ئەویرا وەك جاران درندانە قەلاچوی کوردەکان بکەن لە جوولانەوەی
رزگاریاندا . وەلەلایەکی تریشەوە ئەیانویست وەکو قۆچی قوربانی
بەکاریان بهینن لە کاتی هەلگیرساندنی شەردا ، هەر وەها لە باری
ئیستای تورکیادا ئیمپراتوریەتی عوسمانی نەیتوانی پیا لە پەستو
بخاتە سەر ئیران کە داواکاریەکانی [شیخ عبیداللە] جێ بەجێ
بکات .

شەرری تورکیاو رووسیای
« ١٨٧٧ — ١٨٧٨ »
و باری کوردەکان

لە سەرەتای شەڕی « ١٨٧٧ ـ ١٨٧٨ » دا کاربەدەستانی تورکیا داوایان لە گەورەترین سەروك هوزو پیاوە سیاسیە کوردەکان کرد کە پشتی تورکیا بگرن . لە پیش هەمو کەسیکدا (شیخ عبیدالله) بە هاوارەوە هات و لە (حەکاریەوە) بە سێ سەد سوارەوە بەرەو ژوور کشا . توانیشی چەند سەرەك هوزو دەرەبەگی روژهەلاتی تورکیا لە گەل خویدا بخاتە جەنگەوە . ئەوانە بە هیوای دەست کەوتی تالانی لە جەنگدا ئەمەیان کرد . لەمەشدا ئینگلیزەکان دەستیکی بالایان هەبوو کە چەند پیشەوایەکی کوردیان « کڕی » (١) .

لە هەمان کاتیشدا هوزەکانی (دەرسیم) ، کوردەکانی ناوچەی (کارس) و چەند هوزیکی تر قایل نەبوون لە بەر خاتری عوسمانیەکان بکەونە شەڕەوە .

بو وینە کە کوردەکانی (دەرسیم) بینیان لەشکری تورك لەوێ نەماوە و بەرەو کۆڕی جەنگ رویشتوە دەستیان کرد بە کاول کردنی سەربازگاکانیان و « بە تێلا ئەو کار بەدەستە تورکانەیان راو نا کە هاتبون سەربازیان لی بگرن وە زور بە توندی بریاری نەدانی ئیجباری و

(١) ئەمریانوف : کورد لە شەڕی رووس و تورك و ئێراندا . ل (٩٢ ـ ٩٣)

سەربازیان دا » (١) .

هەندیك لە بەگە گەورەكان رابەری خویان ناردە لای ئەو دیبلوماسیە رووسیانەی خەریـــكی بەجی‌هیشتنی تورکیا بوون بـە هوی شـــەڕ هەلگیرساندنەوە وە ئاگاداریان کردن کە ئامادەن پشتگیری روسیا بکەن .

لە تشرینی دوهەمی ١٨٧٦ دا ، واتا پیش دەست پی‌کردنی شـــەڕ « ئیگیناتیڤ » ی بالویزی روسیا لە ئەستەمبول داوای لە کاربەدەستانی قەفقاس کرد کە لە گەل کوردەکاندا پەیمان بەستن بو ئەوەی بە بی لایەنی بیان هیلنەوەو گوی نەدەنە فەرمان رەوا تورکەکان لە ناویاندا وە هـەر وەها بە گوێی ئینگلیزەکانیش نەکـەن . وەك « ئیگناتیڤ » ووتی : بوی ئاشکرا بوە کە سەروکە کوردەکان پەیمانیان داوە بـــە کاربەدەستانی تورك کە بە لەشکریکی شەست هەزار کەسیەوە یارمەتیان بدەن «٢» .

سەروکی لەشکری سوارەی ئەم جەبهەی جەنگە جەنەرال « لوریس - مەلیکوف » کە لە هەمان کاتـــدا « رابەری نهێنی » ش بو لەگەل بیرو باوەڕی بالویز یەکی نە ئەگرت .

« مەلیکوف » ووتی کە ئەو کوردانەی نزیك سنووری روسیا ئەژین ، وەك ناوچەی «کارس و بایەزید» نوینەریان ناردوتە لای بو ئەلکساندرە پۆل و

---

(١) ئا . س . د . ر . ب . « ٣٠ » ، ژ . « ٥١٧ » ، ف . « ٧١٩ » . ل . « ١٢ - ١٥ » .

«٢» ئا . ج . م . ی : ب . « ٤٨٥ » ، ف . « ٧٥١ » ، ل . « ١٢ » .

دەریان خستوە کە بە هیچ جوریك یارمەتی تورك نادەن دژی روسیا .
تورکیاش‌و روسیاش زور هەولیان ئەدا کە کوردە ئازاو شەرکەرو بە ژمارە زورەکان رابکیشن بو لای خویان لە کاتی جەنگدا .
کاربەدەستانی عوسمانی هەمیشە ئەیانویست لە کوردستان‌و ناوچەکانی تری وولاتیشدا ئاگری دووبەرەکایەتی ئایینی لە نیوان موسلمان و « کافرەکان » دا هەلگیرسینن ، بویە کە لە نیسانی ۱۸۷۷ دا شەر دەستی پی‌کرد (سولتان عبدالحمیدی دووەم) بە فەرمانیکی شاهانە بانگی « جیهاد » ی شەری پیروزی کرد دژی رووسیا .
لە نیوان کوردەکاندا دەست کرا بە بلاوکردنەوەی پروپاگەندەی هەمە چەشنە دژی رووسیا .
تورکیا بە هیوای ئەوو بوو کە ژمارەیەکی زور سەربازی سوارەی کورد بگری بو « غەزا » دژی « کافرەکان » بە تایبەتی لە « وان و بایەزید » .
کاربەدەستانی سوولتان ئەیانویست لەشکریکی تایبەتی لە سوارە کوردەکانی (وان) پیك بهینن بو پەلاماردانی لەشکری یەریڤان‌و ری‌ی لی بگرن ئەگەر ویستی بەرەو « ئەرزورۆم » بکشی .
فەرماندەی گشتی لەشکری تورك لە سەر هیلی « قەفقاس ـ ئاسیای بچووك » ئەحمەد مختار پاشا داوای لە فایق پاشای سەر لەشکری « وان » کرد کە پیویستە لەشکریکی « ۱۵ » پانزە هەزار سواری ئامادە بکات لە پیاوەکانی عبیداللە و « سەریدلی هەمزە » و « موسولو محەمەد » بو

بەرەنگاری لەشکری رووسیا .

لەگەل ئەمەشدا ، هەر چەندە عبیداللە لە کانونی دووهەمی « ۱۸۷۷ »ەوە چوو بوە « وان » بو پیك‌هینانی لەشکریکی کوردی لەم ناوچەیەدا ئەم کارە زور بە گرانی جی بەجی ئەکرا .

چەند روژیك پاش دەست پی کردنی جەنگ ، فایق پاشا لە ۲/ مایسی ۱۸۷۷ دا بو مختار پاشای نووسی کە « هیچ لەو لەشـــکرانەی کە عبیداللە بەلینی داوە نەگەیشتوە » .

هەر چەندە فایق پاشا بە دریژایی ماوەیەکی زور داوای لە سەروك هوزە کوردەکان ئەکرد کەچی لەگەل ئەوەشدا « یەك کەس بە نـاوی لەشکری شیخەوە نەهاتە سەربازگاکەی » «۱» .

ئەمە کاربەدەستانی سولتانی زور شلەژاند ، بە تایبەتی داوایان لە فایق پاشا کرد کە دەری بخات ئایا عبیـــداللە بەلینەکانی خوی لـە دانی سەربازدا بەجی ئەهینی یان نەء . فایق پاشا وەرامی دایەوە : « دەربارەی یارمەتیەکانی شیخ هیشتا هیچ دیار نیە . چەند لەشـــکریکی دەوری ناوچەکە لە کوبوونەوەو ئامادە بوندان ، ئەمەش تەنها بە هوی زور لی کردن‌و داواکاری من‌و ناردنی کاربەدەســتان بو لایان پیك هاتوە . فەرمان رەوای « موش » هەموو هوزەکانی کو کردوتەوە و ها ئەمرو ها سبەینی دەست پی ئەکات . بو رازی کردنی هوزەکانی قریش بیاو ماقولانی

«۱» کەلیوباکین : لەشکری یەریڤان لە شـــەری ۱۸۷۷ ـ ۱۸۷۸ دا بەرگی « ۱ » ، ل . « ۲۵ » .

ناسراو له هوزەکان خویان نێرراون بو لایان .
له سەرەتای شەردا ئیمپراتوریەتی روسیا له کۆڕی شەڕی قەفقاسدا نزیکەی (٩٥/٥) هەزار سەر بازی هەبوو ، مەبەستی هەرە گەورەشیان گرتنی ئەردەگـان ، کارس ، وئەرزوروم بوو .
بڕیاریش درابوو که لەشکری [یەریڤـان] ناوچــەی بایەزید و لەشکری (رێون) ناوچەی [باتوم] بگرێت . هـەر چەندە له شکری تورك له (٩٠) هەزار کەمتر بوو ، بەلام ژمارەی مەترەلۆزو تۆپـیان لەلەشکری رووسی زیاتر بوو ، وه به درێژایی شەریش لەشکری مختار پاشا چه کی تری ئەمەریکي و ئینگلیزی وەرگرت .
زوری پێ نەچوو . له ٦/ مایسی ١٨٧٥دا لەشکری روسیا ئەردەگانی گرت ، وەله ناوەراستي مانگی حوزەیراندا گەمارۆی گرنگترینشاری هوی ناکۆکی سەر سنووریەدا ـ واتا « کارس » .
لەشکری یەریڤـان که به سەروکایەتی جەنەراڵ لێتینانت [أ٠أ٠ تیر ـ گوکاسه ف] بوو ، وه ژمارەی « ١٠٤١٤ » سوارە و پیادە بوو پـاش ئەوەی که ژمارەیەکی له پشتەوە هیشتەوە بوکاری پشتی لەشکر بەخوی و«٨» هەزار کەسەوە له شاجەکان چوو بەو دیوودا و له ٣٠ / نیســانی ١٨٧٧دا بایەزید ، و له ٢٦/ نیســان (یاردید) ی گرت و بەرەو ئەرزوروم کشا . له ٢١/ حوزیراندا (تیرگوکاسه ف) هیرشیکی توندی لەشکری تورکی بەسەروکایەتی مختار پـاشا له نزیك دێی (داغەر) ەوە شکاند .

سەر کەوتنە خێراییەکانی لەشکری روس لە (بەلقان) و کوڕی جەنگ لە قەفقاس و ئاسیای بچووکدا مەترسی خستە دلی ئینگلتەرەوە ·

هەر چەندە ئینگلیز بەبێ‌لایەن خوی پیشان ئەدا لەگەل ئەوە شـــدا یارمەتی چەك و جبەخانە و پارەشی ئەدا بەتورکیا · ئەفسەرە ئینگلیزەکان لەژێر ناوی [روژهەلاتی] و هەموو ناوێکی تردا لە شەرە کا ن دا بەشداریان ئەکرد . بۆ وێنە : « بەکر پاشا » سەرکردایەتی یەکێ‌لە تیپە جەنگیەکانی لەشکری عوسمانی ئەکرد : [لیمان پاشا] ســـەروکی تیپی مەترەلوز بوو لە [شیپسکا] ، « سلیمان » ســـەرکردایەتی تیپی بومبا هاوێژی ئەکرد ، هەر وەها لەشەرە زەریاییەکانیشدا سەر کردە ئینگلیزەکانی وەك [هوبـارت پاشا] ، [مۆنتۆرن پاشا] ، (ئیسماعیل بەگ) و زوری‌تر بەشداریان ئەکرد جەنەرال (کەمبیل) کە هەتا ئەوکانـــە سەربالوێزی ئینگلیز بوو لە بەغدا بەپەلەهات بۆ ئەرزوروم بو رێك‌خستنی ئەو لەشکرەی لەو ناوچەیەدا ئامادە کرابوو . لەوێ بوە راوێژ کـەری رەسمی مختار پاشا ، وە کە ١٨/ تشریـنی دوهەمی ١٨٧٧ [کا ر س] داگیر کرا لەشکری روس ئەویشی بەدیل گرت .

زوری پێ نەچوو سەر کەوتنەکانـی لەشکری روس لەقەفقاس کزبوو ، چونکە لەشکری تازە کەلە روسیاوە ئەهات یەکسەر ئەنێرا بو [بەلقان] کە گرنگیەکی زیاتری پێ درابوو . لەبەر کەمی لەشکر ئەو شوینا نـەی داگیریان کردبوونەیان نەتوانی‌زیـانر پارێزگاری بکەن ، بویە لەشکرەکەی جەنەراڵ [گێ ئیمان] کە ئەبوایە ناوچەی [سانماتۆلی] داگیربکردایە

شکێنراو بۆ ئەوەی هێلی گەڕانـەوەی لێ نەگیرێ ئەرزورۆمیشی بەجێ هێشت .

(لوریس ـ مەلیکزۆف) بە بیانووی ئەوەوە کە لەشکری کەمە گوێی نەدایە داواکاریەکەی (تێرگۆکاسەف) کە لەشـــکری تازەی بۆ بنێرێ بۆ بەهێز کردنی لەشکرەکەی بایەزیـد ، کە لە دوو هەزار کەمتر بوو . ئەمەش کەمێکی مابوو ببێتە هوی دانی زیانێکی زور گەورە . ســـەربازەکانی (ئیسماعیل پاشا) کـە دوو ئەوەندەی لەشـکری ناوچـەی یەریڤان ئەبوو ئەمی دوایانی بەرەو (سورپ ئوغمان) راو ناو (ئیغدیر) ی پێ چۆل کـرد . لەشکرێکی حەوت هەزار کەسی لە سەربازی (نیزامی) و کوردە هەڵەلەتاوەکان بـە زورو بە خوایشتو پروپاکەنـدەی ئایینی بە سەروکایەتی فایق پاشا بەرەو قەلای (بایەزید) نێررا .

لە ماوەی (۲۲) روژدا ، لە ۱۸ / حوزەیرانەوە لەشکری رووس لە بایەزید مەردانە خوی داکوتا و خوی گرت لە بـەر هێرشی لەشکری تورکدا بێ ئەوەی گوی بدەنە کەمی ئاو ، و خوراك .
۸ ی تەموز لە (یەغدیر) ەوە یارمەتی یەریڤان هات و لە ۱۰ / تەموزدا تێرگۆگاسـەف لەشکری فایق پاشای شکانـدو گەمارۆی لە سەر لەشکری بایەزید هەلگرت . پاش ئەمە لەشـکری روسـیا بایەزیدی بەجێ هێشتو بەرەو (یەغدیر) گەڕایەوە .

هەلویـتی کوردستانی روژ ئاوا سەخت بوو . دانیشوان لە گرانی

باری جەنگ بێزار بوو بوون. بێ ئەوەی گوێ بدەنە ئەوەی هوی ئەم بارگرانیە تورکە «هاودینەکانن» یان رووسە «کافرەکانن».

یەکیك لە جوتیارەکانی نیوانی دێی (گێپری ـ کەیـەم) و (زاڤین) لە گەل (ماسلۆڤ) ی نوینەری روژنامەیـەکی روسی بێزاری خوی بەم گفتوگویە دەر بڕی:

ماسلۆڤ پرسی:

ــ «گوایا شەڕ خراپە؟»

ــ «خراپە! خراپە! تورك هات هیچی نەهیشتم، کاو مالاتی تالان کردم. رووس هات کەنمو جۆکەی بـردم، ناژانم چی بکەم».

ــ «ئەی روسەکان لە باتی کەنمو جۆکەت پارەیەکی زوری نەدایتێ؟».

ــ «من چی لە پارە بکەم، پارەم بو چیە! کەنمو جۆم ئەوێ، وولاخـەکانم ئالیکیان پیویستە، خوا هاوار!» بـەم جورە بە سەر لەقاندنەوە لێی دوور کەوتەوە. «١».

کوردەکانی ناو لەشکریش هەمان بیریان ئەکردەوە، لە بەر ئەوە پلەی ریكو پیکی سـپایی زور نزم بوو لە ناویانـدا. کوردە سوارەکان کەم گوێیان ئەدایە بەجیهینانی ئەو کارانەی پێیان ئەسپێراو هەر هیچ بە گوێی ئەفسەرە تورکەکانیان نە ئەکرد،

«١» ماسلۆڤ: سالێکی شەڕی ئاسیای بچووك، ل. (١٥٥ ـ ١٥٦

به تایبه‌تی هه‌ژاره‌کانیان که به زور کرابوون به تووشی جه‌نگه‌وه هه‌ر هه‌ولیان ئه‌دا تالانی زیاتر به‌رن بی ئه‌وه‌ی گوی بده‌نه ئه‌وه‌ی هی کی‌یه . هیرشیان ئه‌کرده سه‌ر گونده‌کانی ژیر ده‌ست تورك و وه‌ك مالی دوژمن بی تالانیان ئه‌کرد . هه‌مووشی له به‌ر ئه‌وه بوو که سه‌رکرده تورکه‌کان خوراکیان نه ئه‌دا به کورده‌کان و ئه‌بوایه له سه‌ر حسابی خویان بیان خواردایه . به‌م هویه‌شه‌وه زور جار ناکوکی ئه‌که‌وته نیوان سه‌روك هوزه کورده‌کان و سه‌رکرده جه‌نگیه تورکه‌کانه‌وه . بو وینه که فایق پاشای سه‌ر له‌شکری (وان) داوای له (شیخ عبیدالله) کرد که کورده‌کان واز له تالان کردنی گونده‌کان بهینن و چیان فراندوه بیده‌نه‌وه به خاوه‌نه‌کانیان شیخ له ١٢ ی ته‌موزی ١٨٧٧ بو فایق پاشای نووسی : « له گه‌ل ئه‌فسه‌ره‌کاندا ئاماده‌م داواکاریه‌که‌تان به‌جی بهینم و ئیتر نه‌هیلم دزی بکریت ، به‌لام وام بو ده‌رکه‌وتوه ئه‌مه (٧ ـ ٨) روژه هیچ خواردن نه‌دراوه به سه‌ربازه کورده‌کان ، خاوه‌ن به‌رزیشتان هه‌ولیك بده‌ن که ئه‌م کاره نه‌میلریت «١» .

سه‌ربازه کورده‌کانی ناو له‌شکری تورك هیچ حه‌زیان نه ئه‌کرد که له به‌ر خاتری چاوی ره‌شی ئیمپراتوریه‌تی عوسمانی خویان بده‌ن به کوشت . زوری پی نه‌چوو زوربه‌یان هه‌لاتن و چه‌که

«١» ب . کولیوباکین : له‌شکری یه‌ریفان له ١٨٧٧ ـ ١٨٧٨ دا ، ب . (٢) ، ل . (٥٦ ـ ٥٧) .

ئینگلیزیەکانی چەشنی (ماترین) و جبەخانەکانیشیان لەگەل خویاندا برد .

لە (١٤) ی تەموزی ١٨٧٧ دا فایق پاشا بـــە تەلەگرام ئاگاداری مختار پاشای کرد کە سەربازە کوردەکان لە ناو لەشکری تورکدا ناگەنە سێ هەزار : (١٤٤٣ سەربازی شیخ عبیداللە ، ٨٠٠ کەسی جەلال‌الدین أفندی و ٤٥٠ کەسی هەمزە ئەفەندی) و ئەوانی تر هەموو بە خویان و چەکەکانیانەوە هەلهاتوون «١» .

پاش چەنـــد روژیك سەر لەشکری وان و بایەزیدیش تەلەگـرامی هەمان چەشني بو مختار پاشا نارد . لەو تەلەگرامەدا مختار پاشای ئاگادار کرد کە « هاوکارەکانی شـیخ عبیداللە زوری نەماوە لە بەر بێخواکی و نەبوونی چادر بلاوەی لی بکەن . چەکە پەك کەوتوەکان فرێ ئەدەن و بە خویان و چەکە تازەو تالانیەکانی بایەزیدەوە بەرەو مال تێ ئەتەقینن . تا ئیستا نزیکەی هەزار کەس بەم جورە رایان کردوە «٢» .

لە نامەکانی تردا کە فایق پاشا بو ســـەروکەکانی خوی ئەنارد دەری خست کە : ئەو سەربازە کوردە کەمـەی ماونەتەوە بە گوێم ناکەن و یاسا ناپاریزن » .

ئەو کوردانەی کە مابوونەوە لە شەڕدا بەشداریان نە ئەکرد و خویـان لی لا ئەدا . بەم بونەیەوە کەپیتانی ئینگلیزی « نورمان » کە لە لەشکری مختار پاشادا بوو زور بە داخەوە نووسی کە : « کوردەکان ئارەزوویان

«١» محاکمەکەی فایق پاشا : ل . « ٧٠ » .

«٢» سەرچاوەی پێشوو : ل . « ٦٣ »

نیە بەراستی شەرر بکەن «١» .

بەم جورە حوکومەتی سولتان دلنیا بوو کە کوردەکانی روژ هەلاتی ئەنادول بەشداری شەریان ناکەن . خو ئەرمەنیەکان هەر یەکسەر پیشوازی لەشکری رووسیان وەك هێزیکی رزگار کەر لەدەستی دەرەبەگەکان کرد . ئەوسا تورك ویستی وا لە کوردەکانی ناوچەکانی ئیران بکەن کە دژی رووس شەرر بکەن . بوئەمەش شیخ عبیداللە کە وتە ناردنی نوینەر بولای سەرەك هوزەکانی ئەو ناوە کە رایان بکیشیت و پشتگیری ئەستەمول . هەندیك لە کوردەکان بە قسەی سەروکە نا ینیەکەیان کرد و لە سنوور پەرینەوە بو « عەزا » کردن لەژیر ئالاکەیدا .

کونسولی ئیران لە ئەرزوروم بو تارانی نووسی کە پتر لە(٢٠٠) کوردی ناوچەی (ورمێ) و (سەلماسی) چوون بولای شیخ عبیداللە . بەلام ئەم ژمارەیە کەمیك زیاد کرا بوو . چونکە هەمان کونسول پاش ماوە یەکی کەم ووتی کە ژمارەی هەموو پیاوەکانی شیخ عبیداللە « ٢ ـــ ٣ » هەزار سواری کوردە «٢» .

هەر وەها رابەرە ئینگلیزەکانیش دەستیان بەهان دانی کوردەکانی(ماك)ی ئیران . ئەمەش بوو بەهوی ئەوەی ئیران بکەویتە شەرەوە دژی تورکیا .

بە دریژایی شەری (١٨٧٧ ـــ ١٨٧٨) ئیران هەولی ئەدا کە لە گەل

(١) گ . نورمان : ئەرمەنستان لەشەری «١٨٧٧»دا .

(٢) ئا . ح . م ج : ب . «١٥» ، ف . «٤» ، ل . ٢٤

روسیادا یەك بکرێت . بەلام ئەوان زور لەسەر خۆ ، وەبە(ریزەوە) رەتی داوا کاریەکانیان ئەدایەوە . لەگەڵ ئەوەشدا ئاگاداری ئارانیان کرد کە ئارەزووی بەستنی دوستایەتیان لەگەل روسیادا لە کاتی گفتو گو کردن لە بارەی ئاسایشەوە (جیگای خوی ئەکاتەوە) .

ئیران لە کۆچ کردنی کوردەکان ئەترسا بو تورکیا ، بویە هەرە شەی لە تورکیا و ئینگلتەرە کرد کە ئەگەر کوردە کان لە سەر سنووری تورکیاو ئیران پەرە بەجەنگ بدەن ئیران ناچار ئەبیت « ئیعلانی»شەڕ لەگەل تورکیادا بکات .

لە ناوەراستی حوزەیرانی ۱۸۷۷دا پەلاماردانی لەشکری رووس لە روژهەلاتی (ئەنادۆل) دا پەرەی سەندو وەك ووتمان لە شکری [یەریڤان] سەر بازە گەمارو دراوەکانی بایەزیدی رزگار کرد . کە لە روسیاوە دوو تیپ سەرباز بەرەو ئەودیو قەفقاس نیررا « لۆر یس ــ مەلیکۆف » پەلاماردانەکەی پەرە پیدا . لە ئەیلولی ۱۸۷۷دا لەشکری قەفقاس گەمارۆی ئەرزورۆمی مەلبەندی جەنگی وسیاسی و لە تشرینی یەکەمدا گەمارۆی کارسیدا .

کوردەکانی [کارس] بە هیچ جورێك یارمەتی تورکیان نەدا ، وبەبێ لایەنی مانەوە . خوراك و ئالیکیان ئەدا بە سوپای روس وە بگرە هەندێکیشیان بوون بەسەرباز لەلەشکرەکەیاندا .

لە شەشی تشرینی دووهەمی ۱۸۷۷ دا کارس گیرا . وەکە پاش ئەمە زستان هات شەڕ کز بوو .

شکاندنی لەشکری تورك لە ئەرزورۆم ، بایەزید ، و نـاوچەکانی‌تردا کاریکی دەروونی باشی کردە سەر کوردستان ، وزور لەسـەر کردە کوردەکانی وەك شیخ عبیداللە لەشکری تورکیان بەجێ هیشت .

لەشکری [لۆریس ـ مەلیکوف] و کۆلۆنیل « فیلیپۆڤ» لە کانونی یەکەمی ١٨٧٧دا شـاری « خینس » ، « مەلایز گورد » وناوچەکانـی دەوریان گرت و لەخینس مەلبەندیان خستو بەرەو « موش » کشان بـێ ئەوەی کوردەکان هیچ بەرەنگاریەکیان بکەن .

لە ٨/ی کانونی دوهەمی ١٨٧٨دا فیلیپۆڤ بو سەر لەشکری یەریڤـانـی نووسی : « هەر هەولیکی تورك دای بو هەستانی کوردسـتان دژی ئیمە بە فیررۆ چوو «١» .

تەنها لەپاش مۆر کردنی پەیمانی ئـاشتی لە نیوانی روسیا و تورکیادا لـە ١٩ی کا نونی دووهەمی ١٨٧٨دا کورد و کازاخەکان لە نزیـك دێی [کاجچیك] پیکدا هاتن و «٣٠» کەس لەکـورد و (٩) کەس لـە کازاخەکان کوژرا و بریندار کرا . ئەمە یەکەم لیك دانی کوردو سوپای روسی قەیسەری بوو بە دریژایی سالانی شەرری ١٨٧٧ـــ١٨٧٨ .

لە سەرەتای کانونی دووهەمی١٨٧٨دا جەنەڕاڵ لیتینانت [ی.د.کازالیڤ] لە جیگای« تیرگۆکاسەف » کرا بەسەر لەشکری یەریڤان . ئەم چالاکانەتر ویستی لەگەل کوردەکاندا دوستایەتی پەیدا بکات . هەرکە فەرماندارێی

«١» دەربارەی شەرری روس و تورکی (١٨٧٧ ــ ١٨٧٨) ب «٤» ل [١٢٥] .

لەشکری وەرگرت رابەری تایبەتی ناردە لای هوزە کوردەکانی سەر سنوور ، و ئاگاداری کردن کە لەشکری تورك لە «بالقان» شکاوە و « ئەدریانەپۆل » و « کارس » گیراوە و « ئەرزورۆم » بە تەواوی کەمارو دراوە . داواشی لە سەروك هوزەکان کرد کە ئاژاوە و دوژمنایەتی لە گەل روسدا هەلنەگیرسینن و بێن « بۆ وەرگرتنی فەرمان کە کراون بە سەروکی ناوچەکان » .

بەلام رابەرەکان درەنگ گەیشتن و لەم کاتەدا ئەرزورۆم درا بە دەستەوە و پەیمانی ئاشق بەسترا ، واتا جەنگ کوتایی هات .

شەڕی ١٨٧٧ ـ ١٨٧٨ دەری ئەخات کە نە پالە پەستۆ و زور لی کردنی سولتانی تورك و دەرەبەگەکان ، وە نە زێڕی ئینگلیز کە بە لیشاو ئەیرشت نەیتوانی وا لە گەلی کورد بکات کە دژی روس هەستیت و لەو شەڕەدا بەشدار بیت کە بە ناوی «جیهادەوە» ویستیان بە سەریا بسەپینن . هەر وەها ئەو کوردانەش کە خەلەتینرابوون و لە جەنگدا بەشداریان ئەکرد بە دل شەڕیان نە ئەکرد و لە یەکەم هەلدا ریزی لەشکری تورکیان بەجی ئەهیشت .

کە شەڕ کوتایی هات روسیا ئەو بەلێنانەی لە بیر نەچوو کە دابووی بە ئێران .

بە پیی پەیمانی (سان ستیڤان) کە لە (٣) ی مارتی ١٨٧٨ دا بەسترا ئەرداکان ، کارس ، باتۆم و ئەلاشکێر بەر روسیا

کەوت (١) . و هەندێك لە ناوچەکانی ڕوژهەلاتی تورکیا درا بە ئێران .

وەك ئاشکرایە ئینگلتەرە وولاتەکانی تری ئەوروپای ناحەزی روسیا زور بە پەیمانی « سان ستیڤان » ناقایل بوون و حوکومەتی ئینگلیز کەوتە داوا کردن لە روسیا کە واز لە بایەزید و ئەلاشکیر بهێنیت وە هەر بە تیکڕایی ئەیویست پەیمانی سان ستیڤان بە تال بکریتەوە . بویە کە روسیاو ئینگلتەرە لە ١٣ ی حوزەیران تا ١٣ ی تەموزی ١٨٧٨ دا لە بەرلین کوبوونەوە زور لە مەرجەکانی (پەیمانی ئاشتی) یان گوڕی . لە ئەنجامدا ریك کەوتن کە بایەزیدو ناوچەی دولی ئەلاشکیر بدریتەوە بە تورکیا بەو مەرجەی تورکیاش (کوتور) بداتەوە بە ئێران .

لە ١٦ ی تەموزی ١٨٨٠ دا ، واتا پاش (٣٠) سال [بکرەو بێنە] نوینەرانی روس و ئینگلیز جەنەرال (زیلینی) و جەنەرال (هێملی) پرۆتوکولی نیشانە کردنی سنووری (کوتور) یان مۆر کرد و ناوچەکەیان دایەوە بە ئێران . بەلام لە گەل ئەمەشدا تورکیا بە هەزار فێلو فەرەج تەگەرەی دا لە جی بەجی کردنی ئەم بەندەو بەشێك لە ناوچەی کوتوری لە ژێر دەسەلاتی خویدا هیشتەوە و لەشکری ئێرانی گەمارو دا . لە وەرامی داواکاریەکانی بالویزی

(١) ئا . س . د . ر : ب « ٣٠ » ، ژ « ٥١٧ » ، ف « ٤٠٦٧ » ، ل « ٤٧٤ » .

ئینگلیزو روسیادا له ئەستەمول سولتانی تورك بلاوی کردەوە کە مادام بەندەکانی تری پەیمانی بەرلین بەجێ ناهێنرێت « زیانی تیدا نیە » کە ئەگەر تورکیاش بەشێك لە ناوچەی کوتور نەداتەوە (١) .

لە راستیدا ئاژاوەی سەر سنوور هەر دانەمرکایەوەو پاش چەند سالێك بە تیژ تر پەیدا بووەوە . چ عوسمانیو چ ئێرانیش ئەوەیان کرد بە بیانوو کە گوایا لە بەر مەسەلەی (کوتور) لە ریککەوتنەکاندا گوی نەدراوەتە چاکە و خواستی « دانیشتوە کوردەکان » . هەلویستی وولاتە ئیمپریالیستەکانیش کە ئەیان ویست ئاژاوە هەر بمێنێت و بەمە وولاتانی روژهەلات لاواز بکەن دەوریکی بالای هەبوو لە هەلگیرساندنەوەی ئەم ناکوکیانەدا .

---

(١) مینۆرسکی : سنووری تورکیاو ئیران لە « دەربارەی روژهەلات »دا بەرگی (٢) ، ل . (٤٠٨) .

بەرز بوونەوەی بزووتنەوەی رزگاری

و راپەرینەکەی شیخ عبیدالله

لە ئەنجامی شەری روسیاو دەستخستنە ناو کارو باری ناو خۆ وە لە لایەن وولاتە کەپیتالیستەکانەوە ئیمپراتوریەتی عوسمانی لە کوتایی سەدەی نوزدەهەمـــدا لاواز بوو بوو ، بو چارە رەشی کاربەدەستانی تورکیا باجو سەرانەیان زیاتر کردو بەمە ئەوەندەی تر باری وولات تیك چوو .

لە هەموان پتر دانیشتوانی روژهەلاتی ژووروی تورکیا چەوسینرانەوە ، لە کاتی شەردا گوندیان تالان و کاول کرا ، مالاتو کەلو پەلیان بە ناوی یارمەتی جەنـــکەوە فرینرا . بو وینە بایی پتر لە (٤) ملیون (پیاستر) لە دانیشوانی حەکاری و لەوەش پتر لە دانیشتوانی ئەرزورۆم دزرا . لەشکری تورك بە پیی « پسوولە » هەموو شتیکی لە دانیشتوان ئەسەند (١) و پاش کوتایی جەنگ کاربەدەستان گوییان نەدایە ئەم (وەسلانە) بو گیرانەوەی ئەم شتانە .

باری لاتی ئابووری ، بەرتیل و دزی مووچـــەخوران ، تیكچوونی ئیدارە ، سەرانە سەندنی پولیسو کاربەدەستان بوونە هوی بەتالکردنی خەزینەی وولات..مووچەخورە گەورەکان دزیان لە بچووکەکان ئەکرد ، لەوانیش گەورەتر ئەمانیان نابووت ئەکرد . بـــەم جورە باری وولات

---

(١) ئا . س . د . ر : ب « ٣٠ » ، ژ « ١٥٦٦ » ، ل « ٤ » راپـــۆرتی نوینەری کۆنسۆلی روسیا لە « وان » لە ٢٩ ی مایسی ١٨٨٠ دا .

تێك چوو . ئەمەش كاری كردە سەر لەشكری توركیا كە كولەكەی ژیانی حوكومەت بوو . لە راستیدا لەشكر ئەبوایە بە خوراكی خوی بژیایە ، وە وەك [یاكیمانسكی] كونسۆلی روسیا لەدیار بەكر بۆ بسلوبهزی روسی لە ئەستەمول « لابانوف روستۆفسكی » لە ۲۳ /ی تەموزی ۱۸۷۳دا نووسی : « لەشكری چوارەمی تورك لەكوردستاندا پتر لەسێ ساڵە مووچەیان وەرنەگرتوە و بەكۆمەڵ هەڵدێن . ئەم لەشكرە برسی و روتن ، زوریشیان پێلاویشیان لە پێدانیە . لە بەر ئەوە شەریشیان پێ ناكرێ ، بەرادەیەك كە یەكێك لە سەر كردەكان بە چاوی پرر لە فرمێسكەوە داوای لەسەر كردەی گشتی ناوچەی دیاربەكر كرد كە هیچ نەبیت لەباتی مووچەی چل مانگ هەر سەربازی پێنج پیاستەری بدرێتێ بۆ توتن و جگەرە » (۱) .

لە ناوچەكانی تردا كە سەربازەكان مووچەیان وەرنەئەگرت خویان كە وتبونە كو كردنەوەی سەرانەو ئەمەش زور جار ئەبوە هوی كاری خراپ. بەرادەیەكی وا كە حەسەن پاشای والی هەكاری دانەویلەی میری بە قاچاخچیەكان فروشت وبەمە ئەوەندەی تر نرخی گەنم لە بازاردا بەرز بووەوە . زستانە سەختەكەی [۱۸۸۰]ش گەنم و جۆی نەهێشت،زەوی پتی نەما ، لە زور جێگا خواردن دەست نەئەكەوت ، مالات لە زور لای كوردستاندا هەر لە وانەوە هەتا موسڵ تووشی « نەزۆكی » بوو ، و

«۱» ئا . س . د . ر : ب . «۳۰» ، ژ . (۵۱۷) ، ف . [۱۷۹۸] ل ، « ۳۳ ـ ۳٤ » .

وەك (یوزیفەڤیچ)ی دبیلوماسی روس نووسی : هەل بوو بۆ ئەوەی سزا سەر دەر بهێنی [١] .

یا کیمانسکی کونسولی رووسیا لە دیاربەکر دەربارەی کوردستان نوسی [بۆنی ئەوەی لی دێ کەبەهیزترین دوژمنی مروڤایەتی ، واتا برسیەتی بال بکیشیت بە سەر کوردستاندا ، دیاریشە کە برسیتی بلاو بووەوە گرانەتاو چەندەها پەتای تریشی لەگەلا ئەبێ «٢» .

چونکە خاوەن مالاتە کوردە کوچەرەکان زەخیرەیان نەئەخست و بەروبوومی ئاژاڵیان ئەگۆریەوە بە دانەوێڵە لە کاتی پەیدابوونی گرانیدا لە هەموو کەسیك پتر ئەوانی تیا ئەچوو .

دەنگ وباسی کوردستان وای ئەگویاند کە خەلك لە برساندا گیا ئەخوات ، سەرەرای ئەوەش سەربازی تورك هەر پەلاماری ئەدان و تالانی ئەکردن . کوردەکانیش ناچار پەلاماری بازرگان و قاچاخچی گەنمیان ئەدا . بو وینە ، لە ماردین کوردەکان پەلاماری عماری یەکیك لەو قاچاخچیانەیان داو پەنجا « کیلی » گەنمیان برد «٣» .

وەك [یا کیمانسکی] ئاگاداری بالوێزخانەی رووسی لەئەستەمول

«١» ئا٠ح٠م٠ج ب . [١٥] ، ژ «١٠» ، ل ، «٥٢»

«٢» ئا٠س٠د . ر : ب . «٣٠» ، ژ ٠ [٥١٧] ، ف . « ١٧٩٩ » ، ل . « ١٥ » .

«٣» سەر چاوەی پێشوو : ل ٠ «١٦» [کێلی : نزیکەی «٤٠٠» کیلۆیە] .

کرد : «گرانی‌و برسیه‌تی جه‌زیره‌و موسلی گرتوته‌وه . خه‌لك گوشتی که‌ر ئه‌خوات و روژی نزیکه‌ی (۳۰) که‌س له برسان‌دا ئه‌مریت ! » .

تیدا ره‌ی تورك و مووچه خوری ناوچه‌کان هه‌تا ئه‌یان توانی دانه‌ویله یان به‌گران ئه‌فروشت . بو وینه « یا کیمانسکی » نووسی : « که پیش پینج مانگ کیلی » ی گه‌نم به « ۷۰ » پیاستر بوو ئیستا به (۵۰۰) پیاستری نافروشن و چاوه‌ری ین که له‌مه‌ش گرانتری بکه‌ن . » «۱»

وه « کار به‌ده‌ستانی تورك له [خه‌ربوت] «۳۰» هه‌زار کیلی گه‌نمیان به‌قاچاخ فروشتوه کیلی‌ی به « ۱۲۰ » پیاستر ، له‌کاتیکدا که‌نرخی ئاسایی «٤۰» پیاستر بوو ، وه ئه‌وانیش له بازاردا ئه‌یان فروشته‌وه به (۵۰۰) پیاستر » .

برسیه‌تی وای له‌خه‌لك ئه‌کرد په‌لاماری عه‌ماری ده‌غل‌و دان‌وخواردن بده‌ن ، هه‌تا په‌لاماری ئه‌و «۲۳» که‌له‌که گه‌نمه‌شیان دا که‌به‌دجله‌دا له دیاربه‌کره‌وه نیررا بو موسل .

کوردی دیاربه‌کر حالیان باشتر نه‌بوو وه‌ك یاکیما نسکی نووسی : « شه‌و دره‌نگ زیاتر له‌سه‌د کورد له چایخانه‌یه‌کدا کوبوونه‌وه که ته‌گبیر بکه‌ن چون په‌لاماری عه‌مارو ئه‌وما لانه بده‌ن که‌دانیان تیدایه » .

بو ئه‌وه‌ی له‌و جوره په‌لاماردانه رزگاریان بی خاوه‌ن گه‌نمه‌کان هانایان

«۱» سه‌رچاوه‌ی پیشو : ل ،(۹، ۱۰، ۱۷)

ئەهینا بو پۆلیس و ژەندرمەکان کە بیان پارێزن . بەم جورە ژەندرمە پاسەوانی ئەو عەمارانەیان ئەکرد کە خاوەنەکانیان بەسەرانە سەندن کڕیان کرد بۆوە . هەر وەها لە چەپەری سەر رێگا کا نیشدا ژەندرمە قەدەغەی چوونی کوردە برسیەکانی ئەکرد بو شارەکان .
ناوانەکانیش مەگەر لە کاتی دیار نەبوونی ژەندرمەکاندا بیان وێرابە نانی کەرو هەڵهاتوو بفرۆشن بە خەڵکە برسیەکە .
لەگەڵ ئەمەشدا کار بەدەستانی عوسمانی باجو سەرانەی خویان درندانە هەر ئەسەند . سەربازە تورکەکان بە جارێ جەزیرەیان تالان کردو هەتا نزیکەی «٦» هەزار پیاستریشیان لێ دزین .
بە بیروورای « یا کیمانسکی » کوردی هەموو کوردستانی تورکیا کە « برسیتی هێرشی بوهیناوە و هیچ خێرێك لە حوکومەتی تورك نابینی ئامادەیە خوی بخاتە ژێر دەست هەر کەسیکەوە کە لە مردن رزگاری بکات » .
ئەمە بوو بەهوی هەستانی کوردی زور ناوچە . بە هاری ۱۸۸۰ ناوچەی (مازوداخ) باجیان ئەدا بویە لە دیاربەکر و ماردینەوە زیاتر لە [۵۰۰] سەر بازیان کرایە سەر ، مالی کوردەکانیان کاول کرد و سووتاند . درندانە لەگەڵ کوردەکاندا جولانەوەو وەك یاکیمانسکی بۆ ئەستەمولی نووسی : « سەر بازەکان سێ‌یەکی هەموو ماڵ ودراوەتی کوردەکانیان دزی ، و ئەو [۳۲۰۰] سەرمەڕو [۳۰۰] گایەی لێیان فڕاندن لە ماردین فرۆشتیان .

ئەو پارانەش کە لێیان دزین لە نیوان ئەفسەر و کاربەدەستانی تردا دابەش کرا ، و شتە وردەکانیش بو سەربازەکان مایەوە (١) .
سەربازەکان پاش قەلاچۆ و تالان کردنی کوردەکانی (مازوداخ) نیران بو ناوچەی (وان) بو دامرکاندنەوەی راپەرینی کوردەکانی ئەوێ کە بە هوي گرانیو برسـیەتیەوە جوولا بوون . تەنها لـە (حەکاری) زیاتر لە دە هەزار کەس مردن کە لە ٩٨٪ یان کورد بوو .
لە گەل ئەوەشـدا سەرانە و باج هەر لە جیی خوی مایـەوە و داواکاری هەندیك لە کاربەدەستانی تورك خوشیان رەت کرایەوە کە سەیریکی یاسای « باج سەندن بکریتەوە » . ئەمەش لە هەموو لایەکـدا ئەبوە هوی نارەزایی و راپەرین . بویـە کە (فاضل پاشا) ی سـەروکی ئۆردووی یەکەمی لەشـــکری چوارهـــەم ســـەربازی نارد بو گونـــدی (مایـازگورد) و (پالا) بـو کوکردنەوەی باج ، هەرچەندە سەروکی ئەم دێیانەش بەنـــد کران لە گەل ئەوەشدا (شاە حسین) ی کوری (دەرویش عەلی) بە خوی و (٢٠٠) سوارەوە هەستا و هانی کوردەکانی تریشی دا کە دژی تورك بجوولین و سامانیان بشارنـەوە چونـکە هاتوون تالانیان بکەن .

(١) سەرچاوەی پێشوو : ل . (١٨) : راپۆرتی یاکیمانسکی لە ٢٢ / ی مارتی ١٨٨١ دا .

(شـاه حسين) ريكاسەختەكانى دەرسيمى كرت و ئازايانـــە بەرەنـگارى لەشـكرى تورك بوو . تەنـــها كە پاش ئەوەى لە «مەلازكورد» ەوە يارمـەتى بو سوپاى تورك هات توانيان سپيرى كورد ببرن ، بەلام بەمەش راپـەرينەكە كوتايى نەهات چونكە كوردە ئازاو بزيوەكان هەميشە هەر جيى مەترسى بوون بو لەشـــكرى تورك ، بـە رادەيەكى وا كە فاضل پاشا لـە تەلەكراميكدا بو كاربەدەستانى تورك دانى پيا نا كە « لــەم كاتەدا ناردنى لەشكر بو كوكردنـەوەى باج كاريـكى راست نيەو بەلكو پر لە مەترسيە » .

كە «عزت پاشا» ى موتەسـەريفى ديار بەكر لە ئەنجامى راپەرينى ناوچەكانى ژيـر دەستيدا ئاكادارى ئەستەمولى كرد كە گوايا « ئەم هەراو بكرە بونى شورشى لى دى » ، لە هەمان‌كاتيشدا « ياكيمانسكى » ئاگادارى باليوزخانـەى روسى كرد لە ئەستەمول كە « هيچ پەيوەنديەك نيە بە شورشەوە ، بەلكو نارەزايى و رقە بەرامبەر كاربەدەستان » .

«عزت پاشا» بويە « شورش » ى هينايە كايەوە كە بەم بيانوەوە دەولەمەنـدەكان و خوشى بپاريـزى «١» ، ئەگينا لە برسيتى پتر هيچى تر نەبوو .

«١» ئا . س . د . ر : ب . « ٣٠ » ، ژ . « ٥١٧ » ، ف . « ١٧٩٩ » ، ل . « ٦٥ » .

هەر چەندە ووشەی « شۆرش » کۆنسۆلی روسیاشی توقاند لە گەل ئەوەشدا نەیتوانی چاو لەوە بپوشێ کە بـە هوی تالانکـردن و گرانی و برسیەتیەوە ، وە بە هوی زورداری کاربەدەستانی تورکەوە هەلویستیکی پڕ لە مەترسی لە کوردستانی تورکیادا پەیدا بووە .
هەر وەها بیرو رای « کەمسەرەکانی » نوینەری کونسول لە «وان» ئەوە بوو کە « کردەوەی پڕ لە تاوانباری کاربەدەستان » بوتە هوی برسیتی ناوچەکە .
وەنـەبێ تەنها باری کوردەکانی تورکیا وا بووبێ ، بەلکو سیاسەتی چەتەگەری بە سەر کوردەکانی ئێرانیشدا سەپێنرا بوو ، بویە چەند هوزیك بە هیوای رزگار بوونیان بەرەو رووسیا هەلهاتن .
لە یەکیك لە « وثیقە » کانی موتەسـەریفیەتی یەریڤاندا بـــە ووردی باسی ئەمە کراوە : « هەر کە بەهار دێ زور لە ئێرانیەکان وە بە تایبەتی کوردەکانی بەرەو ناوچـــەی یەریڤان ئەکشێن ، ئەمسالیش لە هەموو سالیکی تر پتر لیشاوی کوچ کردن پەرەی سەنـدوە . زوریان ئەمسال کە گەیشتنە ناوچـەی « نەخچەوان » بە رادەیەکی وا بێ دەرەتان بوون کە کەولیکیان پێ نەبوو بیدەن بە خویاندا ، زوریان لە ژیـر دارو سیبەری دیوارەکانـدا ، وە یان یەکسەر لەو دەشتە لێی ئەکەوتـن ، زوربەیان لە ئەنجامی نەخوش کەوتنیاندا ئەمردن ، هـەر وەها ئەو کوردانەی کە

بەرەو « سورماڵین » یش ئەمان حالیان لەمانە باشتر نەبوو «١» .
باری کورد هەر باس ئەکرا بۆئەوەی کاربەدەستانی روسیا یارمەتیەکیان بدەن ، بە پێچەوانەوە ، داوایان لە تاران کرد کە قەدەغەی کوچ کردن بکات بو خاکی روسیا ، ئیرانیش ئەم داخوازیەی بە حێ هیناو کەوتە گرتنی سنوور .

● ● ●

نارەزایی کورد ، و کردەوەی نارەوایی کاربەدەستانی تورك بوە هوی جوولانـــدنیان . کە لە ١٨٧٨ دا کوردی « حەکاری » و « بۆتان » و « بادینان » راپەڕین سەر کونسولی روسیا لە ئەرزورۆم « ئەبیرمێللەر » بو بالویزی روسی لە ئەستەمول نووسی کە « کوردەکان ئەو سەربەخوییەیان نەماوە کە لە کاتی بەدرخاندا هەیان بوو ، ئیستا راپەڕیون بو ئەوەی ئەو سەربەخوییەیان چنگ بکەیتەوە » «٢» .
عثمان بەگ و حسین بەگی کوڕانی بەدرخان کە لە سوپای تورکـدا ئەفسەر بوون سەرکردایەتی ئەم راپەڕینەیان کرد . ئەستەمول لە سیرت ، ئەرزورۆم ، دیار بەکـر ، و ئەرزنجانەوە لەشکری ناردە ســــەریان بە سەرکردایەتی گشتی فەریق « تابان پاشا » . لەشـکرەکەی سیرت دیحی گـرت کە کوردەکانی تیادا چەسپ بوو بوو ، و هــــەر لەوی (٣٥)

«١» ئا . م . ج : ب « ٥ » ، ف « ٦٥٦٨ » ، ل . « ٢ » .
«٢» ئەڤریانۆڤ : کورد لە شەڕی تورك و روس و ئیران و روسدا . ل « ٢٢٦ » .

کوردیان هەلواسی زوری پێ نەچوو لەشکری حسین بەگ بەرەو دیلیخ کشاو لەشکری سیرتی بەدیل گرت : ئەمەش بوە هوی بەهیزبوونی جوولاندنەکە لە کوردستاندا . بەلام چونکە لەشکری تورك ئیجگار زور بوو نەیان توانی تیایدا بەیننەوە .

کەلەشکری تورك هیرشی هەمە لایی کردە سەر (جەزیرە) حسین بەگ ناچار بوو بلاوە بەلەشکرەکەی بکات ، هەندیکیان چەکیان داناو ئەوانی‌تریش بەرەو شاخەکان چوون .

تورك وەك هەموو جاریکی‌تر دەستی بو دەرەبەگ وسەروك هوزەکان نەبرد ، هەتا سزای حسین بەگیشی نەدا کەبوە هوی پەیدا بوونی راپەریتەکە . ئەمەش بو ئەوەی سەروکەکان لە خوی ژویر نەکات وبە هویانەوە هەمیشە بتوانی زوربەی هەژارانی گەلی کورد بچەوسینیتەوە وهەرەشەیان پێ لە ئیران بکات .

لەگەل ئەوەشدا کوردە داخ لە دلەکان جار لە دوای‌جار هەر ئەجوولان هیشتا راپەرینەکەی جەزیرە بەتەواوی نەکوژا بووەوە کەشیخ عبیداللەی سەروکی ئایینی ، کەتەمەنی پەنجا سال بوو لە(هەکاری] و (ناوچە) جولا . بەمەستیشی یەکخستنی هەموو خاکی کوردستان بوو .

شیخ عبیداللە یەکسەر پاش تەواو بوونی شەری تورك و روسیا کە وتە خو ئامادە کردن بو راپەرینیکی ئاشکرا دژی تورکیا ، هیشتا لە۱۸۷۸دا بالویزی روسیا لە تاران بیستبوویەوە کە شیخ عبیداللە خەریکی کوکردنەوەی هاورەکانیەتی بو جەنگ دژی تورکیا بو ... نی کوردستانی

تورکیا و (دانانی حوکومەتیکی‌سەر بەخو که پایتەختەکەی‌موسل بێ(۱)
هەر وەها مقۆمقۆش پەیدابوو کەگوایا شەریفی مەکەو والی میسر یش
پشتگیری ئەکەن چونکه بە ناوی (وەهابیەکانی میسوپۆتامیا) وە
ئەجورلی کە سولتانی عوسمانی ئەگەرە ئەخاتە ئیش‌و کاریانەوەو (لاشەرعی
تیك داوە) . هەر وەها دەنگ بلاو بووەوە کە (پارتی کونی‌تورکیاش
یارمەتی ئەدا [۲] .
هەر چەندە هیچ سەر چاوەیەك نیە کە [تەئیید] ی ئەم قسانە بکات
بەلام ئاشکرایە کە شیخ عبیدالله هەموو هەلیکی لە دەستدا بوو
کە سەروکایەتی ئەم راپەرینە بکات . چونکە کردەوەی کاز بە دەستانی
تورك جیگاو پایەی خستبوە مەترسیەوە و ئەبوایە کاریکی وای یکردایە
کە ژێر دەستەکانی بڕوای پێ تازە بکەنەوە ، هەر لەبەر ئەم هویەش
پێو کەرابەری نارد بو ئەستەمول و هەرەشەی کرد کە [ئەگەر باری
کوردەکان چاکتر نەکرێ بە خوی و هاوکارەکانیەوە روو ئەکاتە
ئیران » .
کە سولتان مفتی وانی ناردە لا بو گفتوگو شیخ پێی‌راگەیاند کە(کەس
گوی نادانە شەریعەتی ئیسلام و هەموو چاو لە درندەیەتی کاربەدەستانی

« ۱ » ئا . س . د . ر : ب «٤٠» ، « ٥٢٨ أ » ، ف . [١٢ . ٢]
، ل . [٤] .

« ۱۲ » ئا . س . د . ر . ب : [٣٠] . ف [١٧٩٨] . ز [٥١٧]
، ل . (٣٢) .

تورك ئەتوقینن » وە ئاگاداریشی کرد کە « جامەکەی پڕ بوە و خەریکە لی ی ئەرژێ » . روونیشی کردەوە کە کارە نارەواکانی کاربەدەستان ژیانی کوردستانی روژئاوای کردوە بە دۆزەخ (١) .

مفتی بەڵێنی دایە کە هەول بدات داخوازیەکانی بەجێ بهێنرێ ، پاش ئەمە فەرماندەی گشتی لەشکری روژهەلاتی تورکیا موشیر (سەمیح پاشا) هاتــە وان بو گفتو گۆ کردن لە گەل شــێخدا . بەلام لە ئەنجامی گفتو گۆ زورەکانیاندا هیچ بریاریکی باش بو کورد نــەدرا ، وە وەك کەمسەرەکانی ســەر کونسولی روس لە وان نووسی : « سەمیح پاشا هەموو هــەولیکی هـــەر بو چاکەی مووچە خۆرە تاوانبارەکان بوو » (٢) .

لە سالای (١٨٧٩ ـــ ١٨٨٠) دا باری کوردستانی تورکیا پتر ئالوزا . کوردەکان باجیان نە ئەداو چالاکانە بەرەنکاری لەشکری تورك و باج - گرەکان ئەبوون . ئەو هەولەی کاربەدەستانی تورك دایان بو چەككردنیان بە فیرۆ چوو ، و لە ئەنجامی پێکا هاتنەکانی هاوکارانی شــێخو لەشکری تورکدا نزیکەی بیست ســەربازی تورك کوژرا .

رابــەرەکانی شێخ عبیداللە پەیتا پەیتا ئەچوونـــە ئێرانو هانی

---

(١) ســەرچاوەی پێشوو : ب (٣) . (٥١٧) ، ف (١٥٦٥٦) ل . (٥) .

(٢) سەرچاوەی پێشوو ، ل . « ٨ » .

کوردەکانی ئەویان ئەدا . و وەك « کرێبیل » ی سەر کونسول
لە تەوریز نووسی : (تا ئیستاشیخ‌عبیداللە هەر نیازی وایە حوکومەتیکی
کوردی سەر بەخو پیك بهینن . ی «١» بو ئەمەش ویستی یارمەتی لــە
روس‌و ئینگلنەرە وەربگرێ بویە کەوتە پەیوەندی بەستن لەگەلیاندا .
پاش شــەری ١٨٧٧ ـ ١٨٧٨ نوینەرەکانی بەهەموو برو ویبا نوویەك
خویان ئەکرد بە قونسولـکەی روسدا لە ئەرزوروم بو گفتوگو کردن
لەگەل (ئەبیر میللەر) دا شیـــخ عبیداللە بەتایبەتی پاش کردنە وەی
کونسولخانەی روسیا لە وان لە ئەیلولی ١٨٧٩دا زیاتر هەولی بەشی پەیوە
ندی لەگەل روسدا دا .

لە تشزینی یەکەمی ١٨٧٩دا بوو کە سعید محمد سەیدی رابەری شیخ
عبیداللە هات بولای (کەمسەرەکان) و پێی راگەیاند کە « کاربەدەستانی
تورك ناتواتێ ئاسایش لە کوردســتاندا بـپارێزن ، گەورەو بـچووکی
ئیدارەی تورك لە کوردستاندا خویـنی دانیشتوان ئەمژێ ، کە کوردە
کان جار جارە دزی ئەکەن تەنها لە ئەنجامی کردەوە نارەوا کانی ئیدارە ـ
وەیە ، شیخیش بەپیویستی سەر چانی خوی ئەزانی گەل لەم چەوسانەوە
وەیە رزگـار بـکات چونکە بەناقە رزگـــار کەری خویـانـی
ئەزانـن) .

لە دواییدا رابەرەکەی شیخ کونسولی ئا گادار کرد کە پیویســـتی بە

«١» ســـەر چاوەی پیشوو پ (٤٠) ژ « ٥٢٨ أ » ، ف .
(١٢.٢) ، ل . «٥» ،

پشتگیری روس یان ئینگلیز هەیە . هەرچەندەشی ئینگلیز زور جار هەولی‌دا لە یارمەتی بداتی بەلام شیخ یارمەتی و دوستایەتی روسیای دراوسێی پێ باشتر ، چونکە «هەمیشە لە ناو کوردا نرخی روس لە ئینگلیز زیاتر بوە . بەلام ئەگەر ناچار بێ وا یارمەتی لە ئینگلیزەوە وەر ئەگرێ ، سعید محمد سعید لە کونسولی گەیاند کە ئەگەر لە نیوان روس و تورکدا شەڕ بقەومێ کورد ئەتوانێ یارمەتیەکی باشی روس بدات چونکە هەمو رێگاوبانە شاخاویەکان لەژێر دەسەلاتی کوردایە .

(کەمسەرەکان) وەرامیکی تەواوی نوینەری شیخی نەدایەوە . هەر ئەوەندەی پێ ووت کە لەبەر ئەوەی پەیوەندیەکی توندی دوستایەتی لە نیوان تورك و روسدا هەیە باشتر وایە کەشیخ یەکسەر داخوازیەکانی بە سولتانی عوسمانی بگەیەنێ . هەر وەها داواشی لە « لۆبانو ف — رەستوفیسکی » بالوێزی کرد لە ئەستەمول کە داوا کاری وپیشنیاری کوردەکان رەت بکانەوە وپتر پشتی کاورەکانی روژهەلاتی تورکیا بگری کە «لەکورد دەولەمەندترو زیرەکترن و زورتر فێری شت ئەبن »(١) . بیروڕای « وەزیری دەرەوەی روسیاش هەروا بوو ، چونکە وایان لیك ئەدایەوە کە شیخ عبیدالله هەر بە کوردستانی تورکیا ناوەستیتەوە و هەول ئەدات دەست بکیشیتە کوردستانی ئیرانیەوە ، روسیاش بەمە قایل نەئەبوو چونکە لە ئیراندا نیشی باش بوو .

بەم جۆرە داوا کاریەکانی شیخ عبیدالله لەلایەن حوکومەتی روسیاوە

---

(١) ئا . س . د . ر : ب « ٣٠ » ، ژ « ١٥٦٥ » ، ل « ٥ ـ ٦ »

رەت کرایەوە . کاربەدەستانی ئینگلیزیش بە جوریکی تر سەیری پیشنیارەکانی شیخیان کرد .

● ● ●

ئیمپریالیستە ئینگلیزەکان لە کوتایی سەدەی نۆزدەهەمدا زیاتر کەوتنە ناردنی نوینەرو رابەربو روژهەلات ، وە بەتایبەتی ئەیانویست هەول وی-ق ئابوری و بازرگانی و سیاسی خویان لە ئیران و تورکیادا بەهیزبکەن بو ئەمەش لەنادولی روژهەلات . کوردستان و ئەرمەنستانی تورکی نیچیریکی قەلەو بوو بو کاربەدەستانی ئینگلتەرە . لەبەر ئەمە بە ووردی لە بازارو ریگاوبان کولینەوە بو ناردنی کەلوپەلی ئینگلیزی . وەك ولیامزی نوینەری ئینگلیز لە لەشکری تورکدا لە لاپەرە «٣٥٤»ی پەراوەکەیدا « شەر لە ئەرمەنیادا » ئەلی . (کورت‌ترین ریگای نیوانی ئینگلتەرە و « دەلهی » بەم ناوچەیەدا ئەروات ، کەلوپەلی ئینگلیزی وپتر لە نیوەی کەلوپەلی کەلە ئەوروپاوە ئەنیریت بو ئیران لەتەرا بزون ئەرزورۆم ــ تەوریزدا ئەروات » .

هەر چەندە روسیا لەم ناوچانەدا بەربەرەکانی بازرگانی ئینگلیزی ئەکرد لەگەل ئەوەشدا پلەی بازرگانی ئینگلیز هەر لە پەرەسەندندا بوو ، بیجگە لەمەش ئینگلیز هەمیشە ئەیویست هەل لە بزووتنەوە نیشتمانیەکان وەرگریت بویە کوردیان دژی ئەرمەن ، ئەرمەنی دژی کورد ، ئەرمەن و کورد دژی تورك کورد و تورك دژی کوردو ئەرمەنیان هان ئەدا هەر وەها پاش تەواوبوونی شەری [١٨٧٧ ــ ١٨٧٨] یش ئینگلیزویستی خوی لەتورکیاداچەسپ

بکات و هەمیشە بیکاتە هوی ئاژاوە دژی روسیا .

کە لە ٤ / ی تەمموزی ١٨٧٨ دا کونگرەی بەرلین بەستـرا بو هەلوەشاندنەوەی پەیمانی (سان ستیڤان) تورك و ئینگلیز بە نهێنی ریك کەوتـن کە ئینگلیز دورگەی (قوبرس) بگرێت و لە باتی ئەمە یارمەتی تورکیا بدات کە ناوچەکانی ئاسیای بچووك بپاریزیت و بە پیی ئارەزووی خوی ئیدارەو ژیانی بگوریت . ئەم ریك کەوتنە لە بەندی (٦١) ی کونگرەی بەرلیندا چەسپ کرا .

لە ژیر ناوی جی بەجی کردنی بریاری ریك کەوتنەکەی تورك و روس و بە ناوی کوکردنـەوەی زانیاری و دەربـارەی ناوچـــە جەنگیەکان روژهەلاتی تورکیا پر بوو لە دیبلوماسی و سەرکردە جەنگی و کەروکە ئینگلیزەکان .

بیجگە لەمەش هەموو وولاتی تورکیا بە رابەرو سیخوری ئینگلیز تەنـرا ، کە ئەیویست لە کاتی خویـدا ئەم رابەرانـــە بین بە کاربەدەســـتی راستەقینەی هیچ نەبی بەشی روژئاوای تورکیا ، دیارە پەیامبەرە عیسا ییەکانیش لەم کارەدا بەشدار بوون .

کوردستان و بەشیك لە ئەرمینیاش لە هەموو جیگایەك پتر بوونە کتوری [جاسوسیەت] و ریـکخراوە ئیمپریالیستەکان کـەوتنە یارمەتیدانی یەکتری بو زانینی باری ئابووری و سیاسی ئەو ناوە .

زور لە ئینگلیزەکان پایەی بەرزیان لە میری عوسمانیدا وەر گرت بو وینە کولونیل (ف . بیکر) کە بە ناوی (بەکر پاشا) لـــە

لەشکری تورکدا لە شەڕی تورکو روسدا بەشدا بوو ، لە هاوینی ١٨٧٩ دا کرا بە فەرماندەری لەشـــکری تورکی ناوچـەی (ئەرەکاس) و ناوچـەی فورات کە نـزیك بوون لە سنووری رووسیاوە .

(بێکر) لە تەوقی سەریەوە هەتا پەنجەی پێی دژی روسیا بوو ، وە هەموو هەولیکی ئەدا بو سەرخستنی تورکیاو ئینگلیز لە سـەر حسابی روسیا . هـەر ئەویش بوو سەرکردایەتی ئەو لەشکرە تورکەی کـرد کە بەرامبەر لەشـکرەکەی (گۆرکە) وەستا کە ویستی بە بەلقاندا تیپەری .

بیجگە لە بێکر کولونیل (نورتون) ی هاوولاتیشی لە لایـــەن سولتانەوە کرا بە فەرمانـــدەری لەشکری ژەندرمەی ولایەتی (بیتلیس) «١» .

بیجگە لەمانە لە شارەکانی روژهەلاتی تورکیادا مایۆر (تروتیر) کە لە کاتی شەڕی ١٨٧٧ ـ ١٨٧٨ دا راویژکەری اســماعیل حقی پاشاو مختار پاشای سـەرکردەی تورك بوو ، کـە پەیتان کلێیتۆن ، ستیوارد ، ئیڤیرت ، کوپێر ، و لیتینانت کیچنێر کە لە پاشدا بوو بە فەرمانـدەی لەشکری ئینگلیز لە هندستانو لــە دواییشدا فەرمانـــدەری هەموو لەشکری ئینگلیزو زوری تـر

«١» ئا . س . د . ر : ب «٣٠» ، ژ «٥١٧» ، ف «١٥٦٦» ل «١٣» .

هاوبەشیان لە کاری وولاتـدا ئەکرد . ئەمانـە دەوو بە ناوی کونسول‌و کاربەدەستانی کونسولگاوە لە ژێـر فەرمانـدەری ئەنداز یاری جەنگی (ویلسۆن) دا کە بە ناوی سەرکونسولەوە لە (سێواش) دانرا بوو ئیشیان ئەکرد .

پێ‌یان سپێررا بوو کـە کۆڕی شەڕ بو لەشـکری تورک‌و ئینگلیز ئامادە بکەن هەر لە تەرابزونەوە هەتا ماردین «۱» .

(ویلسۆن) داوای لێ کردن کە بـە ووردی زانیاری دەربارەی هەموو ریکاکان هـەر لە بەندەرەکانی سـەر زەریاوە هەتا سەر سنووری روسـیاو ئیران بە ناو هەموو تورکیادا کوبکەنەوە . هـەر وەها بە پێی ئـەم داواکاریەی نەخشەیەکی « تۆپۆگرافی » ناوچـەکانی روژهـەلاتی تورکیـاو سـەر سنووری تورکیاو ئێرانیشیان دانا .

شان بە شانی کوکردنەوەی زانیاری‌و ئامادە کـردنی کۆڕی جەنـگ دژی روسیا ، ئینگلیز گرنـگیەکی زوری ئەدا بە دوزە کوردەکان .

هیشتا بەکر پاشا هەر چەنـدە شـەڕی ۱۸۷۷ ـ ۱۸۷۸ یش تەواو بوو بوو هەر لە لەشکری سولتاندا مابوەوە ، و لە « ۱۸۸۰ » دا چەند هەفتەیەکی لە دیار بەکر بە سەر برد بو وورد بوونەوە

«۱» ئا . س . د . ر : ف . (دائیرەی خویندەواری جەنـگی ۱۸۷۹ ، ب . (۱) ، ل ۱٦۸ — ۱٦۹ .

له باری سیاسی و ئابوری و قەلا سەختەکانی . ئیجگار گرنگی‌دا بە کردنەوەی هێڵی ئاسنین لە ئەسکەندەروونەوە بە ئورفەدا بو بەغدا و لقیکیش بو دیاربەکر . ئەم ریگایانە کە ناوچەکانی میـــزوپوتامیای ئەبەست بە زەریاوە چاکترین کەاککی بازرگانی‌و سیاسی ئەگەیاند بە ئینگلتەرە .

رابەرە ئینگلیزەکان لە زور ناوچەکانی کوردستان‌دا کەوتنە گفتوگولەگەل سەروک هوزو دەرەبەگەکان بەنیازی ئەوەی کورد بکەن بەدار دەست بوئاژاوەنانەوە لە ناوچەکانی روژهەلاتی تورکیا و روژئاوای ئـــیران دا . وەك کەمسەرەکان ئەلێ ئینگلیز برریاری‌دا کە (پشت بە کورد ببەستی و بەهویانەوە لە ئاسیای بچووکدا خوی چەسپ بکات‌و لە پاشە روژیشدا بتوانی لە شەریشدا بە کاریان بهێنێ » «۱» .

شیخ عبیدالله شیان بە چاکترین کەس دانا بو بەجێ هینانی ئەم پیلانە وبرریاریان‌دا کەلك لەپاکی‌و راستی شیخ وەربگرن «۲»

شیخ عبیدالله ئەیویست هەموو هوزە کوردەکان یەك بخات وئەوساش خوی ئەبێتە سەروکی ناوچە فراوانەکەی سەر سنووری تورکیا و ئیران و رووســـیا .

ئینگلیزەکان کەوتنە هات‌و چو کردن بو ناوچەکانی ژێر دەستی شیخ لە ۱۸۷۷ دا « راسان » چوو بو باشقەلا ، ولە ۱۸۷۹ دا کونسولی ئینگلیزلە

«۱» ئـا . س . د . ر : ب . «۳۰» ، ژ . (۱٥٦٥٦) ، ل «۷» .

«۲» ترۆتێر : کوردەکانی ئاسیای بـچووك

وان کاپیتان « کلیتیۆن » بەرەو باشقەلا رۆیشت «١» .
پاش ئەم هات و چۆ کردنانە « کاروان بە چەکی ئینگلیزیەوە کەوتنە رێ و بەناوی یارمەتی دانەوە دژی برسیتی کەوتنە ناردنی پارەیەکی زور بو شیخ عبیداللە «٢» .
کە کلیتیۆن لە باشقەلاوە گەڕایەوە نامەیەکی تایبەتی لەشیخەوە هینا بو کار بەدەستانی ئینگلیز . شیخ لەو ناوچەیەدا رێگای بە ئینگلیزدا دەست بکیشتە کارو باری کوردەوە ، هەر وەها پیشی راگەیاندن کە دانیشتوانی هەموو کوردستان ئەیانەوێ یەك بن و نابێ بە دابەش کراوی بمێننەوە .
لە «٣٠»ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠دا تومسونی بالوێزی ئینگلیزی لە تاران ئاگاداری گرینفیلی وەزیری دەرەوەی ئینگلیزی کرد کە شیخ عبیداللە نامەی ناردووە بو « اقبال الدولە »ی متصرفي (وورمێ)ی ئیران و ریخکراوە ئەمەریکیەکان وەلەم نامانەدا ئاگاداری کردوون کەکوردە چەکدارەکانی ناردوە بو ئیران بو داوا کردنەوەی ئەو مافانەی لێیان زەوت کراوە . ئاگاداریشی کردن کە سەرەك هوزە کوردەکان ئامانجیان یەك خستن و سەر بەخویی کوردستانە .
بەم جورە جوولانەوەکەی شیخ عبیداللە مەبەستی چاك کردنی باری گەلی کوردستان و رزگار کردنی لە چەوساندنەوەی دەرەبەگەکان بوو

«١» کە مسەرەکان : هیرشی شیخ عبیداللە ١٨٨٠دا بوسەر ئیران .
«٢» ئا . ئا . ح ج : ب « ١٥ » ، ژ «١٠» ، ل «٥٢»

[كه خوشى ئه‌گرته‌وه] . ئه‌مه‌ش له كاتيكدا په‌ره‌ى سه‌ند كه سولتان ئه‌يويست ئيران بى‌هيز بكات ، وه ئينگليز حه‌زى به په‌يدا بوونى وولاتيكى سه‌ر به خو ئه‌كرد له توركيادا كه له پاشه روژدا ببيته مه‌لبه‌نديكى گرنگى جه‌نگى ستراتيجى له روژهه‌لاتى نزيك‌و ناوه‌راستدا .

• • •

له سه‌ره‌تاوه حوكومه‌تى توركيا هانى شيخ عبيدالله دا كه دژى ئيران بجووليت بو ئه‌وه‌ى ، وه‌ك (يوزيفيچ) ى نوينه‌رى وه‌زاره‌تى ده‌ره‌وه‌ى روسيا له كاتى گه‌رانه‌كه‌يدا به كوردستاندا له ۱۸۸۱ ـ ۱۸۸۲ دا ووتى « شيخ عبيدالله ده‌ست به سه‌ر هه‌موو شتيكى فارسه‌كاندا بگرێ كه له توانايدا بێ » (۱) .

له‌مه‌دا سه‌ميح پاشاى سه‌ركرده‌ى ئوردووى چواره‌مى له‌شكرى ئه‌نادول زور يارمه‌تى شيخى دا . له به‌هارى ۱۸۸۰ شدا له ئه‌سته‌موله‌وه سولتان عبدالحميد كولونيل به‌هرى به‌گى كورى به‌درخانى به نوينه‌رى خوى نارده هه‌كارى . له هاوينى ۱۸۸۰ دا شيخ عبيدالله به ئاشكرا كه‌وته خو ئاماده كردن بو په‌لاماردانى ناوچه كورديه‌كانى ئيران . به يارمه‌تى به‌هرى به‌گ توانى هوزى مامش ، مه‌نگور ، و پيران ريك بخاته‌وه و ناكوكيان له نيواندا

---

(۱) ئا . س . د . ر : ئارشيفى كشتى (۱ ـ ۹) ، ژ (۸) . ف . (٤۰) ل (۱۲٤) ، سالى ۱۸۸۱ ـ ۱۸۸۲ .

ئەهیلی و ژمارەیـەکی زور شەڕکەریان لی بگریّ کە بـە چەکی
ئینگلیزی پر چەکی کردن .
نوینەرانی شـیخ بەرەو ناوچـــەکانی کوردستانی ئیران چوونو
کەوتنە پروپاگەندە کردن دژی کاربەدەسـتانی ئ‌ران ، وە وەك
سـەرکونسولی روسیا لە تەوریـــز نووسی : « هەموو هەلیك لە
کایەدایە بوو بۆ سـەرکەوتنی ئەم پروپاگەنـدانە ، چونکە گەلی
کورد لە کردەوەی ئیران بیزار بوو بوو ، وە چاو‌ریّی رزگار
بوون بوو بویە پۆل پۆل ئەهاتنە ژیر سایەی شیخ عبیداللەوە » (١) .
شیخ عبیدالله هەولی دا نەك هـــەر کوردەکان ریك بخات . بەلکو
ویستی نەتەوەی ئەرمەنیو نەستوریش لەمەدا بەشدار بـکات ،
بویە داوای لە (مارِ شەمعون) و سەروکی ئەرمەنیەکان کرد کە
پیکەوە دژی سیاسەتی چەتەکەری تورکیا بجەنگن و ‌ەلینشی
دانی کە مافی ئاینیان بپاریزی . لە بەشـداری نەسـتوریە‌کاندا لە
راپەرینـەکەی کوردا وا دەر ئەکـەوی کە مارِ شـەمعون
پیشنیارەکەی شیخ عبیداللەی قوبول کردبیّ ، وە وەك (کلنیتون)
ی نوینەری ئینگلیز لە کوردستاندا نووسی :
« نەستووریەکانی شەمـدینان بڕیاریان دا ‌ێرمـەتی شیخ

(١) ئا . س . د . ر : ب (٤٠) ، ژ (٥٢٨ أ) . ف (١٠٢) ،
ل (١٠ ـ ١٣) .

بدەن (١) .

لە تەموزی ١٨٨٠ دا سەروکی زوربەی هوزە کوردەکان هاتن بو لای شیخ عبیداللە و لە کوبوونەوەکانیا دا دەربارەی دامەزراندنی یەکیتی هوزەکان ، واتا « کومەلەی کورد » گفتوگویان کرد . هەندیك لە بەشدارانی « کونگرەکە » پیشنیاریان کرد کە ئەو هوزانەی کورد نین لە ناو ببرین ، بەلام شیخ عبیداللە دژی ئەم پیشنیارە وەستا و روونی کردەوە کە تورك حەز بەمە ئەکات و پیی خوشە کە کورد بکەویتە دوژمنایەتی لە گەل ئەرمەنیو گەلەکانی تردا ، وە وتیشی : « ئەگەر ئیمە ئەرمەنیەکان لەناو بەرین کورد لای کاربەدەستانی تورك سووك ئەبیو نرخی نامینی » (٢) .

لە سەرەتای ئاغستوسدا لەگوندی (نەهری) کوبوونەوەیەکی تر پیك هینرا کە نزیکی « ٢٠٠ » سەروك هوزو سەررکی ئاینیو دەرەبەگ بەشداریان تیدا کرد ، لەمانەش پینجیان شیخ بوون .

لەم کوبوونەوەیەشدا شیخ عبیداللە دووبارەی کردەوە کە پیویستە کوردستانیکی یەك گرتوو دابمەزرینریو چالاکانە دژی تورکیاو ئیران بجوولین ، چونکە ، وەك شیخ وتی : « ئەم دوو وولاتە دزکن

---

(١) راپورتی کلیتون بو ترونیر لە ٢٧ / ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ دا .

(٢) ئەفریاتوف . کورد لە شەری تورکو روسو ئیرانو روسدا . ل « ٢٢٨ » .

له ریگای پیشکەوتنماندا » (١) .

شیخ عبیداللەو هاوریکانی بو بەجی هینانی ئـەم کارە بریاریان دا کە لەشکرەکانیان لە یەك کاندا لە هەردوو بەشەکەی کوردستانەوە پەلاماری لەشکری تورکو ئیران بدەن ، وە هــــەر وەها بریار درا کە کوردی مامەش‌و مەنگوری سـەر سنووری ئیران لە ژیر سـەرکردەیی « حاجی شیخ صدیق » ی کورە گەورەی شـــیخدا رەوانـدز بگرن‌و لەویشەوە پەلاماری « بەغـدا » بـدەن ، بە عبدالقادری کورە ناوەنـجی شـیخش سپیررا کە موسل و ئامیدی بگریت . ئەوساش شیخ خوی « وان » داگیر بکات .

لەمەدا فەرمان پاشای سـەرەك هوزە عەرەبـەکانی وولایەتی بەغـداش بەلین بە شیخ‌دا کە لە کاتی هیرش بردنە سـەر « موسل » دا یـارمەتی بدات (٢) .

بریاروکانی شیخ زور کەم‌و کورتی هەبوو . گرنگترینیان ئەوە بوو کە ئەبوایە هیرشیان بکردایە بە دوو بـەشەوەو بە یەك جار پەلاماری دوو وولاتیان بدایە . گومانی تیا نیە کە شیخ هەستی بەم کەم‌و کورتیە کرد بویە بریاری دا کــە دووبارە سەیریـکی بریارەکانیان بکەنەوە و لە

---

(١) سەرچاوەی پیشوو ، ل . « ٢٢٩ » .

(٢) ئا . س د ، ر : ب « ٣٠ » ، ژ « ١٥٦٥٦ » ، ل « ٧ » . راپورتی کامـەرەکان بو بـالوبزی رووسی لـە ئەستەمول « بـانزف ـــ رەستوفسکی » لە ٦ / ی تشرینی یەکەمی ١٨٧٩ د .

پیشەوە پەلاماری لەشکرە بێ هێزەکەی ئێران بدەن کە خەریکی شەرر بوو لەگەڵ هوزە تورکمانەکاندا . شیخ ووتی : « لەبەر ئەوەی کە بەشێک لە کوردستان ئەکەویتە ئێرانەوە و لەشکری ئێران بێ هێزە ، پێویستە پەلاماری ئەم بدەین و هاونیشتمانە کوردەکانمان لەوێ رزگار بکەین بو ئەوەی بێنە سەرچاوەی یارمەتی دانمان لە دژی دوژمنە گەورەکەی ترمان کە عوسمانیە . «١»

برریاری پەلامار دانی ئێران جێ بە جێ کرا ، وبوئەمە دوو لەشکر پێك هێنرا : یەکەمیان بە سەروکایەتی عبدالقادر و سەروکی هوزەکانی موکری هەمزە ئاغا کە ئەبوایە ئەوریزیان بگرتایە ودووەمیان بە سەروکایەتی محمد صدیق وخەلیفە محمد سعید کە ئەبوایە وورمێ ، خوی ، سەلماس و ماکینی بگرتایە .

لە ئەیلولی ١٨٨٠دا لەشکرەکەی شیخ عبیداللە بە سەروکایەتی عبدالقادر وهەمزە ئاغا پەلاماری ئێرایان دا و سەرکەوتنی گەورەیان دەست کەوت .

ئەم سەرکەوتنانەشی بەو هویەوە بوو کە کوردەکانی ئەوێ یارمەتیەکی تەواوی لەشکرەکەیان دا وپشتیان گرت . لە ماوەیەکی کەمدا ئەو لەشکرە هەزار کەسیەی پەلاماری ئەردەلانیدا ژمارەی گەیشتە حەوت هەزار کەس و ساوغ بولاق ومەڵبەندی کوردەکانی موکری گرت،زوری

---

[١] ئەڤریانوف : کورد لە شەڕی رووس و تورك و رووس و ئێراندا ، ل . «٢٣٠» .

پێی نەچوو شۆرشگێرەکان « مەراگا » ، (میان دوو ئاباان) وناو - چەیەکی زۆری تریان گرت ولە تەوریز نزیك بوونەوە .
لە راستیدا پایتەختی ئازربایجانی خوراو لەشکریکی ئەتووی تیدا نەبوو کە پاریزگاری بکات ، بویە خەلـــك زراوی چوو . لەزور لاوە هەلا تووەکانی بوهات . نان کەم بوو ، وەگرانی کەوتەوە ، کوردەکان زور بـە ئاسانی ئەیان توانی شاری تەوریز بگرن ، بەلام ناریکی و مەشق پێ نەکراوی راستی شەرکەرەکان بوە هۆی ئەوەی بەشیکاە لەشکرەکەی کورد بکەونە تالان کردنی گوندەکانی دەورو پشتی تەوریز وزوربەیان بەخویان و تالانیەکانیانەوە بەرەو مال گەرانەوە ، بەلام مەترسی داگیر کردنی شارەکە لەسەر دلی دانیشتوانی لانەچوو .
هەروەها کوردەکان لە داگیر کردنی (وورمێ) شدا تووشـــی چەرمەسەری بوون ونەیان توانی ئەو ئوردوە بشکێنن کەلە قەلاکانیدا پاریز گاریان ئەکرد ، بو یارمەتی لەشکرەکەی ، شیخ عبیدالله بە خوی و لەشکریکی کورد و چەند هەزار نەستوریەوە لە هەکاریەوە بەرەو (وورمێ) کشا .
لە هەمان کاتیشدا ، واتا لە ئەیلولی ۱۸۸۰ دا بەفەرمانی کاربە دەستانی ئینگلیز (ئابوت) ی سەر کونسولی ئینگلیز لە تەوریزەوە بەرە و وورمێ چوو ، ئەمیش بەو بیانوەوە کە گوایا ئەویش لە سنووری ناوچەکانی کونسولگەی ئینگلیزدایە ، بەلام بەپێی بیرورای [شۆلزیفسکی] سەر کونسولی روسیا لە تەوریز ئەم سەردانەی ئابووت پەیوەندیەکی زۆری

لەگەل باری ئیستای ناوچەکەدا هەبوە ، وە هەر وەها شۆ اژیڤسکی رووني کردە وە کەگوایـــا « ئەم را پەرینە ی کورد بێ ئاگـا ی ئینگلیزنیە » (١) .

سەردانەکەی [ئابوت] بو کوری جەنگ و رۆیشتنی بە نـاوچەپر لە شەرەکان‌دا بو [وورمێ] و ئاموژگاری کردنی اقبال الدولەی ســـەر لەشکری ئیران بە گوێی شیخ عبیداللە بکات و وورمێ بدات‌بەدەستەوە بە ئاشکرا ئەوە ئەگەیەنێ کە ئینگلیز ئا گای لە هەموو جوولانەوەیەکـی شیـــخ عبیداللە بوە «٢» .

اقبال الدولەی ئەم ئاموژگـاریەی ئابوتی‌رەت کردەوە و برریاری‌دا هەتا دوا هەناسـە بجەنگێ، ئەوسا « ئابووت» پیشانی‌دا کە سوورەلەسەر گرتني وورمێ‌ئەمەش‌بوو بەهوی‌ئەوەی کەدانیشتوانی‌شارخویان‌ەشار بەدەری‌بکەن(٣) شیخ عبیداللە پیاو . وچەکیکی زوری دووی ئابووت خست کەبەبێ‌زیان بگاتەوە جیگای خوی‌و ئاموژگاریشـی کرد بە سا وغ بولاقدا برروات کە بەدەست کوردەکانەوە بوو . لەم شارەدا (ئابوت) بەجلی کوردیەوە

---

(١) ئا . س د ، ر : ب « ٤٠ » ، ژ « ٥٢٨أ » ، ف . (١٢٠٢) ، ل . (١٦) .

(٢) سەرچاوەی پیشوو : ، ل . « ٥٧ » ، نامەی شۆلژ یفســـکی بو زینۆ ڤیێفی بالویزی روسیا لە تاران ١٩/ی تشرینی یە کەمی ١٨٨٠

« ٣ » سەر چاوەی پیشوو : ل «٥٧» نامەی شولژیفسکی لە ١٩ /ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠دا .

تووشی عبدالقادر ، هەمزە ئاغاو فیض‌الله بەگ هات و ئەوانیش بە چەك و خواردەمەنیەوە یارمەتیان داو خەلکیکی زوریان لە گەل نارد هەتا گەیشتنەوە شوینی خوی (۱) .

کە سەرکونسولی روسیا لە تەوریز لەگەل « ئابوت » دا کەوتە گفتوگووە ویستی مەبەستی راستەقینەی سەردانەکەی بو کوردستان بزانی ، بەلام کەلکی نەبوو . لەم رووەوە شولوێشکی نووسی : « ئابووت کەم و زور باسی هوی راستەقینەی سەردانەکەی و گفتوگوکانی لەگەل شیخ عبیدالله‌دا نەکرد ، هەر ئەیووت کە گوایا ویستوویەتی لە مەنو مقوی جوولانەوەی کوردەکان دلنیا بی کە لە دەمیکەوە دەنگ بلاوە بجولین ، و هیچی تر (۲)

رووداوەکانی کوردستان مەترسەکی زوری خستە دلی کاربەدەستانی ئیرانەوە ، چونکە ئەگەر تەوریز بگیرایە ئەمە ئەوەی ئەگەیاند کە ئیران بە پیت‌ترین ناوچەی ئازربایجانی خواروو ، وگەورەترین شاری پاش پایتەختی لە دەست دەر ئەچیت . ئەگەر تەوریز بگیرایە ئەتوانرا بوتری کە گرتنی تارانیش نزیك بوتەوە .

کە کاربەدەستانی ئیران زانیان هیزیکی ئەوتویان نیە بەرەنگاری کوردەکانی پی بکەن رووی یارمەتیان کردە روسیا .

---

(۱) سەرچاوەی پیشوو : ل « ۸۲ » . راپورتی شولوێشکی لە ۱۸۸۰/۹/۵ دا .

(۲) سەرچاوەی پیشو ، ل . « ۱۲۵ ـ ۱۲۶ » .

له «٣٠» ئەیلولی ١٨٨٠ دا «زینۆڤیف» ی بالویزیروس لەتەلەگرامیکدا بو « پیتەربورگ » (١) نووسی : « شای ئیران تکا له حوکومەتی رووسیا ئەکات که لەشکر بنیریتە سەر سنووری ئازربایجانی خواروو ، و داواش له ئیمپراتوریەتی عوسمانی بکات هەولی کوژاندنەوەی ئاژاوەی کوردەکان بدات ، سەروکەکانیان تەمێ بکات و چی زیانیکیش له ئیران کەوتوە بوی بژێرێ » (٢) .

« زینۆڤیف » له نامەکانی تریدا بە تایبەتی باسی ئـەوە ئەکات کـە « ئیران ئەو تواناو چەکەی نیە بتوانی بە خیرایی ئاژاوەکە بکوژینیتەوە (٣).

« زینۆڤیف » زور جار ئەم داواکاریەی دووبارە ئەکـــردەوەو ئەشی ووت کە « ئینگلیزەکان له هەستانی کوردەکاندا پشتیان ئەگرن » . هەر وەها لەوەش دلنیا بوو کە ئەستەمول و تاران ئاگایان لەوە هەیە کـە ئینگلیز له ئاژاوەی کوردا دەستی هەیەو هەر ئینگلیزیشە کە کەلکەلەی یەکخستنی ناوچە کوردیەکانی خستوتە میشکی شیخ عبیداللەوە (٤) .

دیارە دیپلوماسیە رووسەکان چاك لە لووت تێژەندنی ئینگلیز گەیشتبوون

---

(١) لینینگرادی ئیستا کە ئەوسا پایەتەختی روسیا بوو . « وەرگێڕ » .

(٢) ئا . س . د . ر : ب « ٤٠ » ، ژ « ٥٢٨ أ » ، ل « ٧٥ — ٧٦ » .
نامەی زینۆڤیف بو شواژیفسکی له تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ دا .

(٣) سەرچاوەی پێشوو .

(٤) تەلەگـرامی « زینۆڤیف » بو « شولژیفـسکی » له ٢٣ / ی تشرینی یەکەم و ١ / ی تشرینی دووەمی ١٨٨٠ دا .

له کوردستاندا ، بەلام ئەوەیان لە بیر چوو بوەوە کە بیجگە لەمە هوی ناوخوی کوردستان زیاتر ئاگری راپەرینــەکەی خوش کردبوو ، و گرنگیەکی گەورەی پی‌دابوو .

تەلەگرامەکانی تاران هەلویستی رووسیای شلوق کرد ، چونکە لەم کاتەدا زوربەی لەشکری قەفقاس بەرەو تورکمانستان ئەچولا .

لە بەر ئەوەی کە ئینگلترە ناحەزانە بەرامبەر روسیا لە ئاسیای ناوەراستدا ئەجوولا ، و سیاسەسەتیکی پر لە دەسیسەو فێلاوی لە لە تورکمانستان گرتبوو رووسـیا نەیویست لە ســەر سنووری تورکیاو ئیران هیچ جوولانەوەیەکی سوپایی بکاتو ئەیویست هەر بە شیوەیەکی دیپلوماسی بەشداری جوولانەوەی کورد بکات ، لە گەل ئەوەشـدا نەشی ئەتوانی چاو لەوە بنوقینی کە لە تورکیـای دوژمنی دوینێیەوە نزیـکە بە پیتترین خاکی ئیرانی دوسـق داگیر بکریٚ .

لە ۱۸ / ی تشرینی یەکەمی ۱۸۸۰ دا ئەلەکسەندەری دووهـەم بریاری لە سەر تەلەگرامی وەزارەتی دەرەوەدا کە بو (زینوٚڤیف) بنیردرێ . لەم تەلەگرامەدا بە شا راگەیەنرا کە رووسیا ئامادەیە یارمەتی بدات ، وە داواشی لە لەشکری قەفقاس کــرد کە لە ســەر سنووری ئازربایجانی خوارووداا بار بخات و لــە کاتی پیویستیدا دەستی یارمەتی بو لەشکری ئیران دریژ بکات .

لە گەل ئەوەشدا بە (زینوٚڤیف) راگەیەنرا کە لەشـکرەکەی

رووس کەمە و باشتر وایە بە پێی توانا لە شەڕی کوردستاندا بەشداری نەکات و «بە هەنگاوی دیپلوماسیانە خۆی بپارێزێ» (١) .

هەر وەها رووسیا داوای لە بالوێـزی ئەستەمولی کرد کە هەموو هەولێك بدات بەلکو تورکیا هان بدات لە شەڕدا بەشداری بکات ، بەلام کاربەدەستانی تورکیا هیچ ئارەزووی ئەوەیان نەبوو کە دژی شێخ عبیداللە بجەنگن ، کە «زینۆڤیف» ی بالوێزی ئەم تەلەگرامەی وەرگرت بە پیتەربورگی راگەیاند کە شێخ عبیداللە لە کوشکی سولتاندا جێگایەکی تایبەتی هەیە ، بە رادەیەکی وا کە لە ١٨٧٩ دا شێخ عبیداللە نیازی راپەرینی هەبوو دژی تورکیا سولتان عبدالحمید بە ناچاری خەلات و « نیشان » ی بۆ نارد چونکە هێزێکی وای نەبوو بتوانێ بەرەنگاری بکات (٢) .

لە ژێر زۆریی داوا کردنی روسیادا تورکیا ناچار بوو لەشکر بنێرێتە کوردستان بە تایبەتی کە زانی « شێخ عبیداللە نیازی جیا بوونەوەی هەیە لە تورکیاو بە گوێی وولاتیکی ئەورووپی [واتا ئینگلترە] ئەکات » . بۆ ئەمەش شێخ عبیداللە خۆی خۆی ئاشکرا کرد کە لە کاتی گەمارۆ دانی (وورمێ) دا لە نامەکانیدا بۆ موتەسەریفی ئەوێ رووونی کردەوە کە ئامانجی یەك خستنی پێنج سەد هەزار

---

(١) سەرچاوەی پێشوو . ل «١٢» .

(٢) تەلەگرامی بالوێزی روسیا لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوەی روسیا لە ٢ / ی تشرینی دووهەمی ١٨٨٠ دا .

خیوانی کوردی تورکیا و ئیرانی هەیەو ئەیەوێ « وولاتە ئەوروپاییە ـ کان » ئا گـادار بـکاب کە کوردستان دابەش کراوە و پێویستە یارمەتی بدرێ بوبەك خستنە وەی «۱»

(زینو ڤیێف) روونی کردەوە کە (شیخ عبیداللە لە زور دە میـکەوە بلاوی کردوتەوە کە ئیتر سەروکە کوردەکان نا توانن چاو لە چەوسا ـ ندنەوە و باری خراپـی کوردەکانی تورکیا و ئیران بپۆشن ، وە بریاریان داوە بەهەر چۆنێك بێ کوردستان یەك بخەنەوە بەجوریکی وا کە مافی [ئەفتەنۆمیان] هە بێ «۲» .

ئەم بانگهیشتنانەی شیخ عبیداللە وای لە سولتانی تورك کـــرد واز لەو خەیالە بهێنی کە بتوانی شیخ بو چاکەی خوی لە کوردستاندا بەکاربهێنی لەبەر ئەوە کە لە وەپیش بە دزیەوە پشتگیری ئەکرد ئیســـتا کەوتە دوژمنایەتی ژمارەیەکی زور لەشـــکری بە هیزی تورك لەناوچــــەی راپەرینەکەی کوردا بوون ، لەبەر ئەوە لەتشرینی دووهەمی ١٨٨٠ دا[١٢] بەتالیونی ســـوارە بە چەکـــو تـۆپجانەوە نـیررا بو وولایەتـی

«۱» تەلگرامی بالوێزی روسیا لە تاران بو وەزارەتی دەرەوەی روسیا لە ٢٠/ی تشرینی دووهەمی ١٨٨٠ دا .

«۲» ئا ـ س ـ د ـ ر : ب «٠٤٠» ، ژ «٥٢٨أ» ف (١٢٠٢) ، ل [٧٤ ـ ٧٥] نامە بو ژولژیڤسکی سەر کونسول لـەتەوریز لە ٧/ی تشرینی دووهەمی ١٨٨٠دا .

وان (١) . ئەمەش بوو بەهوی ئەوەی کە رێگـای هاتنی هـــوزە کوردەکانی تری تورکیا بەستریٚ بو یارمەتی شورشگیرەکان . هەر وەها بە پـێی فەرمانی سولتان حەسەن ئاغا ، دلاوەر ئوغلی . وە رەشــــید بەگی قایمقام لەوانەوە سەریان لە شیخ عبیداللەدا و داوایان لیٚ کردکە بلاوە بە لەشــــکرەکەی بـکات و بگەرێتەوە خـاکـی ئیمپراتوریەتی تورکـیا .

لە هەمان کاتدا بە خیرایی لەشکری ئیران ، کەلە کوردەکانی [جەلالی] پیك هاتبوو بە سەروکایەتی تەیمور خانی دوژمنی شیخ ، کەفەرماندەرێکی زور ئازاو چالاك بوو ، وەترخیکی زوري هەبو و لای دەرەبەگەکانــی ژووروەوی ئیرانـــ ، لە « مالین » ەوە بەرەو [وورمێ] هاتو لـە نزیك « وورمي » وە لە شکری شیخ عبیداللە ی شکاندو لە شـــارەکە دەری پەرراند .

ئەم زیر کەوتنە پشتی شیخ عبیداللەی شکاند و کە بینی لەهەردوولاوە لەشکری تورك و ئیران تەنگیان پی هەلچنیوە و یارمەتی کـــوردەکانی تورکیاشی پی ناگات برریاری دا بکشیتەوە خاکی تورکیا . لەبەر ئەمە بەفەرمانی ئەو (عبدالقادر) و « هەمزە ئاغا » بەبی شەڕ [ساوغ بولاق]یان

(١) ك . پ ، کامسەرەکان : پەلاماردانی ئیران لەلایەن لەشـــکری شیخ عبیداللە وە لە ١٨٨٠دا . [گوڤاری جوغرافیا و ستراتیجیەتی ئاسیا : ل . «٤٥» ، ژ ، [١١] .

بو سوپای ئیران بەجی هیشت (١) .

لە پیشدا عبیداللە لە « ورمێ » وە گەرایەوە بو « مەرگەوەڕ » بەلام کە زانی لەشکری نیزامی ئیران و سوپای تەیمور خان هەر بە دوایەوەن ناچار گەرایەوە شوینە نەژادیەکەی خوی لە تورکیا ، واتا بو « ناوچە » (٢) .

لە کوتایی تشرینی دووەمی ١٨٨٠ دا تا رادەیەکی زور راپەرینەکە کوژینرایەوە ، زوربەی دەرەبەگ و سەروك هوزە کوردەکانی ئیران لەگەل شیخ عبیداللەدا هەلاتن بو تورکیا ، لەویش ، وەك (کامسەرەکان) ی کونسولی روس لە (وان) ئەلی ، کەوتنە خو ئامادە کردن بو راپەرینیکی تر (٣) .

باری کوردستان هەر بە ئالوزاوی مایەوە ، ئەو هوزە کوردانەی ئیران کە سەروکەکانیان لە ژیر رەحمەتی کاربەدەستانی ئیراندا

---

(١) ئا . س . د . ر : ب « ٤٠ » ، ژ « ٥٢٨ أ » ف « ١٢٠٢ » ، ل « ٨٢ » . تەلەگرامی شولژیفسکی بو زینوڤیف لە ٥ / ی تشرینی دوهەمی ١٨٨٠ دا.

(٢) هەمان سەرچاوە : ل « ٨٤ » و « ٩٠ » : تەلەگرامی هەمان کەس لە ١٤ / ی تشرینی دوهەم و ٣ / ی کانونی یەکەمی ١٨٨٠ دا .

(٣) نامەی « کامسەرەکان » بو « زینوڤیف » لە ١٣ / ی کانونی یەکەمی ١٨٨٠ دا .

بەجی‌یان هیشتن تووشی چەرمەسەری‌و چەوساندنەوەیەکی دڕندانە بوون لە لایەن ئیرانەوە .

لە ئەنجامی کوژاندنەوەی ڕاپەڕینەکەدا کەوتنە قەلاچۆ کردنی کوردەکانی روژئاوای ئیران، وە « بی‌ئەوەی گوی بدەنە تەمەن، یان ژن‌و پیاو، هەزارەها کەسیان دارکاری ئەکـــردو پتر لە دووسەد دێی کوردستانیان سوتاند » (۱) .

لە زور ناوچـەی کوردستانی تورکیادا دڕنـدانە کەوتنە لە ناو بـردنی کوردەکان . لە ١٤ / ی تشرینی دووهـەمی ۱۸۸۰ دا شولژێفسکی بو زینوڤیفی نووسی کە لە ناوچەی وورمێدا « تەیمور پاشا خان لە شیخ خراپتر قەلاچۆ ئەکات » . و زوربەی کوردەکانی لایجان‌و ساوغ بولاق ناچار بوون روو بکەنە شاخەکان (۲) .

باری کوردەکانی « ساوغ بولاق » لە هەموان خراپتر بوو، چونکە زوربـەی دانیشتوەکان لە ناو بـران . لە هـەموانیش پتر نەگبەتی تووشی هەژارەکان ئەبوو .

ئیران ئەمەی بە هەل زانی‌و لەشکری ناردە سەر دانیشتوانە زور لی‌کراوەکان بو کوکردنەوەی سەرانە .

---

(۱) ئا . س . د . ر ب « ٤٠ » ، ژ « ٥٢٨ أ » ف « ۱۲۰۲ » ، ل ۱۳۷ .

(۲) هەمان سەرچاوە : نامـــەی شولژیفسکی بو زینوڤیف : ل « ۱۰۳ ـــ ۱۰۵ » .

باری کوردەکان بە رادەیەکی وا خراپ بوو کە رووسیا ناچار بوو بیتە قسە ئەمەش نەك لەبەر خاتری چاوی رەشی کورد ، بەلکو لەوە ئەترسا کە ئەم زوردارییە دووبارە ببیتە هوی راپەرینیکی تازە . لەم روەوە « زینوڤیف » ی بالویزی روس لە تاران بو « شولژیفسکی » سەر کونسولی تەوریـزی نووسی :
« چاکەی روسیا لەوەدایە کە نەهیلری دووبارە کوردەکان راپەرنەوە لە بەر ئەوە پیویستە وا لە ئیران بکریت کە نەبیتە هوی کلپە کردنی کوردەکان بو جوولاندن دژی ئیران » (١) .
« نوڤیکوڤ » ـ نامەیەکی پر لە ناسوری لیدا بو پیتەربورك کە « ئیران نەك‌هەر نیازی نیە باری سەر شانی کوردە لێ قەوماوەکان سووك بکات ، بەلکو ئەیەوی بە سەرانەی تازە ئەوەندەی تر پشتیان بشکینێ » (٢) .
بەم جورە چەوساندنەوەی کاربەستانی ئیران وای لە کوردەکانی ئەوی کرد کە ناچار بن بیر لە راپەرینیکی تر بکەنەوە .
هەر وەها شیخ عبیدالله و سەروکەکانی تریش بە ژیر کەوتنەکەیان

(١) هەمان سەرچاوەی پیشوو : ل « ١٧٠ » ، تەلەگرامی زینوڤیف لە ٧ / ی نیسانی ١٨٨١ دا .
(٢) ئا . س . د . ر [پیتەر بورگ] : « ١ ـ ٩ » ، ژ « ٨ » ، ف « ٢٩ » ، ل « ١٥٠ » . تەلەگـرامی نوڤیکوڤ لە ٢٨ / ی تەموزی ١٨٨١ دا

وره‌یان به‌ر نه‌دا و له سه‌ر ده‌ستخستني ئامانجه‌کانیان هه‌ر سوور
بوون ، له به‌ر ئه‌وه که‌وتنه خۆ ئاماده کردن بو خه‌باتی
پاشه رۆژ .

کوردســتان لە سالانــی

هەشتای سەدەی نۆزدە هەمدا

• • •

وەکو وتمان حوکومەتی تورکیا سیاسەتیکی دوو روانەی پەرامبەر شیخ عبیداللە گرتبوو ، لەلایەکەوە لەشکریکی زوری لەسەر سنووری ئیران دانابوو کە ئەهێلی شیخ و سەروکەدەرەبەگەکانەپیلانی جیا بووــ ئەوەدا سەر بکەون ـــ بوونی ئەم لەشکرە لەوێدا رێگای لەزور هوزە کوردەکان گرتبوو کەلە راپەرینەکەدا بەشداری بکەن - لەلایەکی تریشەوە کاتیك شیخ . کە بە هاونیشتمانیەکی ئیمپراتوریـەتی عوسـمانی ئەبژێررا ، دژی ئیران جوولا دەنگی نەکرد دیارە بێ‌لایەنی تورکیا لەم هەلویستەدا باری جوولانەوەکەی شیخی زور سووك ئەکرد . لەلایەکی ترەوە ئەتوانین بلێین کە تورك تارادەیەك پشتی هیرشی شێخی‌ئەگرت بو سەر ئیران کەلە دەمیکەوە دوژمنە گەورەی تورکیا بوو ، بەرادەیەکی وا سولتان عبدالحمید و کاربەدەستانی بەو ئاواتەوە بوون کە هەستا نی کوردی ئیران کونە دوژمنەکەیان بێ‌ هێز بکات وبەمە بتوانن رابوردووە مەزنەکەی ئیمپراتوریەتی عوســمانی بگێرنەوە . بو ئەمەش ئەوە بەس بوو کە چاودێری کوردەکـان بکات بو ئەوەی راپەرینەکەیان هەر دژی ئیران بیت و وای لێ نەیەت بیبیتە دژی تورکیا . هەر لەبەر ئەمەش بوو کە تورکیا یارمەتیەکی زوری هەندیك لە سەرەك کوردەکانی هەکاری ئەدا و (٢٦) ئەفسەری « تەقاویـق » تورك مەشقی بەولەشکرە ئەکرد کە

شیخ عبیدالله دووباره خەریکی دروست کردنەوەی بوو«۱» ·
بەستنی پەیوەندی کار بەدەستانی سولتان وشیخ عبیدالله بەهوی رەشید بەگی قایمقامی (شاناه) ی ناوچەی وانەوە پێك هات ، رەشید بەگ لە ئەستەمولەوە بەناوی (پێشکەش کردنی رێزو پرسە) بو [ئەمیری - کورد] نیرا بو لای شیخ ·
شیخ هەر بەهوی رەشید بەگیشەوە بوو کە داوای چەکی لە تورکیا کرد [۱] ، بەم جورە لە کانونی دوهەمی ۱۸۸۱دا لە وانەوە ۱۹ بار (۳۸ سنووق ،) تفەنگی لە چەشنی « هەنری مارتن » ٦ بار « ۱۲ — سنووق) گولله ، و٤ بار (۸ صندوق)گولله توپی شاخاوی بو شیخ عبیدالله نیررا . ئەم چەکانە بەو ناوەوە کە گوایا ئەنیررێنە ئەنادولی روژهەلات لە وانەوە [عەبدو]ی دوستی شیخ پێی گەیاند .
بەئاگاداری بێ دەنگی کار بەدەستانی تورکەوە شیخ کەوتە ناردنی رابەر بو کوکردنەوەی کوردەکان : عبدالقادر بو [موش] ، ئەحمدئاغا بو [ئەلاشکر] . ئیسماعیل بەگ بو « بتلیس » ، سید سەدیق بو کارس سەید عەلی بو « ئەرزوروم » ، سەید عبدالحرمن بو (هینس) وبو زور

(۱) ئا . س د ، ر : ب «۳۰» ، ف (۱۵٦۷) ، ل . (۳) . نامەی کامسەرەکان لەواتەوە بونزفیکوف ۲٦/ی کانونی دووهەمی ۱۸۸۱دا ·

(۲) هەمان سەرچاوەی پێشوو: ل (۱۲ــ۱۳) نامەو تەرجەمەی نامەکەی شیخ عبیدالله ·

جیگای تر رابەری تری نارد «۱» .

ئاشکرایە کە تورکیا حەزی ئەکرد دووبارە شیخ عبیداللە پـــەلاماری ئیران بداتەوە ، و لەنووسینەکەی (کەمسەرەکان) دەر ئەکەوێ کە (کوشکی سولتان بەدزیەوە یارمەتی شیخ عبیداللە ئەدات »[۲]

تورکیا ئەیویست شیخ لەژێر چاو دێری خویدا بمینیتەوە و هەتا خوی ئەیەوێ دەست بە جوولاندن نەکات . لەبەر ئەوە داوای لێکرا کە سەر لەپایتەختی عوسمانی بدات .

ئەم بانگ کردنەی شیخ بو ئەستەمول لە لایەکی ترەوە رقەبەرایەتی بوو بو ئیران کە هەر ئەیویست ئەو زیانانەی بەهوی شیخەوە لی کەوتوە بوی بژێررێ . دیارە تورکیا ئاگاشی لەوە هەبوو کە ئیران پشـــق بە رووسیا بەستوە .

شیخ پیش ئەوەی لە کوردستانەوە بکەویتە رێگا ویستی دووبارە پەیوەندی لەگەل نوینەرانی رووسیادا ببەستی ، بوئەمەش سەید خەلیفەی ناردە لای کەمسەرەکان کە (بروای شیخ بە روسیا وهیوای یارمەتی دان)ی پێ رابگەیەنێ . هەر وەك جارەکانی پیشوو دووبارە کەمســـەرەکان « داوا کاری یـــارمـــەتی دانـــی کوردی » رەت

---

(۱) سەرچاوەی پێشوو : ل [۹ــ۱۰] ، نامەی کـەمـسـەرەکان بـو نوڤیکوف لە ۳۱/ی کانونی دووهەمی ۱۸۸۱ دا

«۲» ســـەر چاوەی پیشوو : ل (۳ــ٤) نامەی ۲٦ /ی کانونی دووهەمی ۱۸۸۱ .

کردەوە «١» .

(نوڤکوف) ی بالویزی روسیش لە ئەستەمول وەرامەکەی کەمەرەکانی سەلماند و داواشی لە[مووچە خورەکان]ی خوی کرد کە هیچ پەیوەندیەك لەگەل شیخدا نەبەستن (ئەوەك تورکیا وا تێ بگات کە روسیا شیخ عبیداللەئەگری«٢» .

هەتا ئەم کاتە لە ئیران هەر خەریکی راونانی ئەو هاوکارانەی شیخ بوون کە هیشتا چەکیان دانەنابوو ، وەبە تایبەتی لە ناوچەی (سەر - دەشت) دا کومەلیان بەستبوو لەژیر سەر کردایەتی هەمزەئاغادا کە یەکیك بوو لە سەروکی رابەرینەکەی ١٨٨٠دا . بو ئەمەش شای ئیران لەشکریکی گەورەی لە ساوغ بولاغەوە بەسەروکایەتی متصرفی ئەوی ناردە سەر دەشت «٣» .

کە متصرف زانی لەبەر زوری بەفرو گیرانی ریگا شاخاویەکان ناتوانیت بگاتە سەر دەشت کەوتە دانانی پیلانی ناپاکی - کەوتە نامە ناردن

«١» سەر چاوەی پیشوو : ل . «٣٥-٣٦» . نامەی کەمەرەکان لە ٣/ی مایسی ١٨٨١ دا .

«٢» سەر چاوە : ل (٦٢-٦٣) . نامەی نوڤیکوف بو کەمەرەکان لە ٢٣/ی مایسی ١٨٨١دا .

(٣) ئا. س. د. ر : ب «٤٠» ، ژ «٥٢٨أ» ، ف (١٢٢) ل «١٤٧» : تەلگرامی سەر کونسولی تەوریز بو بالویزی روسیا لە تاران ، ١٨/ی کانونی یەکەمی ١٨٨٠ .

بو هەمزە ئاغا کە گوایا ئەیەوێ لەگەلیدا ریك بکەوێ ودا وا کاری کوردەکان بەجێ بهێنێ ، وە داواشی لی کرد کە بیتە مەلبەندەکەی ئەو بو مورکردنی پەیمانی ئاشتی ، وەبەلینیشی دایە کە هیچی لی نەکات . هەمزە ئاغا بە « سویندی شەرەف» ی متصرف بر روای کردو لە تەموزی ۱۸۸۱ دا هاتە ساوغ بولاق وهەر لەوێ بەناپاکانە کوژرا «۱» .

کە ئینگلیزەکان زانیان شیخ عبیداللە خەریکە بشکیت بە پیویستیان زانی پەیوەندی لەگەل سەروك کوردەکانی تردا بەهیز بکەن ، ئەم کارەش بە (پلۆودێن) ی سەر کونسولی ئینگلیز لە بەغدا سپیررا .

لە تەموزی ۱۸۸۱دا « پلۆدێن » بە ناوی گەشتەوە بەرەو ئیران چوو . وەك بە رەسمی بلاو کرایەوە ئەم گەشتەی بو « حەسانەوە و راوکردن » کرد ، بەلام لە راستیدا ، وەك [ئیبرگارد] ی سەر کونسولی روسیا لە تاران بو پیتەربورگی نووسی « هوی راستەقینەی ئەم گەشتە بینینی سەرەك هوزە دوردە کوچەرەکانی تورکیا و ئیرانە (۲) .

گەرانەکەی (پلۆودێن) نزیکەی سێ مانگی خایاند ، لەم ماوەیەدا بەزوربەی شارە گرنگەکانی کوردستانی ئیران و تورکیادا گەرا : لە بەغداوە هاتە سلیمانی ، وموصل لەوێشەوە بولای هوزەکانی کوردستانی

«۱» سەرچاوەی پیشوو : ل (۱۹۹ ــ ۲۰۰) تەلەگرامی سەر کونسول لە تەوریز بو بالوێزی رووسیا لە تاران ، ۲٦/ی تەموزی ۱۸۸۱ .

«۲» ئا س. د . ر : ب . «۳۰» ، ژ . [۵۱۷] ، ف . « ۱۲۲۵ » ، ل . « ۳٦ » . نامەی ئیبرگاردلە ۳۰ /ی تەموزی ۱۸۸۱ دا .

ژووروو هەتا گەیشتە کرماشان . لەگەڵ « راوەشکار و حەسانەوەدا سەر کونسول چەند نامەیەکی نهێنی بە شفرە نارد بو حو کومەتەکەی ئەمەش زور مەترسی خستە دڵی والی تورکەوە لەبەغدا « ١ » .

● ● ●

لە سالانی هەشتای سەدەی نوزدە هەمدا پەیوەندی‌نیوانی تورکیاوئیران بە تەواوی ئاڵوزا .

پاش سەردانەکەی شیخ عبیداللە بو ئەستەمول تورکـــیا بەلینی‌دا کە « هەولی بەجێ هینانی ئاواتەکانی بدات » لە کوتایی تشرینی دوو هەمی ١٨٨١دا فەخری بەگی بالویزی تورکیا لەتاران داوای لە ئیران‌کرد کە هەر زیانیك لەسالانی ١٨٧٠ ، ١٨٧٦ ، و١٨٨١دا لە شیخ دراوە بوی بژیرێ . فەخری بەگ هەرەشەی ئەوەی کرد کە ئەگەر ئەم داوا کاریـە رەت بکریتەوە یـان دوا بخریت لەوانەیە ببیتە هوی « راپەر ینیـــکی تـازە » « ١ » ،

ئەمەش فیلیکی تر بوو ، چونکە بێ گومان راپەرینەکانی گەلی کورد ـ ستانی ئیران بە هوی ئەوەوە نەبوو کە « شیخ عبیداللە زویر کرابوو » .

میرزا سعید خانی وەزیری دەرەوەی ئیران ئەم داواکاریەی رەت‌کردەوە

« ١ » سـەر چاوە : ل « ٥٦ » . نامـەی ئیبرگـارد لە ١٦ / ی ئەیلولی ١٨٨١ دا .

« » ئـارشیفی جەنگی و میژوویی یەکیتی سوڤیت : ف [١٣٦١] ل [١٣ ــ ١٥] .

که گوایا « ئەو ناوچانـەی شیخ عبیداللە ئەلی کاول کراون هیچ کاتیك هی ئەو نەبوە ، بەلکو بەشـیکی حوکومەتی شا داویەتیە بە کریٚو بەشیکیشی بە تاپوی ساختە بوە بە هی ئەو . هەر وەها هەستانەکەی شیخیش بوە هوی ئەوەی کە دەست بکیشریٚ بەسەر هەموو زەوی‌و زاریا » .

میرزا سعید خان پەنای بـــردە بەر (زینۆڤیف) ی بالویزی روسیا لە تاران‌و داوای ئاموژگاری لی کرد . ئەویش پیشنیاری کرد بە ئەستەمول رابگەیەنی کە « سـەری سورماوە » لەوەی پشتی شیخ عبیداللە ئەگـری لە کارە دوژمنایەتیەکانیدا دژی ئیران لە خاکە بە پیتەکەی ئازربایجانـدا ، وە هەر وەها پیشنیاریشی کرد کە ئیرانیش داوا لە تورکیا بکات « ئەو زیانانەی شـــیخ عبیداللە لی‌ی داون بویان بیژیرن » (١) .

شیخ سعید خان ئەم پیشنیارانـــەی وەر گرت ، هـــەر وەها نوتەکەی تورکیاشی رەت‌کردەوە ، لە گەل ئەوەشدا ئەستەمول هـەر لە سەر داواکاری خوی سوور بوو ، وە پەلپ‌و بیانووشـی هەر وەك جاران بوو کە : شیخ عبیداللە دەسەلاتیکی زوری هەیە کە لە بایەزیـدەوە هەتا بەغـــدا ئەگریتەوە ، وە هەروەها بو

(١) سەرچاوەی پیشوو . ل (١٦ ـ ١٨) ، نامـەی زینۆڤیف بۆ وەزیری دەرەوەی رووسـیا [ن . ك . گیرس] لـە ١٣ / ی شوباتی ١٨٨٢ دا .

ئەبژاردنی زیانـ ـەکانی شیخ ئەبیتە هوی ئەوەی لە وولات دەر ئەچیت و دووبارە راپەرینیکی تر بەرپا بکات ، ئەوساش تورکیا « ریگای لی ناگری » .

ئاشـــکرایە کە ئەم جارەش « داواکاریـــەکانی » عبیداللە و « داخوازیەکانی » کورد بە تیکرایی ، کرا بە بیانوو بو تیکدانی پەیوەنـدی نیوانی تورکیاو ئیران ، ئەگینا کێ گوێی ئەدایـە « داواکاری » کورد !

« محسن خان » ی بالویـزی ئیران لە ئەسـتەمول ئاکادای تارانی کـرد کە پاش ئەوەی دەســـەلاتی ئیمپراتوریەتی عوسمانی لە ئەوروپا کەم بوە ئەیـەوی لە سـەر حسابی ئیران چی لە دەست چوە بیهینیتەوە ، بو ئەمەش « یەکخستنی موسولمانانی » کردووە بە بیانوو ، ئەیەوی گەلە « سوونیەکان » بخاتە ژیر دەستی خویەوە » هـەروەها ئەستەمول بە هەموو جوریـك هانی کوردەکان ئەدات کە دووبارە راپەرنەوە (۱) .

« نصرالدین پاشا » هانای بـردە بەر بالویزی روسـیاو بیریشی خستەوە کە لـــە بەر ئەوەی ئیران وازی لە هەمـوو چالاکیەك

(۱) لەم کاتـەدا میرگـوزاری « ئاخـەڵ تەکێن » لـە بیابانی تورکمانستدا کە ئیران بە هی خوی ئەزانی کەوتبوە ژیـر دەستی روسیاوە .

هیناوه لـە ئاسیای ناوەراسـتدا ئاواتی ئەوەیە کە روسـیا لە هەراکەیدا دژی تورکیا پشتی بگری .

زینۆنێف بەلێنی یارمەتی بە نصرالدین داو یەکسەر پیتەربورگی لە باری ئەو ناوچەیە ئاگادار کرد ، وە روونیشی کـردەوە کە « بێهێز بوونی ئیران زیانی بۆ روسیا هەیـە » (١) حوکومەتی روسیاش هەمان بیرو رای هەبوو ، و قسەکانی زینۆڤێفی سەلماند .

بە درێژایی چەنـد مانگێکی سالی ١٨٨٢ مقۆ مقۆ لـە نێوانی تورکیاو ئیراندا لە سـەر « داواکاریەکانی شیخ عبیداللە » هەر لە کایەدا بوو . لە ئاغستسدا دەنگ بلاو بوەوە کە شیخ عبیداللە لە ئەسـتەمولـەوە « هەلاتوە » و بەرەو نیشتمان گەراوەتـەوە لە راستیشدا ، وەك لەوە پاش بو دیبلوماسیە رووسەکان دەرکەوت ، شیخ عبیداللە بە پەساپورتیکی ساختە لە بالویزخانـەی روسیا لە ئەستەمول [ڤیزە] ی وەرگرتبوو ، وە بە پاپوریکی رووسی بە ناوی بازرگانـەوە لە ئەسەتەمول دەر چوو بـوو . وە گەیشتبوە (پۆتی) و لەویشەوە بـە تیفلیس — یەریـڤان — ئیغریر — بـایەزیـد — و ئـەلاشکردا خـوی گەیانـدبوە

(١) ئارشـیفی جەنگی میژوویی یەکێتی سوڤیت : ف « ١٣٦١ » ل « ١٩ ـ ٢١ » . نامـەی زینۆڤێف لە ١٣ / ی شوباتی ١٨٨١ دا .

« هەكاری » « ١ » ، بەلام زوربەی ئەو روسانەی پەیوەندیان
لە گەل « مەسەلەی روژهەلاتدا » هەبوو ، وەك (دینیت)ی سەر
کونسولی روسیا لە ئەرزورۆم نووسی . لەو بڕروایەدا بوون کە
« هەلاتنەکەی » شیخ عبیداللە لە ئەستەمول بە « ئاگاداریی و بەتایلی »
سولتان پیك هات «٢» .
(دینیت) ئاگاداری ئالوێزی روسیای کرد کە لە راستیدا
پاش راکردنەکەی شیخ لەشکری تورك لە [وان] باری خستوە،ئەمەش
ئەوە تەگەیەنێ کە تورکیا لەم کارەدا بەشدارە ، وەبەمەش ئەیەوێ
پەیوەندی راستەقینەی خوی لەگەل شیخدا و ئەو ئاواتانەی بشاریتەوە
کە نیازی هەیە بەهوی (شیخ عبیداللە وە بیهینیتەدی) «٣» .
بیروڕای پیتەر بورگیش هەروابوو . لە بلاو کراوەیەکی رەسمی
حوکومیدا [ز] ناوێك ووتاریکی بە ناونیشانی (سیاسەتی ئینگلیز و
تورکیا لە ئاسیای بچووکدا و مەسەلەی شیخ عبیداللە » وە نووسیوتیایدا

«١» ئارشیفی جەنگی و میژوویی یەکیتی سوفیت : ژ « ٨ » ، سالانی
١٨٨٢ ـ ١٨٨٣ ، ف (٥٤) ، ل « ٤٠ ـ ٤٢ » ، راپورتی سەرکونسولی
وان لە ٢٩/ی ئاغستوسی ١٨٨٢دا .
«٢» سەرچاوەی پیشوو : تەلگرامی « أ . دینیت » ی سەر کونسول
لە ئەرزوروم لە ١٢/ی ئاغستوسی ١٨٨٢ دا .
« ٣ » سەر چاوەی پیشوو : ل [٢٣] ، راپورتی ١١ / ی
ئاغستوسی ١٨٨٢ .

بە توندی دژی ئیمپراتوریەتی عوسمانی دوا کە گوایا ئەو [شیخ عبیداللەی گەلاڵە وئامادە کردوە کە دژی گاورەکانی روژهەلاتی تورکیا بجەنگێ » «١» .

بەداخەوە ناتوانرێ دەربارەی هوی راکردنی دەرەبەگە کوردکان بیروڕایە کی تەواو بدرێ ، بەلام ئەوە ئاشکرایە کە کار بەدەستانی عوسمانی دەستیان لەمەدا هەبووە . هەر چونیك بێ هاتنی شیخ عبیداللە بو کوردستان زیاتر باری سەر سنووری ئیران و تورکیای ئالوزاند .

دەنگ بلاو بووەوە کە شیخ عبیداللە بەگەرمی پیشوازی سەرەك هوزەکان ئەکات لە «جێ نشینە» کەی پێشوویدا : لە دێی [ناوچە] ، و لەگەلیاندا کو ئەبیتەوە . هەر وەها بلاو بووەوە کە گوایا لەشکری کورد لە ناوچەی [هەکاری] دا مۆڵ ئەدرێ وبەچەکی چەشنی [مارتین] چەکدار ئەکرێن «٢» .

دیپلوماسی وقوماندانە ئینگلیزەکان زور بەگرنگیەوە سەیری ئەمجموجولە یان ئەکرد ، لە هەموان پتر کونسولی ئینگلیز لە تەرابزوون ، کە بە هوی پیاوەکانیەوە دەنگ و باسی کوردستانی پێ گە یشت ، بایەخی

«١» بلاو کراوەی « سان پیتەر بورگ » ی ١٣/١٠/١٨٨٢

«٢» ئا . س . د . ر : [سان پیتەر بورگ] : بەشی (١—٩)، ژ (٨) سالی ١٨٨٢—١٨٨٣ ، ف (٥٤) ، ل «٣٣» : نامەی سەر کونسولی روسیا لە تەوریز بو بالوێزی روسیا لە تاران ٢٤ / ی ئاغستوسی ١٨٨٢ .

پێی ئەدا (١) .

گەڕانەوەی شیخ عبیداللە بو «هەکاری» بوە هوی شلەقاندنی «تاران» . فەرمان درا بە بالویزی ئیران لە ئەستەمول کە هەول بدات بە زووترین کات شیخ عبیداللە بگریت و لەکوردستان دووری بخانەوە [٢]

(شاە ناصر) چەند جاریك لەم بارەیەوە لەگەل [زینوڤیف] دا کوبووەوە و تکای لی کرد کە روسیا زور لە تورکیا بکات بو ئەوەی نەهێلێ (پەلاماردانیکی تازەی تری کورد) روو بدات [٣]

هەلویستی ئیمپراتوریەتی روسیا — بەهیزترین وولاتی ئەو ناوچەیە بووە دەوریکی گرنگی هەبوو . شیخ عبیداللە ش ئەمەی ئەزانی ، بویە هەولیکی زوری‌دا کە روسیا لە دەرپەراندنی ئیران و تورکیا لە کوردستان پشتگیری بکات . ئەم پیشەوا کوردە لە سیاسەتی وولاتان شارەزابوو بویە ئەیزانی کە هەلی سەر کەوتنی زیاتر ئەبێ ئەگەر پتر دوژمنایەتی لەگەل تورکیادا

«١» ئا . ج . م : ف (١٣٦١) . ل [٢٧] . نامەی کونسولی روسیا لە «تەرابزوون» بو بالویزی روسیا لە ئەستەمول ٢٠ / ی ئاغستوسی ١٨٨٢

[٢] ئا . س . د . ر « سان پیتەر بورگ : بەشی [١ — ٩] ، ژ«٨»سالی [١٨٨٢ — ١٨٨٣] . «٥٤»ل «٤» . تەلگرامی [ئەرگیروپۆل] بووەزیری دەرەوە لە ١٨/ی ئاغستوسی ١٨٨٢ دا .

(٣) ئا . ج . م . ی : [١٢٦١] ، ل [٢٥] . نامەی [زینوڤیف) بو (گیرسۆ) لە ٢/ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٢ دا .

بکات نه ك لەگەل ئیران‌دا که دوستی روسیایه .

زوری پێ نەچوو پاش گەیشتنی شیخ بو هەکاری (عەلی قاسم‌ئوغلی) توینەری نارد بولای کەمسەرەکان له وان . له زمان شیخ عبید الله‌وه پێی راگەیاند که کوردەکان (لەمه پتر ناتوانن فەرمان - رەوایی ر ه قی تورك قوبول بکەن . وەله خەباتدا دژی ئەستەمول داوای پشتگیری لە رووسیا ئه کەن ، لەبەر ئەوه ئەگەر روسیا قایل ببێ وا شورشیکی سـەراپـایی کوردی بەرپا ئه کات) .

شیخ عبیدالله داوای هیچ یارمەتیەکی (مادی) نەکرد . وبـه هیوای ئەوه بوو که بتوانێ به لەشکری خوی فەرمان ـــ رەوایی تورك لەهەکاری وبتلیس نەهێلێ ئەوساش بەقسەی عەلی قاسـم « هەتا هەتایه ئەچیته ژێر دەسەلاتی رووسیاوه که کوردەکان زوریان پێ خوشه » .

شیخ عبیدالله ئامادەیی تەواوی خوی پیشان دا کـه بە پێی فەرمان و بریاری روسیا بجولیتەوه . تارادەیەکیش ئامادەبوو که ئەگەر پیشنیار بکرێ بەخوی و لەشکره کوردەکەیەوه بگویزیتەوه بو ئیران یـان بو رووسیا .

نازانین ئەم پیشەوایه هەتا چی رادەیەك ئەم قسانەی ئەبردەسەر ئەگەر روسیا پشتی بگرتایه ، بەلام ئەزانین که کەمسەرەکان فەرمانی تەواویان درابوو که لەم رووەوه هیچ بەلینیك بەشیخ نەداو داوای لی بکات گوێ له کار بەدەستانی تورکیـا بـگرێ . وه کەمسەرەکان ئـەمەی

بەچۆ هینا [١] ،

لەبەر ئەوەی باری تورکمانستان ئاڵوزابوو ، وە ئیمپریالیستە ئینگلیزەکان خەریکی دوژمنایەتی بوون لەگەڵ روسیادا . وەباری ئەوروپا تیژ بوو بوو ، ولە وولاتی روژهەتدا خەریکی جوولان بوون دژی روسیا ، لەبەر ئەم هۆیانە کاربەدەستانی روسیا نەیان ویست پەیوەندی لەگەڵ تورکیا وئیران و ئینگلترەدا تیك بدەن بەهوی راگرتنی شیخ عبیداللەوەلە روسیا وپشت گرتنی .

(پیتەر بورگ) ئەمەی لە نوینەرەکانی کەیاند لەتورکیادا کەباسی خیرا دەرپەراندنی شیخ عبیداللە لە کوردستان لەگەڵ کاربەدەستانی سولتانـدا بکەن . هەر وەها روسیا پشتی پیشنیارەکانی ئیرانیشی گرت ، چونکە ئیران بەتەواوی ئەیزانی کە عبیداللە نیازی هەیە لەگەڵ روسیادا ریك بکەوێ . لەهەمان کاتیشدا هیشتا هیزی کورد لەپاش شکاندنەکەی ١٨٨٠ خوی نەگرتبووەوە و ئامادە نەبوون بو راپەرینیکی تازە .

ئەمانە هەمووی بوونە هوی ئەوە کە تورکیا لە پیشەوای کورد نەترسێ و ـ عبدالحمید ـ کەوتە خۆ ئامادە کردن بو دەر پەراندنی شیخ عبیداللە بو « مەکە » . کە ئەمەش کەمال بەگی سکرتیری دووەمی سولتان نیررا بولای شیخ ، لەهەمان کاتیشدا لەشکر نیررایە

«١» ئا . س د . ر : ب (٣٠) ، ف (٣٤) ، نامەی کەنسەرەکان بو بالویزی روسیا لە ئەستەمول لە ٥ ی ئەیلولی ١٨٨٢ .

هەکاری «١» ،

لە کوتایی تشرینی یەکەمی ١٨٨٢ دا شیخ عبیداللە لەگەل لەشکریکی گەورەدا نیررا بو موصل «٢» .

کونسولی روسیا لە « وان » بیستی کە کوردەکان بەچەك دژی دەر کردنی پیشەوا کەیان وەستاون ، بەلام ئەم باسە زور « تەئکید » نەبوو(٣) . لە سەرەتای ١٨٨٣دا شیخ عبیداللە گەیەنرایە (ئەسکەندەرونە) و لەویشەوە بەپاپوریکی ئینگلیزی نیررایە « بەیروت » (٤) وپاش ئەمە لەگەل خیزاکەیدا نیررا بو (مە کە) وزوری پێ نەچوو هەر لەوێ مرد .

---

(١) ئا . م ج ی ، ر : /ب «٤٥٠» ، ف (١٢٠) ، ل . (٣) .
نامەی سەر کونسولی وان «کامســەرەکان» بوفەرماندەری سوپایی لە قەفقاس ٢٩/ی ئاغستوسی ١٨٨٢ .

(٢) سەیر ئەوەیە شیخ عبیداللە لەکاتی رویشتنەکەیدا پیشنیاری بــو (چیلینکا رۆ ف) ی بازرگانی رووســی لە هە کاری کرد کە « بە دزیەوە بچیت بو ئەو دیو قەفقاس » . وە ووتیشی کەلەگەل ئەستە مولدا تیك چوە .(ئا . س د . ر.ب) «٣٠» ف(١٥٦٨) ، ل ٤٩

« ٣ » ئا . س . د . ر (سان پیتەر بورگ) بەشی «١ ــ ٩» ، ژ «٨» ، سالی ١٨٨٢ ــ ١٨٨٣ ، ف «٥٤٠» . ل [٧٣ ــ ٧٥] ، نامەی کەمسەرەکان بو بالویزی روسیا لە ئەستەمول لە ١/ی کانو نی دووهەمی١٨٨٢ دا .

(٤) ســەرچاوەی پیشـــوو: : ل(٩٠) نامەی کەمسە رە کان لە ١٧/ی مارتی ١٨٨٣دا .

گومانی تیدا نیه که زوربەی گەلی کورد بەچاویکی گـــرنگ و ریزەوە سەیری ئەم پیشەوا ئـاییی و سیاسیەی ئەکرد که ئاما نجی رزگار کردنی کوردستان بوو لە حوکمی تورك و ئیران . هەر لە کاتـی مردنی شیخ عبیداللهشدا بوو که سولتان عبدالحمید سـیاسەتی دەربارەی کورد گۆری و کەوتە بەکار هینانی هوزە کوردەکان وەك هیزیکی گرنگی خوی هەر لەبەر ئەمەش بوو کەهەندیك باری چەوساندنەوەی ئابووری و سیاسـی لە کوردستانی تورکیادا کەم کردەوە .

لە سالانی [٨] ی سەدەی نوزدە هەمدا [دینیت]ی سەر کونسـولی ئەرزوروم هەستي بەم گورپته کردبوو ، وهەر لەو کاتەدا بو وەزا وەتـی دەرەوەی روسیای نووسی کە حوکومەتی تورکیا داوای لەکاربەدەستانی ناوچە کوردیەکان کردوە خویـان لە سەرەك هوزو دەرەبەگەکوردەکان نزیك بکەنەوە و « پشی پشیان بو بکەن » . هەتـا بو ئەم ئامانجەییر لە دروست کردنی چەند قوتابخانەیەکی موسولمانیـش کرایەوە .

(دینیت) لەو باوەرەدا بوو کە مەبەست لەم هەنگاوانە بەکار هینا نـی کوردەکان بوو بۆ کوژاندنەوەی بزووتنەوەی نەتەوایەتی گەلەکانی دەورو پشتیان ، وەبە تایبەتی (گاورەکان) (١)

لە هەموان بەکارتر بو ئەم هەنگاوانە (ئەدهەم پاشـا] بوو کـە لە ١٨٨٤ دا کرا بە والی ئەرزورۆم . بە هەموو جوریك هەولی نزیـکـ

« ١ » ئـا . ج . م : ب « ٤٥٠ » ، ف «١٢٠» ، ل « ٢٧ » :

[دەنگەوباسی وولایەتی ئەرزورۆم]

بوونەوەی لە دەرەبەگە کوردەکان دا بو « گوێ ـ رایەڵ کردنی شێخو سەرەك هوزەکانو بو دوژمنایەتی خستنەوە لە نیوانیاندا هەتا بەم جورە بتوانێ دەسەلاتی فەرمان ـ رەوایی بە سەر کوردەکاندا توند تر بکاتو بیان کات بە هیزیکی ئەلقە لە گوێی حوکومەتی تورك » (١) .

بە پیشنیاری ئەدهەم پاشا نوراللەی خزمی شیخ عبیداللە کرا بە « سەروکی هەموو کوردان » ی هەکاریو مودیری ئەو قوتابخانانەی بڕیاری کردنەوەیان درابوو لە (باشقەلا) . والی هەکاری لە گەل سەروك هوزە کوردەکاندا بە دزیەوە ریك کەوتو چەکیکی زوری داني .

لە ئەنجامی ئەم هەموو کارانەدا لە سالانی « ٩٠ » ی سەدەی نوزدەهەمدا تیپی سوارەی [حەمیدیە] دامەزرا کە زوربەی کورد بوو . ئەم سیاسەتە تازەیەی کە سولتانی تورك لە کوردستاندا گرتبووی بە تەواوی لە کوتایی سەدەی نوزدەهەمدا چەسپێنرا . [ئەم باسە مەوزوعیکی جیاوازەو لەم بەراوەدا لی‌ی نادوێین] .

لە کوردستانی ئیراندا هەتا پاش سالاني هەشتای سەدەی نوزدەهەمیش پەلامار دان لە نیوانی هوزە کوردەکانو هیزی شادا هەر مابوو ، بە تایبەتی ئەم پیکا هاتنە لە سالانی ١٨٨٦ ــ ١٨٨٧ دا پەرەی سەند . هەر وەکو هەموو جاریکی پیشوو شورشگیرەکان پالەوانانە بەرەنگاری

---

(١) ئا . ج . س . ر ب « ٣٠ » ، ژ « ٤٥٠ » ، ف « ١٥٧١ » ل « ٥ »
نامەی « کەلیوباکین » ی سەرکونسولی وان بو « نیلیدوف » لە کانوني دووهەمی ١٨٨٥ دا .

ئارەزوو ، و کردەوەی تاران بوون کە ئەیویست سەریان پێ دانەوێنێ و
بیان چەوسێنێتەوە .
بە تایبەتی هوزی « دەشت » ئازایانە دژی دەرەبەگە ئیرانیەکان ئەجەنگا ،
هوی راستەوخوی هەستانە مەزنەکەی هوزی « دەشت » چەنەگەریە
نارەواکەی (ئەمیر جیهان سۆزی) فەرمانداری وورمێ بوو (١) .
« حەسۆ بەگ » و « بەدر بەگی » کوڕانی « حەسەن بەگ » ی سەرەك
هوزی « دەشت » کە لە حەپسخانەکانی ئیراندا مرد بوو چالاکانـــە
لەشکریان دروست کردو هیرشی سوپای ئیرانیان گەڕانـــدەوە ، نەك
هەر بەرگریان کرد ، بەلکو خوشیان هیرشی ئازایانەیان ئەبردە ســـەر
لەشکری ئیران و بکرە مەترسیان خستە سەر سەروکی « وورمێ » ش (٢) .
لە کوتایی نیسانی ١٨٨٧ دا هوزی « گەوڕك » ی ساوغ بولاقیش هاتنە
ریزی راپەڕیوەکانەوە . عزت‌الله خانی فەرمانداری سەردەشت هەلات
بو ساوغ بولاق . راپەڕیوەکان نامەیان نارد بو سیف‌الدین خانی سەروك
ناوچەو روونیان کردەوە کە هوی هەستانەکەیان زوربی سەرانە سەندن و

---

(١) ئا . س . د . ر [سان پیتەربورگ] بەرگی (١ — ٩) ، ژ
« ٨ » ، سالی ١٨٨٧ ، ف « ٢٠ » ل « ٤٩ — ٥٠ » نامـــەی
« پیترۆڤی » سەرکونسول لە ئازربایجان لە ٥ / تشرینی دووهەمی
١٨٨٧ دا .

(٢) ئا . س . د . ر ب « ٤٠ » ، ژ « ٥٢٨ أ » ، ف « ١٢٠٢ » ، ل
« ٢٥١ ـ ٢٥٤ » .

زور داری فەرمانداري سەر دەشتە [١] .

بەم جورە بزووتنەوەی نیشتمانی هەموو کوردستانی گرتەوە .

هەر چەندە بە ژمارەو چە ك لەشکری ئیران لە لەشکری کورد زیاتربوو لەگەل ئەوەشدا کوردەکان پـالەوانانە پارێزگاری ناوچە شاخاویە کایان ئەکرد . کەلەشکری ئیرنن هیرشی بردە سەر هوزی [گەورك] ٢٥٠٠ سوار بوو ، بەلام لەترسی بزووتنی هوزەکانی تر کشایەوە .

سیف الدین خا نی سەروك ناوچەی ساوغ بولاق ناچار بوو داخوازی کوردەکان بەجێ بهێنێ وعزت الله خان دەر بکات ؛ وەلە جیگای ئـەو کوردیکی دانا کە ئەحمەد بەگی موکری بوو (٢) .

لە کوتایی سا لی ١٨٨٧دا کەحوکومەتی شا برریاریدا بوو راپـەرینەکەی وورمێ بە جەنگ بکوژینیتەوە ئەویش ناچـــار بوو داوا کا ری کوردەکان جیبەجی بکات . [جیهان سوز] ی لابرد وفەرمان کەوتە دەست کوردەکان «٣» .

پـاش ئەمە ماوەیەك بزووتنەوەی رزگـاری نیشتانی کور دی ئـیران بێ دەنگ بوو .

ئەم بزووتنەوانەی کوردەکانی ئیران و تورکیا بوونە هــــوێ ئەوە ی

---

[١] سەر چاوە [پیتەر بورگك] [١-٩] ، سا لی ١٨٨٧دا . ف [٢٠] ل [١٥] ، نامەی (پەناڤیدین) لە ٢٩/ی مایـی ١٨٨٧دا .

«٢» سەر چاوەی پیشوو ، ل «٣٣» .

«٣» هەمان سەر چاوە : ل [٤٨ــ ٤٩] .

روسیا و ئینگلتەرە گرنگیەکی زوری پێ بدەن ، پەیتا پەیتا رابەری ئینگلیز ئەهاتە کوردستان ، بۆ وێنە لە کانونی دووهەمـــی ١٨٨٦ دا ئەندازیـاری جەنگی سوپـای بەنغالی لەشکری [هیندی بەریتانی] کولۆنێل [بـێل] بە هەموو ئاسیای بچووکدا گەڕا ، ولە ئەسکەندە ـ روونە ـ مەلاتیا ـ خەربوت ـ دیاربەکر و بتلیسەوە گەیشتە وان ٠ بێل نامەی مایور (تروتێر) ی هینابوو بو (پەیامنێرە) ئەمەریکا ییەکان کە یارمەتی بدەن وئەوانیش لە دەنگ وباسی ئەو ناوە بـێ بەشیان نەکـرد «١» .

بیل پتر لەمانگیك لە ولایەتی وان دا مایەوە کە ، بەقسەی کەلیوباکینی قونسولی روسیا ، ئینگلتەرە و تورکیا گرنگیەکی تەواویان پێ ئەدا وبە ناوچەیەکی ستراتیجیان دائەنا بوئەوەی کە [بتوانن لێوەی بگەنە ئەو دیو قەفقـاسی روسیا لەکـاتی هەلگیرساندنی شەردا ودوژمن لەهێـلی کارس و یەریڤـان دا بشلەژێنن] «٢»

« بیل » لەگەل « لاش » ی سەر کونسولی ئینگلیز و سەروکی پەیامنێرە ئەمەریکیەکاندا زانیاریان دەربارەی ریکاوبان وسوپـای سولتانی تورك

---

(١) ئا ـ س ٠ د ٠ ر / ب [٣٠] ؛ ژ (٥١٧)؛ ف (١٥٧٢)، ل (١ـــ٢] . راپۆرتی کەلیوباکـــین بو نیلیدۆف لە ٧/ ی کانونی دووهەمی ١٨٨٦دا .

«٢» هەمان سەر چاوە : ل «١٦ ـــ ١٧» : راپورتی کەلیوباکین لە٣١/ی کانوونی دووهەمی ١٨٨٦دا .

و باری سیاسیو جەنگی کوردەکانی ئەو ناوچەیە کو کردەوە، نەخشەی ناوچەکەیان کیشا ، و لە گەل چەند سەرەك هوزیکي کوردا نزیکی پەیدا کرد .

« بیل » لە وانەوە چوو بو کوردستانی ئیران ، و لەویوە دووبارە گەرایــەوە تورکیاو چوو بو هـەکاری ، لەویشــەوە بـەرەو « جولامیرك » چوو ، و لە گەل « مار شـەمعون » ی ســەروکی ئاسوریەکاندا کوبوەوە ، هـەر وەها لە گەل نەستووریـەکانیش پەیوەندي بەستو « قایلی کردن کە چەك دژی تورکیا هەلنەگرن ، تورکو کورد نەکەن بە دوژمنی خویانو لە هەمووشی گرنــگتر ئەوەیە کە لە رووس نزیك نەبنەوە » (١) . دیار بوو کە بیل بە پیی فەرمانی تایبەتي ئینگلیز ئەمەی ئەکرد . پاش رویشتنی « بیل » لاش هات بو هەکاریو لەویشەوە بـە کونسولی رەوانـەی موسل کرا . لەوی زور چالاکانە لە ناو دانیشتواندا پروپاگەنـدەی بو ئینگلیز ئەکرد ، هـەر لەم کاتەشــدا هەموو ناوچە کوردیەکاني تورکیاو ئیران بوونـە مەلبەنــدی هاتو چوی دیپلوماســیە ئینگلیزیەکانی کوشکی پاشا ، وەك بیرنـگهام ، هانس ، رایـلی و زوری تر ، ئەمانە بە تایبەتي لە نەستوریەکان خویان نزیك

(١) سەرچاوەی پیشوو : ل « ٧٤ » . راپورتی کەلیوپاکین لــە ١٠ / ی ئاغستوسی ١٨٨٦ دا .

ئەخستەوە .

ئەم هاتو چو پچڕ پچڕانەی دیپلوماسیە ئینگلیزەکان مەترسیان خستە دلی رووسەکانەوە ، بو وینە ، «کەلیوباکین» بو «نیلیدوف»ی بالویزی روسی لە ئەستەمول نووسی : « ئینگلیزەکان توانیان لە ماوەیەکی کەمدا بیرو رای خەلك بەلای خویانـدا دابشکینن ، بە راستو چەپدا پارە بلاو ئەکەنەوە ، سەرەك هوزەکان ئەکەنە دوستی خویانو دانیشتوانیش بە دوای سەروکەکانیانـەوە خویان ئەهاونە باوەشیانەوە » (١) .

کەلیوباکین لیرەدا زور تر مەبەستی لە نەستوریە گاورەکان بوو ، بەلام وەنەبێ پروپاگەندەو چالاکی ئینگلیز لە ناو کوردەکانـدا لەمە کەمتر بوو بێ .

شان بە شانی ئەمان پیاوە ئەمەریکیەکانیش یارمەتیان ئەدان لە کوتایی سەدەی نوزدەهەمدا ژمارەی « رابەرە » ئەمەریکیەکان لە کوردستاندا زور بەرز بووەوە . « کەلیوباکین » کە ماوەیەکی زور سەر کونسولی روسیا بوو لە « وان » بە چاوی خوی ئەمەی هەموو ئەبینی جاریك لەم رووەوە نووسی : « ئەو قوتابیانـەی رابـەرەکان دەرسیان پێ ئەلین ئەگـەر لـە بیرو رای کونیان لا نەدەن هەتا سەر نامیننەوە . لەم جورە قوتابخانانەدا زیرەکی قوتابیەکان هیچ گرنگیەکی پێ نادرێ » . هەتا کەلیوباکین هاتـە

(١) سەرچاوەی پێشوو : ل « ٧٦ » .

سەر ئەو باوەڕەی کە « پروپاگەندە نەك تەنها لە هەموو شتێکی تر زیاتر گرنگی پی ئەدری ، بەلکو یەکەم ئامانجی رابەرەکان و قوتابخانەو دەرس وتنەوە هەر ئەمەیە » (١) .

بە پێی قسەی هەمان نووسەر ، هەر چەندە ئەم « دۆستی عیسا » یانە « فش و هوڕ » یان ئەکرد کە یارمەتی هەموو کەسێك ئەدەن لە گەل ئەوەشدا هیچ هەولێکیان نەدا بو چاك کردنو پەرە پیدانی بەرو بوومی کشتو کالو پیشەسازیو بگرە تەنــدروستیش .

کەلیوباکین نووسی : « پەیامنێرە ئەمەریکیەکان بە رادەیەکی وا خەریکی پروپاگاندەن کە کاریکی گرنـگی وەك تەندروستیشیان لە بیر چوتەوە ، لە سەرانسەر ژوورووی روژهەلاتی بەشی ئاسیای تورکیادا هیچ نەخوشـخانەو دەرمانخانەیەك نیە کە لە لایـەن رابەرەکانەوە دروست کرابێ . بگرە هەتا ئەو پەیامنێرانەی کە خویان پزیشکن یان وازیان لە پیشەی پزیشکی هیناوە ، یان دانیشتوەکان کەلکیان لی وەر ناگرن (٢) .

کەلیوباکین روونی کردەوە کە خەلك لە شارو دیهاتـەکانی

---

(١) کەلیوباکین : چالاکی رابەرە پروتستانیەکان لە ژووررووی روژهەلاتی بەشی ئاسیای تورکیادا . لە بلاوکراوەی کومەلی جوغرافی ئیمپراتوریەتی روسیادا . بەرگی « ٩ » ، ژ « ١ » ، ل « ١٢٠ — ١٢١ » .

(٢) سەرچاوەی پێشوو : ل « ١٢٥ » .

ئیمپراتوریەتی عوسمانی ئیراندا لە کردەوەو خۆ تێهەڵقورتاندنی پەیامنێرەکان لە ئیش‌و کاریاندا بێزار بوو بوون .

کەلیوباکین ئەلی : « پەیامبەرە ئەمەریکیەکان لە خوشیدا ئەژیان‌و دەسەلاتیان ئەکیشا بە سەر خەلکدا ، زور جار دانیشتوان لە کردەوەکانیان ناقابیل ئەبوون و نارەزایی خویان دەر ئەبری بەلام هیچ کەلکی نەبوو » .

ئەو پروپاگاندە چاو بەستانەی پەیامێرەکان بلاویان ئەکردەوە چاکترین کەلکی ئەگەیاند بە داگیرکەرەکان ، بە تایبەتی بە ئیمپریالیستی ئینگلیزی ، بویە ئینگلتەرە چالاکانە یارمەتی « هەلگری ووتەکانی عیسا » یان ئەدا (١).

بە رادەیەکی وا کە کاربەدەستانی تورك لە ئەنجامی سکالا کردن‌و مەزبەتە کردنەوەی دانیشتوەکانی « گەوڕ » لە دژی رابەرە ئەمەریکیەکان ویستیان لەو ناوچەیە دەریان بکات . بەلام « ویلیامس » ی نوینەری ئینگلیز لە کومەلی سنوور نیشانە کردنی نیوانی تورکیاو ئیران دژی بریاری تورکیا وەستا .

چالاکی‌و بەشدار بوونی پەیامنێرەکان لە ژیانی سیاسی کوردستان و ناوچەکانی تری تورکیاو ئیراندا توانایەکی زوری دا بە وولاتە کەپیتالیستەکان کە بتوانن بە ئارەزووی خویان وا لە کاربەدەستانی ئەم وولاتانە بکەن گوێ ـ رایەلی سیاسەتە چەوسینەرەوەکانیان بن .

---

(١) راپورتی « خالیکوف » ی سەرکونسولی روسیا لە تەوریز لە ١٢/ کانوونی یەکەمی ١٨٥٦ دا .

چالاکی پەیامنێرە ئایینە ئەمەریکیەکان لە روژهەلاتی ناوەراستدا لە کوتایی سەدەی نوزدەهەمدا ئەوەندەی تر پەرەی سەند . بو وینە ، لە ١٨٤٥ دا لە ئاسیای بچووکدا « بە تایبەتی لە کوردستاندا » (٣٤) پەیامنێری پروتستانتی ئەمەریکی ، (١٢) یارمەتی دەر لە دانیشتوانی ناوچەکەو (٧) قوتابخانە هەبوو کە « ١٣٥ » کەس تیایدا ئەخویند (١) .

ئەم قوتابخانانە بە تایبەتی لە دیار بەکر ، ماردین ، خەربوت ، سیرت و شارەکانی تردا کرابوونەوە . لە سالانی هەشتای سەدەی نوزدەهەمدا ژمارەیان گەیشتە ٤٥ « مەلبەندی گەورە » و ٢٥٤ « مەلبەندی بچووکی ئەمەریکی و « ٩٨ » کلێسە . ژمارەی رابەرەکانیش گەیشتە « ١٢٩ » [٢]

پاش چەند سالیکی تر ، واتا لە ١٧٧٠ دا لە ئاسیای بچووکدا « ١١٧ » رابەر ، « ٧٩١ » یارمەتی دەر لە دانیشتوەکان خویان ، « ١١٧ » کلێسە ، [١١٧٠٩] [هات و چۆ کەر] ، [٤٦٤] قوتابخانەی (سەرەتایی) ، [٢٨] قوتابخانەی بەرزی پیاوان ، [١٨] قوتابخانەی ژنان وە [٥] دانیشگا هەبوو کە [١١٩٩٠] کەس تیایدا ئەخویند .

کولونیل (پوتیاتا) نووسی : « بەم جورە ژمارەی پروتستانتەکان گەیشتە [٢٨٦٦٧] کەس ، بەلام ئیستا [مەبەستی لە [١٨٩٥ ـ ١٨٩٦] ە

---

(١) د . ف . پوتیاتە : نامیلکە دەربارەی ئاسیای بچووک .

(٢) کەلیوباکین : چالاکی رابەرە پروتستانتیەکان ، ب . ك . ج . ر : بەرگی « ٩ » ، ژ « ٦٦ » ، ل « ٣٧ ـ ٤٣ » .

ژمارەیان ئەگاتە (٣٠) هەزار کەس ، واش دەرئەکەوێ کەلە پاشە رۆژدا رابەرە پروتستانتەکان چالاکتر هەوڵ بدەن » .
بە قسەی (یوتیاتـا) لەم قوتابخانانەدا گر نگیە کی زور ئـەدرا بە زبـانی ئینگلیزی ، هەوڵ ئەدرا پرۆگرامەکان بە هەموو لایەکی وولاتدا بلاو بکریتەوە . بەلکەش بوئەمە ئەوەیە کە قوتابخانە ئەمەریکیەکان لە یـــەك جیگـادا کۆ نەئەکرانەوە ، بەلکو لە «هەموو نـاو چـە کانـی ئاسیای بچووکدا دامەزرینرا بوون «١» .
کار بە دەستانی ئەمەریکاش لە ئینگـــلیز کەمتر بایە خیان نەئەدا بـە پەیامنیرەکان کە بوو بوونە هۆیەکی گەورە بو بلاو کردنەوەی سیاسەتی ئەمەریکی لەو نـاوچانەدا .
بە خۆرایی نیە پـاش چە ند سا لیك (سیرس) ی مێژوو نووسـی (سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکی و پەیوەندی لەگەل وولاتانی دەرەوەدا» نووسی : (کەڵك وەرگرتـنی ئەمەریکا لە تورکیادا بەســـترا وە بـە پەیامنیرە فەلەکانەوە) «٢» .
شان بەشانی پروگرامە سیاسی و ئاینیەکانیشی پەیامنیرەکان بایەخـــی تەواویشیان ئەدا بە چا کەی خویان . بەو پارە زورەی کەلە« بۆستن » ی مەلبەندیانەوە بویان ئەهات زەوی و زاریکی زوریان لە کورد ستانـدا

---

(١) د . ف . پۆتیاتا : نـامیلکە دەربارەی ئـاسیای بچو وك .

(٢) ل . م . سیرس : میژووی پەیوەندی دەرەوەی ئەمەریکا . چا پی نیویورك ١٩٣٨ ، ل (٣٩٠) .

گـڕی وسامانیکی باشیان له فروشتنی نامیلکه‌کان کۆ کردەوه .
بۆ وێنه . بەپێی راپۆرتی (یاکیمانسکی) ی کونسـولی زووسیـا
له دیاربەکر تەنهـا لەم شارەدا له ١٨٣٩ دا (١٨) خانویان به « ٢٢ »
هەزار فونتی ستێرلینی کڕی .
له (١٨٦٨ ــ ١٨٧٩) دا پەیامنیرەکانی دیاربەکر پـتر له [٢٧٠٠]
ئینجیل ، نزیکەی « ٣٠٠٠ » پەڕاوی ئاییـــ ن . وزیاتر له (٦٣٠٠)
نامیلکەیان فروشت کەنرخی هەموویـان (٥٣٨٢٧) پـاستر بوو (١)٠
ریکخراوه پەیامنیرە ئەمەریکیەکانی تریش له کوردستان و ناوچەکانی تری
ئیمپراتوریەتی عوسمانی و ئیراندا هەمان کاریان بەجێ ئەهینا . بلاو-
کردنەوەی « بیریی » وولاتە یەك گرتوەکانی ئەمەریکا له ناوچەکانـــی
روژهەلاتی ناوەراستدا هەنگاویکی زور گرنگ بوو بوخۆ ئامادە ـــ
کردن و تەشەنه کردنی ئابووری و سیاسی له وولاتەکانی تری ئاسیـاو
ئەفریقادا . ئەو سیاسەتەی که ئەمەریکا له « مەرحەلەی » کەپیتالیزمی
سەرمایه داریدا چالاکانه هەولی چەسپاندنی ئەدا ،
کەله کوتایی سەدەی نۆزدەهەمدا وولاتەئیمپریالیستەکان کەوتنه تەقەلادانی
سەختیانلەرێیدا گیرکردنیوولاتانیتردائەلمانیای قەیسەریش گرنگیەکی
تەواوی به کوردســـتاندا . لەگەل ئەوەشدا له هەمووان پتر ئینگلتەرە

«١» ئا . ج . س : ر : / ب (٣٠) ، ژ (٥١٧) ، ف « ١٧٩٨ » ، ل « ٥٤ » .
راپورتی یاکیمانسکی بو لۆبانۆف ـــ دەستوفسکی بالوێزی روسیا له
ئەستەمول .

دەوری داگیر کەرانەی خوی لەم ناوچانەدا چەسپاندبوو ، وە بـــە هەموو جورێك ئەیویست جێگای خوی لە ناوچە ستراتیجیە کوردیەکاندا قـایمتر بـکات بو ئەوەی بتوانی ناوچەکانی روژ هەلاتی تورکیا و روژ ئـاوای ئیران لە ژێر چاو دێری خوی‌دا بهێلێتەوە و بەمە هەرەشە لە ناوچە ئاســـیا یە کا نی روسیاش بکات .

[مەسەلەی کوردی] لە پەیوەندی نیوان وولاتا ني ســـەدەی ئیمپریالیزمدا لە چوار چیوەی ئەم پەراوە ئەچیتە دەرەوە و پەرا ویکـی تایبە تی پێویستە .

— [كوتايي] —

به دریژایی هەموو سەدەی نوزدەهەم کوردستان بوو بوە کوڕی خەباتیکی سەخت . تورکیاو ئیران هەر یەکەیان هەولی پچراندنی لایەکەی تری ئەدا . کوردەکان پالەوانانە پاریزگاری « کیان » ی خویان ئەکرد دژی کردەوەکانی تورکیاو ئیران کە کوردیان بە ئیچیریکی قەلەو دائەنا بو کوکردنەوەی باجو سەرانە . ئەو پەیوەندیەی لە کوردستاندا لە نیوان تورك‌و ئیراندا لە سەدەکانی ناوەراستەوە دەستی پی‌کردبوو گەیشتە پەیوەندی بە یەکدا هاتنی پر چەکانە کە لە ئەنجامیدا زیانی گەورە هەر لە کوردەکان ئەکەوت ، باری کوردستان بە تایبەتی لەو کاتەوە سەختتر بوو کە وولاتە ئیمپریالیستەکان ، وە بـە تایبەتی ئینگلتەرە ، خویان لە کاروباری ناوەوەی ئەم ناوچەیەی روژهەلاتی ناوەراست هەلقورتاند . روسیاو بەریتانیا باری ئالوزاوی نیوان تورکیاو ئیرانیان بە هەل ئەزانی‌و ئەبوونە « ناوبژی کەر » یان . « نوینەر » انی ئینگلیز لە گەل سەرەك هوزو دەرەبەگەکاندا ریك ئەکەوتن ، هەولیان ئەدا « بیان کرن » و بە پیلان لە خشتەیان بەرن‌و سیاسەتی خویانیان پی بەجی بهینن . لە گـەل ئەوەشدا بەریتانیا بە سیاسەتی [دوو بەرەکی ئەبیتە سەروك] ئەبوونە هوی چەندەها پیکدا هاتنی چەکـدارانە لە کوردستاندا ، و یارمـەتی سولتانیان ئەدا بو کوژاندنەوەی بزووتنەوەی رزگاری نیشتمانی کورد . ئینگلتەرە ، هەر وەهـا روسیاش ، لە (سنور کیشانی) کوردستانی

نیوان تورکیا و ئیراندا بەشداریان ئەکرد . بە جوریکی وا کە بەجاریک چاو لە کەلکی کوردەکان ئەپۆشرا .

بە پیچەوانەی ئینگلتەرەوە روسیا نەیئەویست لە کوردستاندا جیگای خوی بچەسپێنی ، هەموو ئاواتی ئەوە بوو کە کورد لە شەری روسیادا لەگەل تورکیا و ئیراندا بیلایەن بوەستێ ، کوردەکان خوشیان ئەمەیان پێ باشتربوو . هەتا سالانی نەوەدی سەدەی نوزدەهەم ، واتا هەتا ئەو کانەی ئەم پەراوە لیی ئەدوی ، روسیا بەشداریەکی راستەو خوی لە کاروباری کوردستاندا نەکردوە و هەر هەولی ئەوەی داوە کەباری ناوچەکانی سەر سنووری « ئەو دیو قەفقاس » ی خوی بزانێ .

چالاکی وکار کردنی ریکخراوە عیساییەکان ، وە بەتایبەتی ئەمەریکیەکان ، ریگایان خوش کرد بو ئەوەی کە پیتالیستەکان بگەنە کوردستان . وەك هەموو کاتیکی تریش ، ژیانی سیاسی کوردستان هەر بریتی بوو لەوەی دژی چەوساندنەوەی زۆر داریی کار بە دەستانی تورکیاو ئیران خەبات بکەن . هەندێ جار لە خەباتیاندا سەرئەکەوتن و پیشەوا کوردەکان ئەیان توانی بو ماوەیەك کوردەکان لەژێر ئالای خویاندا کوبکەنەوە و بەرگریەکی پالەوانانەی سوپای شا و سولتان بکەن کە بەژمارە و بەچەك لەوان زیاتر بوون . هەرچەندە زور جار ئەستەمول و تاران توانیان بەهیز پاریزگاری دەسەلاتی خویان بکەن لە کوردستاندا ، لەگەل ئەوەشدا هەرگیز نەیان توانیوە هیزی پالەوانانەی بیرو باوەری کورد لەناو بەرن کەلەریی مافی خویاندا خەباتیان

نەکرد .

هیچ کوژاندنەوەیەکی دڕندانەی ڕاپەرینەکانی کورد لەلایەن لەشکری شاو سولتانەوە نەیتوانی بیانگەیەنیتە ئەنجام ، چونکە پاش دامرکاندنەوەی هەموو ڕاپەرینێك دووبارە کوردەکان خویان کــو ئەکردەوەو پەلاماری داگیرکەرانیان ئەدا .

گەلی کورد هەتا ئیستاش هەر لەسەر ئەم ڕێو شــوێنەی خوی ئەڕوات .

جوولانەوەی رزگاری گەلی کورد هەرگیز ژێر ناکەوێ .

— تەواو —

تیبینی :

خوێندەواری بەرێز !

لە کۆتایی پەڕاوەکەدا ناوی « ۱۹۰ » سەرچاوە نووسراوەکە نووسەر کەلکی لێ وەرگرتوون لە دانانی ئەم پەڕاوەدا ، بەلام چونکەزوربەیان لە پەراوێزی باسەکاندا نووسراون بە پیویستم نەزانی ایرەدا بیان نووسمەوە.

[وەرگێڕ]

خوێندەواری بەڕێز

. هەر چەندە کرێکارانی بەڕێزی چاپخانەی ڕاپەڕین هەوڵێکی زۆریان دا کە ئەم پەڕاوە بێ هەڵە لە چاپ بدرێ بەڵام لە بەر پەڵەو کەمی کات لە توانادا نەبوو ئەمە پێك بێت ، لە بەر ئەمە تکایە پێش خوێندنـەوە ئەم هەڵانە ڕاست بکەرەوە . هـەر وەها لە زۆر جێگادا « حەوت و هەشتی » سەر پیتەکانو نوختەو وێرگولو کەوانـەو هاتنە سەری دێڕیش لە جێی خۆیدا نیە ، داوای لێبوردن ئەکەینو ئەیبێلینەوە بۆ سەلیقەی خوێندەواری بەڕێز .

لاپەڕە	دێڕ	چەوت	ڕاست
٥	٩	خستۆتەوە	خستۆتە ، وە
٦	١	کورر	کورد
٦	٣	ساداوە	بە دادەوە
٦	١٠	هۆزەکانی کوردەکان	هۆزە کوردەکان
٧	٢	لوزد	لۆرد
٧	٧	هێزی	هێنری
٧	٨	لە کۆتایی	کە لە کۆتایی
٨	١٦	ڕازی	وەك مرازی
٩		لە سەرەتای لاپەرەکەوە ئەم دێڕانە بەڕاون :	

بەرز ترین پایە لە کوردەلۆگیادا زانا رووسەکان گرتویانە ، ئەمەش بەو هۆیەوە کە کە سنووری رووسیا یەکسەر نووساوە بە کوردستانەوە و لە رووسیاش ژمارەیەك کورد ئەژی . لە بـەر ئەمە کە رووسـیا لە

سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا گرنگی دا بە کوردستان نەك هەر لە بەر زانیاری بوو بەلکو سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی رووسیا ...

لاپەرە	دێڕ	چەوت	راست
٩	٢	بە تایبەتی لە	لە چاپەمەنی
٩	٥	دانیشتوان	دانیشەوانو
٩	١١	لە کاتی	کە لە کاتی
٩	١٣	گەنکترین	گرنکترین
١١	١٣	کەپیتالیستەکانیسی	کەپیتالیستەکانیش
١٤	١	« موحاکەمەی »	وەك موحاکەمەکەی
١٦	١٠	ئەرمەنستانی	بە ئەرمەنستانی
١٩	١٦	برو	بوو
٢١	١	کە بەم دیو	کە ئەم دیو
٢١	١٦	تێدایە	تێدایەو
٢٢	٦	هۆزرکاندا	هۆزەکاندا
٢٢	٩	عوسمانیو ئێران	عوسمانیو نەشاکانی
٢٥	١٣	نوودەر	نووسەر
٢٨	٧	ژمارەیەکی	وە ژمارەیەکی
٢٨	١٣	کاربەدەستان	کارەسات
٢٩	٣	کاربەدەرهتان	کاربەدەستانی
٣٠	٤	نەکرد	ئەکرد

لاپەڕە	دێڕ	چەوت	ڕاست
٣٠	٨	نانوێنن	ناتوانن
٣١	٢	« کامارەکان »	« کەمسارەکان »
٣١	٣	گەشتەکەی	لە کاتی گەشتەکەی
٣٤	٦	کورد بنێ ین	کورد دابنێ ین
٣٦	١٥	ڤاش	پاش
٣٧	٨	کوردستاندا	لە کوردستاندا
٣٨	٩	(ویست ئینند)	(ویست ئینند) بوو
٤٠	١	مەعدەنیەکان	مەعدەنیەکانی
٤١	٤	روژهەلات	دژی رۆژهەلات
٤٧	٢	« ٢٠ » ملیۆن	لە « ٢٠ » ملیۆن
٥٠	١٩	کە لە بەغداوە	کە لە بەغداوە هاتبوو
٥٢	١٨	ئەم کەوتنە	ئەم ریك کەوتنە
٥٤	٥	ئەکرێتەوە	ئەکەڕێتەوە
٥٤	٧	کوردستان	کوردیان
٥٤	١٥	چەنکاندا	چەنکاندن
٥٥	١٦	ئەمەمانویست	ئەمانویست
٥٦	١٢	لەشکرەکەی	لە شەڕەکەی
٥٩	١٥	« مووش »	« مووش » بوو
٦٧	١٤	ئەچەوسێنێتەوە	ئەچەوسێ ینەوە
٦٨	٣	نیزم	نیزام

لاپەڕە	دێر	چەوت	ڕاست
٧٧	٢٠	بیزمانی	بێ زیانی
٧٨	١٢	بو ئەوەی	بو ئەوێ
٨١	٧	دێی	زێی
٨٣	٦	(ڤـازانا)	(ڤـارپنا)
٨٣	١٥	کە لە هەکاریشدا	لە هەکاریشدا
٨٤	٩	معمره	محمره
٨٦	١	ویلیا مزی کە	ویلیا مزی کردکە
٨٦	١٢	سا لا نی	لە سا لا نی
٨٧	٢٠	دەر بـارە	دووبارە
٨٩	٩	لە وولاتەکانی	لە نامەکانی
٨٩	١٤	ئفران	ئیران
٨٩	١٨	بیبرێتەوە	بیبرێننەوە
٨٩	٢٠	مەر	هەر
٩١	٥	دەورەش	دەورەی
٩٣	١٦	تەم	ئەم
٩٤	٦	بیست	لە بیست
٩٤	١٧	وتارەنیان	وتـارە کا نیان
٩٥	٢	لۆو نوور	« کۆتوور »
٩٥	٩	قا چی لێ گیر کردبۆوو	کە قاچی لێ گیر بوو
٩٥	١٢	کرد برو و	کرد بوو

لاپەرە	دێڕ	چەوت	ڕاست
٩٥	١٤	هنلی	هێلی
٩٦	٣	بکیزت	بکرێت
٩٦	١٩	رێکك کەوتەیە	رێك کەوتنەیە
٩٧	١٨	دووستی	دۆستی
٩٨	١	ئاییتییە	ئاینیە
٩٩	٨	چە نکەوە	جەنگەوە
٩٩	٨-٩	بەبـێی	بەپێی
٩٩	٢٠	کەهەر نەکەیان	کە هەر یەکەیان
٩٩	٢٠	لە پە نجا	لە پێنج سەد
١٠٠	٢	ناویاندا	لە ناویاندا
١٠٣	١٤	کوروەکانی	کوردەکانی
١٠٣	١٥	خە کاری	هە کاری
١٠٣	١٥	کارسەوە	کارسەوەیە
١٠٤	١	دێل	دیل
١٠٤	٢	کوردستان	کور دستانی
١٠٦	٤	مەلیاڵۆف	مەلیکۆف
١٠٨	١٦	رووس	رووس و
١٠٨	١٧	روومی	رووس
١٠٩	٢	کە ئەرزورۆم	کە ئەرزورۆمی
١١٢	٦	نەدا	ئەدا

لاپەڕە	دێڕ	چەوت	راست
١١٣	١٦	ناواتەی	ئا واتەی
١٢٠	١١	ئیرر نبوو	ئێررا بوو
١٢٠	١٩	بەو ریگایە	ئیشی بەو ریگایە
١٢٣	٤	بوومە	بە مە
١٢٣	١٣	کردنەوەی	کردەوەی
١٣١	٧	(زیانی)	(زیلیق)
١٤٥	١٢	سا	دا
١٤٦	١٨	ررابوو	درابوو
١٤٨	٧	سەر	شەڕ
١٥١	١٠	٢٠٠	٢٠٠٠
١٥١	١٦	ڤیران	ئیران
١٥٨	٤	بسلویزی	باڵوێزی
١٦١	٥	ناوانەکانیش	ئانەواکانیشی
١٦٦	١٦	بەمەستیش	مەبەستیش
١٦٧	٤	لا شەرعی	شەرعی
١٦٩	٨	بەشی	بەستنی
١٧٠	٢	لە	کە
١٧٦	١٧	باوی	باری
١٨١	٤	تەو	ئەو
١٩٢	٩	نامەیەکی	تەلەگرامیکی

« نـاوەروك »

لاپەرە	باس
٥	سەرەتای نووسەر
٣٦	خۆ تێ کوتانی ئینگلیز بۆ کوردستان
٥٤	روسیا و کورد لەسەرەتای سەدەی نوزدە هەمدا
٦٤	راپەرینی رەواندز (١٨٣٥ ــ ١٨٣٧)
٧٤	نیشانە کردنی سنۆوری تورکیا و ئێران (لە - ناوەراستی سەدەی نوزدە هەمدا)
٩٩	کوردستان لە شەڕی (قرم) دا
١١٩	لە نێوانی دووشەڕدا [١٨٦٠ ــ ١٨٧٠]
١٤١	شەڕی تورکیاو روسیای (١٨٧٧ ــ ١٨٧٨)
١٥٧	بەرز بوونەوەی بزووتنەوەی رزگاریو راپەرینەکەی شــێخ عبیداللە
١٩٤	کوردستان لە سالانی هەشتای سەدەی نۆزدەهەمدا
٢٢٢	کـۆتـابی

لاپەرە	دێڕ	چەوت	راست
۱۹۷	٥	روسیا شیخ	روسیا پشتی شیخ
۱۹۸	۱۳	دوروە	کوردە
۲۰٥	۸	بەهێزترین	کە
۲۰۷	۱٦	کە ئەمەش	بو ئەمەش
۲۰۸	۸	خیزاکەیدا	خیزانەکەیدا
۲۰۹	۷	[۸]	[۸۰]
۲۱۱	٤	چەتەگەریە	سیاسەتە چەتەگەریە

سوپاس

زۆر سوپاسی کاکی خۆش نووس و بوێژ عثمان هەورامی ئەکەم کە خەتی بەرگەکەی نووسی .

سوپاسی مامۆستایان کاك شێرکۆ بێ کەس و کاك ساجد ئاوارە و کاك خسرو عزیز خاوەنی چاپخانەی راپەرین ئەکەم کەلە کاتی چاپکردنیدا سەرپەرشتیان کرد .

هەروەها زۆر سوپاسی ئیشکەرەکانی چاپخانەی راپەرین ئەکەم کە ئەرکێکی زۆریان کیشا لەچاپدانی ئەم پەڕاوەدا .